

YU ISSN 0507-4428

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XX

ВРАЊЕ, 1987. ГОД.

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XX

ВРАЊЕ, 1987. год.

BULLETIN
DU MUSÉE DE VRANJE
TOME XX

Власник и издавач
Propriétaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

Уређује
УРЕБИВАЧКИ ОДБОР
Redigé par le Comité de rédaction
Др Славко Борђевић
Др Момчило Златановић
Др Србољуб Стаменковић
Србољуб Димитријевић
Добривоје Стојиљковић
Олгица Паламаровић и
Миодраг Митровић

Одговорни уредник
Rédacteur
Миодраг Митровић

Штампа — Imprimerie
Штампарииа „Напредак“
Лесковац

САДРЖАЈ — TABLES DES MATIÈRES

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Страна — Page

Мр Милица Бодрожић

Југословенски социјалдемократи у одбрани октобарске револуције — —	7
Les sociaux—democrates Yougoslaves et la defense de la Revolution d'octobre	27

Миодраг Митровић

Први врањски НОП одред — — — — —	29
Le premier detachement de partisans de Vranje — — — — —	47

Др Вера Ценић

Особености драмског опуса Борисава Станковића — — — — —	49
Les particularites de l'oeuvre dramatique de Borisav Stanković — — — —	73

Бранка Милојевић — Рато

Проблематика „нечисте крви“ у делу Боре Станковића — — — — —	75
La problematique du »Sang impur« dan l'oeuvre de Bora Stanković — — —	97

Бранка Милојевић — Рато

Поетске симболистичке слике запада у делу Боре Станковића — — — —	99
Les images poetiques symboliques de l'ouest dans l'oeuvre de Bora Stanković	114

Др Момчило Златановић

Топонимија Прешевске Моравице — — — — —	115
Топонимы Прешевской Моравицы — — — — —	139

П Р И Л О З И

Душан Максимовић — Олгица Поламаревић

Марково кале код Врања — — — — —	141
Markovo kale pres de Vranje — — — — —	154

Др Момчило Златановић

Архилевица — — — — —	169
Архилевица — — — — —	174

Др Новак Клибарда

Вук је био немилосрдан као вријеме — — — — —	177
Vuk — impitoyable comme le temps — — — — —	181

Др Миодраг Матицки	
Филип Вишњић — певач и песник — — — — —	183
Filip Višnjić — chanteur et poète — — — — —	188
Мр Тихомир Петровић	
Погледи Велибора Глигорића на реализам Боре Станковића — — — — —	189
Le réalisme de Bora Stanković vu par Velibor Gligorić — — — — —	192
Мр Светлана Радовановић	
Промене у укупном становништву и националној структури пограничних општина САП Косово (1961—1981) — — — — —	193
Изменения в совокупном населении и национальной структуре пограничных общин САП Косово (1961—1981) — — — — —	203
Др Србољуб Стаменковић	
Урбано-географска обележја дневних миграција становништва према Врањској Бањи — — — — —	205
Les caractéristiques urbano-geographiques de la migration quotidienne de la population en direction de Vranjska Banja — — — — —	217
Милина Ивановић	
Либаде — — — — —	219
Libade — — — — —	232
Милина Ивановић	
Лик човека у народној уметности врањског краја — — — — —	237
Le visage de l'homme sur les objets du textile dans la Musée de Vranje	247
ОСВРТИ, КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ	
Николај Тимченко	
О Цветковићевој драматизацији „Нечисте крви“ — — — — —	249
Снежана Радивојевић — Петровић	
Др Александар Стојановски, Врањски кадилук у XVI веку, Врање, 1985.	256
Мр Милица Бодржић	
Зборник Историјског музеја Србије, број 22, Београд 1985. — — — — —	259
Славонски повијесни зборник, број 23/1986., Славонски Брод — — — — —	261

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

МИЛИЦА БОДРОЖИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКИ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТИ У ОДБРАНИ ОКТОБАРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ СРПСКА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА

Од краја 1915. не може се говорити о ССДП као целини. Прве године рата нанеле су ненадокнадиве губитке у редовима српских социјалдемократа. Због евакуације и раздвајања чланства у избеглиштву на неколико страна главну улогу у изношењу става према октобарској револуцији имао је Триша Кацлеровић и у неутралној Швајцарској Илија Милкић, који су се свесрдно заложили у њену одбрану. Од веома великог значаја је Кацлеровићев апел српској Народној скупштини и влади од 2. VIII 1918. Он је упућен један дан после прогласа совјетске владе пролетаријату Антантиних земаља. У апелу се каже да се земље Антанте боре против Совјетске Русије која није никога издала, већ да су владе Антанте њу бациле пред ноге немачког империјализма. Наглашава се да руска револуција преживљава тешке дане јер империјализам централних сила и Антанте је тада био „највећи непријатељ руске револуције и свим силама, сваки на свој начин, ради на њеном уништењу“. Империјализам Централних сила своје право лице је показао у Брестлитовском миру и каснијим својим радом. Руска револуција која представља „весника светске револуције“ је имала непријатеља у свима монархистима и капиталистима. Пред страхом од опште социјалистичке револуције, Немачка је уз прећутну подршку целе монархистичке и капиталистичке Европе приступила гушењу руске револуције. Путем Немачке и Аустрије пошле су и владе Антанте које „не само да помажу контрареволуционарне елементе већ и саме директно, исто као и Немачка, оружаном силом заузимају

једно по једно парче земљишта Руске Социјалистичке Републике, воде формалан рат против ње да би револуцију и републику дефинитивно сломили“.¹

Кацлеровић сматра да је руска револуција „једно опште, заједничко добро целог човечанства“, па је „морална дужност свакога демократе да ради на одржавању овог великог добра“. Он је осудио контрареволуционарни рад Чехословака, дојучерашњих заробљеника, који дижу своје оружје „против тога најмоћнијег заточеника сваке слободе, па и националне“. Триша констатује: „Такође морам с бол ом у души да споменем да су и Срби, као туђе оруђе, дигли своју руку против револуције и републике и на тај начин постали саучесници у овом великом светском злочину“. Он је позвао Народну скупштину и владу Србије „да одмах предузму потребне кораке код влада Антантиних држава да обуставе свако мешање у ствари руске револуције и Републике и да напусте њену територију“. На тај начин она би добила „више снаге и могућности“ да стане на пут империјализму Централних сила и да успешно сузбија контрареволуцију унутра. Триша је истакао да Антантине државе не осећају потребу да пруже руском народу моралне и материјалне потпоре у његовој великој, херојској и светој борби за ослобођење и његово и целог човечанства, не треба бар да га ометају у његовом препорођају и да поново увлаче у ратне ужасе“. Истиче се да је руска револуција и „делом показала колико је њој стало до оживотворења великог начела самоопредељења народа“. Верујући да српски народ као демократски „може гајити само симпатије за победу руске револуције“, Кацлеровић је изјавио да осећа моралну и политичку дужност да се, као члан Народне скупштине обрати њој и влади Србије „да се ставе на страну руске револуције“. На крају апела Триша вели: „И шаљући све своје симпатије за победу великог дела ове прве пролетерске револуције, ја се обраћам најватренијом молбом свима социјалистичким партијама ратујућих земаља да изврше што јачи притисак на своје владе не само да оставе на миру руску револуцију већ што пре да учине крај овом безумном крвопролићу и закључе мир, који сви народи тако жељно ишчекују. За европски пролетаријат би била огромна срамота ако он не би предузео све мере, у парламентима и ван њих, ради заштите руске револуције и за што брже закључење мира“.²

Када се сазнало за незадовољство међу српским добровољцима на Мурману, који су били увучени у интервенцију, у име српских

1. Учесће југословенских радних људи у октобарској револуцији и грађанском рату у СССР, Београд, 1979, (Зборник докумената и материјала), док. 117, стр. 139.

2. Исто, 139—141. Кацлеровићев „апел“ је први пут био објављен 2. VIII 1918. у Копенхагену у виду летка. Ускоро су њега прештампали Илија Милкић и М. Тодоровић у Женеви, а убрзо у одломцима и низу социјалдемократских листова као *Гласу слободе*, Сарајево, 21. IX 1918. и *Правда*, Загреб, 26. IX 1918. Текст у целини је био објављен у *Радничким новинама* бр. 267, 12. XI 1919, стр. 1—2.

социјалиста у Швајцарској свој глас је дигао Илија Милкић. Он је 30. IX 1918. издао свој проглас „Српским војницима у Русији“! У прогласу се истиче да совјетска влада није издала Србију и Југословене, и да војници због ове клетве не треба да се боре против руске браће и руских радника и сељака. Руски цар, лордовска Енглеска и зеленашка Француска су окривљени за потписивање тајног Лондонског уговора 1915. којим се Италији уступају цела Далмација, део Хрватске и Словеначке. Силе Антанте су окривљене да су допустиле да Србија у јесен 1915. буде прегажена и да последња дивизија Срба и Југословена у Добруци 1916. буде уништена. Руси нису издали савезнике, већ они њих, јер су их пустили да пропадну. Бољшевици нису продали Русију Немачкој, него су збацили своје сопствене угњетаче. Истицало се да ће рат престати тек онда „кад сваки народ уради оно исто што је учинио руски народ, кад сруши капиталистички систем, збаци с власти своје царе и краљеве, велику господу и велике богаташе, који имају интереса за продужење ратова“... а такође онда „кад радни народ буде свуде узео, као што је учинио у Русији, власт у своје и кад буде прокламовао братство међу народима“. Заљкучује се да стога што је руски народ, руски радник и сиромашан сељак „збацио јарам својих тирана и тиме показао осталим народима пут којим треба ићи к свом ослобођењу и к општем миру, баш зато су се газдашке владе целог света удружиле против руског народа, против радничко-сељачке руске владе. Сви они раде свим силама на угушењу руске револуције“. Они су то чинили стога што су се плашили „да ће у њиховим земљама народ узети власт у своје руке и казнити своје убице“. На крају прогласа се вели: „Српски социјалисти у Швајцарској сматрају за своју дужност да подигну свој глас против лажи и клевета, да нас обавесте о правом стању ствари, да вам кажу истину као што је Социјалистичка партија у Србији само истину говорила српском народу — и да вас позову да ни по коју цену не устајете против ваше руске браће, против руског радника и сељака јер би тиме вршили сопствено самоубиство, тиме би убијали сопствену слободу. Српски народ је скупо и прескупо платио ђефове наших управљача и планове и рачуне наших савезника. Од њега нико нема право да тражи нове жртве и да га гура у злочине и самоубиство“. Они нису смели да убијају руске раднике и сељаке већ да се братиме са њима „у знак мира и љубави међу народима. Они ће вас оберучке и другарски примити и братски заштитити“.³

3. Учешће југословенских радних људи у октобарској револуцији, бр. 150, стр. 167—171. О деловању овог прогласа који је потписао Илија Милкић видети Богумил Храбак, Српски социјалисти у избеглиштву у Русији 1917—1918. године, Историјски гласник, бр. 1 за 1964, стр. 60—61. Храбак тврди да овај проглас није имао великог дејства и да се предало свега неколико људи можда пре него што су прогласи дотурени, док је сам Милкић преценио деловање овог свог прогласа. Вид. Б. Храбак, Југословени у интернационалистичким трупима на северу Русије 1918—1919. године, Историјски гласник, бр. 2 за 1963, 40.

Милкић је чак годину дана био службеник совјетске дипломатске канцеларије у Берну, па је током 1918. године био потпуно повезан с бољшевицима. Он је средствима совјетске мисије објавио многе летке у одбрану октобарске револуције. Релативно многобројне Илијине изјаве и ставови су се могли пратити из новина,⁴ јер су несумњиво значили један нови, лењинистички курс. У „Материјалима“ се помиње изјава Илије Милкића *Авантиу* у броју 25 од 25. VII 1918, у којој је он инсистирао на ставу према револуцији и Русији и лансирао идеју о стварању нове социјалистичке интернационале.⁵

Од значаја је да су студенти у Паризу, који су свестрано изучавали марксистичку литературу, показали интересовање за октобарску револуцију и били њом одушевљени. Тако марсељски студент Драгослав Смиљанић пише Душану Поповићу: „Лењинова револуциј у свима својим облицима за мене је можда инстинктивно, најлепше од најлепшег, симпатичније од најсимпатичнијег“.⁶ Југословенска социјалистичка омладина у Паризу непосредно после закључења примирја са Немачком је у свом апелу, поред осталог, објавила: „Стога одбијамо сваке покушаје ревизиониста и реформиста који би, узајамним концесијама са буржоазијом, оставили и даље радничку класу у материјалном и интелектуалном ропству, индиректно помажући владајуће буржоаске режиме, које је данас срушио пролетаријат Русије и Немачке и коме ће примеру, како већ видимо, следовати пролетаријат осталих земаља Интернационале“.⁷

По Душану Поповићу, српски социјалдемократи су поздравили октобарску социјалистичку револуцију зато што је иступила против рата и што је постала центар свих социјалиста који желе стварање нове Интернационале. Душан је у свом опширном писму од 4. VIII 1918. Комитету ССДП у Паризу детаљно образложио своје ставове. Пошто силе Антанте не воде рат за демократију и права малих народа, него због империјалистичких интереса, српски социјалисти могу очекивати ослобођење поробљених народа не од рата него од револуционарне акције Социјалистичке интернационале. Српски социјалисти су стога „прихватили руску револуцију, не као средство за милитарну реорганизацију Русије за ојачавање Антанте ради

4. Српски социјалистички покрет за време првог светског рата, Материјали, док. 61, стр. 95, Чворић К. Новаковић из Кана 2. VI 1918, 70, 105, К. Новаковић Д. Поповићу из Париза 6. VII 1918. Упор. Исто, 89, 142, М. Недић Д. Поповићу из Париза 13. VI 1918.

5. О реаговању српских социјалиста према тој Милкићевој изјави видети: Материјали, док. 75, 111, К. Новаковић Д. Поповићу из Париза 2. VIII 1918, Исто, 76, 112, М. Недић Д. Поповићу из Париза 3. VIII 1918.

6. Материјали, док. 111, 183, Драгослав Смиљанић Д. Поповићу из Марсеља 16. IX 1918.

7. Исто, 144, 230—232, Апел Југословенске социјалистичке омладине у иностранству, Париз, 18. XI 1918.

продужавања рата, него као најбољу гаранцију за што бржи светски мир и као ембрион нове Интернационале“.⁸

Одмах после завршетка првог светског рата и отпочињања рада на обнови радничког покрета, радничке организације у новој земљи су изражавале солидарност с револуционарним пролетерским покретима у свету, а посебно у Совјетској Русији. Тако је на првом социјалистичком збору у Београду 8. XII 1918. у Декларацији Главне управе Социјалдемократске партије, тада усвојеној, наглашено да је радничка класа заинтересована какав ће бити будући мир, да се она мора бринути за одбрану тековина социјалистичких револуција, светског мира и својих животних интереса.⁹ На седници Народне скупштине у Београду, 16. XII 1918, при одлучивању о ванредним кредитима једино је против њих гласао посланик ССДП Драгиша Лапчевић (други њен посланик Триша Кацлеровић још није стигао у земљу). Драгиша је тај свој став мотивисао не само тиме што је реч о ратним кредитима већ и тиме што се „из тих кредита несумњиво издржава и она војска, они делови, који су послати у Русију за гушење револуције“. Лапчевић је истакао да Србија није смела да шаље своју војску за угушивање једне социјалистичке револуције „која има да донесе дефинитивно ослобођење руском народу и да му зајамчи и осигура један нов живот“.¹⁰

Значајно је да је већ у првим бројевима тек обновљених *Радничких новина* Живко Јовановић објавио веома запажену и утицајну серију чланака „Большевизам и большевици“ које су првих месеци 1919. пренеле још сплитске *Радничке новине* и сарајевски *Глас слободе*. Ове чланке је 1920. КПЈ у Сарајеву објавила као броштуру у тиражу од 10.000 примерака. То је први обухватнији и оригиналнији прилог у публицистици југословенског радничког покрета који је истинито приказао карактере и циљеве октобарске револуције и који обрађује ставове СКП (б) према рату, слободи, демократији, култури, као и победу политике Большевичке партије и В. И. Лењина у револуцији. Ову расправу Ж. Јовановић је написао зато „што је за све ово време буржоаска штампа свих народа нагомилала планине лажи и закрчила многа пролетеру јасан видик на ствари и њихову суштину. Јер пролетери већ три године немају своје штампе, јер њих од самог доласка большевика на владу кљукају и бур-

8. Исто, 143, 226—227, Д. Поповић Комитету ССДП у Паризу из Лондона 4. VIII 1918. Постоје подаци да је Д. Поповић припремио необјављен чланак из априла 1918. о јединственом фронту за одбрану пролетерске револуције. О томе видети Четрдесет година, Зборник сећања активиста југословенског радничког покрета, књига I, Београд, 1960, 33.

9. Историјски архив Комунистичке партије Југославије (даље ИА КПЈ), III, Београд, 1950, 311—315, *Радничке новине*, Београд, 2. XII 1918.

10. *Радничке новине*, бр. 16, 17 (30. XII 1918) Народна скупштина.

жоаска штампа и буржоаска атмосфера фикцијама, предрасудама и лажима свију врста“.¹¹

Радничке новине почетком 1919. су писале да борба против Совјетске Русије неће бити „војничка шетња“ и да су большевици „људи од посла, људи са јаком вољом и организаторским полетом. Они су успели да створе државу и војну организацију. Војска им је навикла да се бије и да побеђује.“¹² Три дана касније исти лист је писао да револуционарна радничка Русија је „уништила државне дугове старог режима, уништила капиталистичку експлоатацију и свој радни народ учинила господаром сопствених производа, свих националних богатстава“.¹³ После шест дана исти лист је донео повећи чланак под насловом „Противу империјализма и гушења социјалистичких револуција“, у коме се оштро устало против интервенције на младу Руску Совјетску Републику, у којој су приморани да учествују и српски и југословенски батаљони. Наглашава се да „капиталисти хоће да угуше радничку револуцију, да нас она више не одушевљава и да нам она не покаже, како се може збацити јарам капитализма“.¹⁴

На основу прошлогодишњег извештаја Ларина, члана управе Главног економског Савета у Русији, *Радничке новине* су средином фебруара 1919. писале о економској организацији револуционарне Русије. У чланку се каже да су большевици „најспособнији организатори у Русији“. Констатује се да је извршено потпуно спајање банака у једну и спајање текућих рачуна, окупљање статистичких снага у Русији, утврђен државни монопол за спољну трговину, национализација паробродарског саобраћаја по рекама и језерима без икаквог учешћа капитала, док су железнице и раније биле под државном управом. Била је створена мрежа радио-телеграфских станица које су већ функционисале. Образовањем виших и нижих централа, које су органи Главног економског савета, створена је организација за управљање народном привредом у земљи. Успостављено је планско руковање производњом, примењивао се нови систем финансирања индустрије. Спроводио се систем државних куповина и државних наруџбина. Радило се на изради тачног буџета. У циљу правилног распореда радне снаге, створена је мрежа берзи рада којима су управљали радници. Извршена је привремена подела земље сељацима још у пролеће и лето 1918. Истиче се да је класна борба пренесена и у села, при чему је полазна тачка била снабдевање градова животним намирницама. На крају се констатује да непоколе-

11. Упор. Жарко Протић, Октобарска револуција у југословенској радничкој штампи (1917—1920), Реферат поднет на научном скупу „Октобарска револуција и народи Југославије“ поводом 50-годишњице Велике октобарске социјалистичке револуције“.

12. *Радничке новине*, бр. 3, 16. I 1919, стр. 2.

13. Исто, 6, 19. I 1919, 2.

14. Исто, 12, 25. I 1919, 1—2.

бив положај совјетске владе „почива на целокупном раду у области народне привреде“.¹⁵

Постоје подаци да је Илија Милкић на свечаној седници петроградског совјета радничких и црвеноармејских депутата 9. III 1919. одржао говор који је превео Луначарски, у коме је, поред осталог, рекао да је то што је Интернационала могла да буде основана заслуга руских радника, у првом реду радника Петрограда, као и да „пролетери Србије и других малих земаља намеравају да код себе учине исто што сте ви с таквим успехом учинили код себе“. Они врше и насилан нови прилив снага „да бисмо довршили ствар коју сте ви започели и можемо обећати да ћемо уредити своју слободну егзистенцију у једном од великих центара Западне Европе, где ће бити основана светска совјетска република“.¹⁶

СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА СТРАНКА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Припреме и извођење октобарске револуције

Још за време фебруарске револуције социјалдемократи БиХ су изјавили да руска револуција спада у први ред највећих светских догађаја.¹⁷ У свом органу *Глас слободе* руска револуција је добила сталну рубрику. Још за време постојања владе Керенског социјалисти БиХ су показали симпатије за В. И. Лењина.¹⁸ Кад су петроградски радници и војници оборили владу Керенског и образовали владу совјета, *Глас слободе* је на највиднији начин објавио вест о том догађају и изнео програм: власт совјетима, земља сељацима, мир народима.¹⁹ Орган социјалдемократа БиХ је касније описао како су радници освојили Петроград.²⁰ *Глас слободе* је одушевљеније писао о октобарској револуцији него било који други југословенски социјалистички лист за време првог светског рата. У њему су се редовно штампане вести о руским догађајима, понекад прештампавали чланци из немачких и других социјалистичких новина, објављивала мишљења најпознатијих социјалиста. *Глас слободе* је увек писао са симпатијама и јако наглашеном надом да ће руска социјалистичка револуција успети.

15. Исто, 32, 15. II 1919, 1—2.

16. Учесће југословенских радних људи у октобарској револуцији, док. 232, стр. 252. Фебруара 1919. Српска социјалдемократска партија је упутила проглас I конгресу Комунистичке интернационалне којим је поздравила тај догађај. Проглас су потписали Д. Лапчевић и Ф. Филиповић. Исто, 228, 247—248. У прогласу се жалило што ССДП није могла да пошаље своје делегате на конгрес, јер је о томе касно обавештена.

17. *Глас слободе*, 30. VI 1917, Руска револуција.

18. Исто, бр. 10, 1. IX 1917, 1.

19. Исто, бр. 26, 10. XI 1917, 1. Најновији догађаји у Русији.

20. Исто, 28, 17. XI 1917, 2.

Глас слободе у броју 27 од 13. XI 1917. писао да се у том тренутку у Русији воде „грандиозне борбе“ које неки називају хаосом, а неки грађанским ратом. По њему, то је у ствари била борба између два света: капиталистичког и пролетерског. У листу се даље каже: „У овај тренутак, у Петрограду влада раднички режим, диктатура пролетаријата. Први пут послје Париске комуне имају најамни радници потпуно у својим рукама престоницу једне велике силе, престоницу велике, циновске Русије“. *Глас слободе* је 17. XI 1917. на првој страни у чланку „Петроградски“ писао да су у Русију упрте очи целог света, да је диктатура пролетаријата нов догађај и да је први пут после Париске комуне завладао раднички режим. Међутим, петроградски догађаји ће играти већу улогу од Париске комуне јер су дошли у моменту ратног ужаса, а радничка класа је била бројнија и свеснија него онда. Са пуно топлине *Глас слободе* говори о вођама револуције и каже: „Ми смо, додуше, у обрани ових револуционара прилично осамљени међу свом штампом, која излази на нашем језику. Ми смо увјерени да имамо право. 1871. Светозар Марковић је једини у нашем народу бранио париске комунаре. Па ипак он је имао право“.²¹

Борба бољшевика за мир

Орган социјалдемократа БиХ *Глас слободе* је својим писањем о потреби склапања примирја јасно показао да је увидео исправност политике бољшевика да само склапање мира, извођење друштвених реформи, а пре свега подела земље сељацима може спасити револуцију. Већ 24. новембра *Глас слободе* је писао да је руска влада издала проглас из коме се каже да је скупштина радничких и војничких депутата из читаве Русије, која је имала власт у својим рукама, изјавила да предлаже свим зарађеним народима и њиховим владама примирје „и ступање у преговоре који треба да донесу мир на демократским принципима“. *Глас слободе* је ускоро донео текст предлога радничке владе, у коме се каже да је победоносна радничка и сељачка револуција у Русији истакла мировно питање. Она је позвала све владе, све класе и све партије свих зарађених земаља да одговоре да ли су спремне да заједно са њима уђу у преговоре о примирју и општем миру.²²

Глас слободе са симпатијама доноси писање *Arbeiter Zeitung*a о руској мировној понуди и констатује да ће је милиони војника стрељачким јарковима с одушевљењем примити, јер је жеља за миром необично велика.²³ Орган социјалдемократа БиХ се и у наредном писању залагао за мир какав је предложила руска радничка влада, која енергично ради за њега, дубоко уверена да се ратним

21. Исто, 33, 5. XII 1917, 1—2.

22. Исто, 32, 1. XII 1917, 2.

23. Исто, 33, 5. XII 1917, 2.

методом ништа не решава и да се ратови воде само у корист капиталистичких класа. Са гнушањем се одбацују приговори да радничка влада жели да закључи сепаратни, а не општи мир, па се вели да је радничка влада позвала све зараћене земље на мировне преговоре. Она је пристала на једностране преговоре тек онда када су владе Антанте са игнорисањем прешле преко њеног позива. Радничка влада је показала шта мисли о малим народима у својој мировној понуди када је за њих затражила право самоопредељења.²⁴

У вези са мировним преговорима се вели да је прва дужност била да се понуди примирје на свим фронтovima на основу руске формуле, по којој сваки народ има плебисцитом одлучити којој земљи хоће да припадне. Босански социјалисти истичу да кад читају вести из Социјалистичке Русије, да им се срце пуни радошћу и да се државни поредак у Русији тада уређивао на темељима марксистичке науке.²⁵

Русија је признала народима право потпуног самоопредељења све до њиховог потпуног отцепљења од ње и да она узима на знање изјаве којима се изражава народна воља за Пољску, Литву, Куронску, делове Естонске и Летонске да добију право на потпуну државну самосталност и отцепљење од Русије. Преговори су били прекинути до 4. I 1918. да би руска влада заузела став према предлозима централних држава. Предлози Немачке и њених савезника су ишли за тим да се немачке и савезничке чете не повуку одмах, а можда и за време читавог рата, из окупираних крајева. Пошто је у таквим околностима било немогуће народно гласање, Русија је требало да дотад дате изјаве тих народа призна као привремену народну вољу.²⁶ У свом великом говору на седници извршног одбора Совјета Троцки је подвукао да Белгија, Србија и Румунија могу тада без крвопролића добити своју слободу. Енглеска је, по њему, требало да се одрекне анкесија и да да слободу Ирске, Индији, Персији и Месопотамији чим Неамчка изјави да силом неће задржати Алзас и Лорен.²⁷

Орган социјалдемократа БиХ је са жаљењем писао о прекиду преговора у Брест-Литовску и поновном отпочињању ратних операција немачке војске против земље радника и сељака, „где се била почела рабати зора мира“²⁸. Нешто касније *Глас слободе вели да је својим операцијама немачки империјализам показао да још има толико снаге да је могао потиснути и немачки и руски пролетријат. Немачка војска је прешла границе Естоније и Летонске и заузела важне стратешке положаје који ни 2—3 дана хода није удаљен од Петрограда. Немачка је такође имала слободне руке у Украјини и*

24. Исто, 34, 7. XII 1917, 1.

25. Исто, 35, 12. XII 1917, 1.

26. Исто, 1, 3. I 1918, 2. Упор. у истом броју на стр. под Ратним и политичким прегледом: „Становиште руске владе о мировним условима“ и „Једно њемачко мишљење о преговорима о миру“.

27. *Глас слободе*, 2, 5. I 1918, 2.

28. Исто, 15, 20. II 1918, 1. Упор. Исто, 14, 16. II 1918, 2.

Финској. Због тога овај лист пише да се у Брест-Литовску одиграла „највећа трагедија у историји човечанства“. С правом се каже да су бољшевици потписали мир у Брест-Литовску да би спасли револуцију од потпуне пропасти.²⁹

Друштвено-политички и привредни развитак Совјетске Русије

Босанско-херцеговачки социјалисти су одушевљено доносили вести о кореним променама у друштвено-политичком животу и привредном развитку младе совјетске републике. Тако се каже: „Из ове земље у коју су управљене очи цијелог нападеног човјечанства који жуди за миром долазе све радоснији и радоснији гласови“.³⁰

Донет је и чланк Николаја Рубакина, који је по популарности у Русији био одмах после Л. Толстоја „Стваралачке снаге руске револуције“, у коме се вели: „У садашњој револуционарној Русији биће изведено једно гигантско, још никад невиђено стваралачко дјело: то су преокрети у социјалном, привредном, политичком, религиозном, духовном, па шта више преокрет и у најинтимнијим односима... „Не постоји ни један кутак руског народног живота који се не би прерађивао“.³¹

Босанско-херцеговачки социјалдемократи су са симпатијама за бољшевице публиковали вест да је конгрес Совјета распустио Уставотворну скупштину као установу буржоаске републике и прогласио Руску Федеративну Социјалистичку Републику. Радничка влада је предложила да се укине приватна својина и да се уведе „дужност рада“, затим да се наоружају радници и да се разоружају оне класе које су тако васпитане да увијек служе пријатељима радничке класе, да се образује социјалистичка војска која ће као што се борила за слободу, знати бранити је“. Такође је предложено анулирање државних дугова.³² Истиче се да су бољшевици експроприсали власт да је предају целом народу. Они су одмах приступили експропријацији финансијског капитала проглашавајући га народним. Железнице су предали савезу железничара да организује и изводи саобраћај. Бољшевици су такође експроприсали фабрике и руднике и ставили у дужност дотичним радничким савезима да организују производњу. Једним манифестом они су објавили да се „приватна својина земље укида за вјечита времена“. Бољшевици су укидањем приватне својине на земљи решили аграрно питање, претворили земљу у колективну својину и организовали пољопривредну производњу. Сељацима којима су до тада сами обрађивали земљу без туђе и најамне радне снаге земља није експроприсана.³³

29. Исто, 19, 6. III 1918, 1. Свршетак предигре.

30. Исто, 35, 12. XII 1917, 1.

31. Исто, 5, 16. I 1918, 1—2.

32. Исто, 6, 19. I 1918, 1—2.

33. Исто, 17, 27. II 1918, 1.

Филип Филиповић је аутор чланка „Руска револуција”, који је *Глас слободе* објавио у броју 33 од 27. IV 1918. У њему се каже да је савет народних комесара због контрареволуционарне делатности морао да обустави неке буржоаске новине. То је исто морао да поступи и са Уставотворном скупштином, јер су многи избори за њу извршени пре октобарске револуције, па није била веран израз новог, револуционарног полета широких народних маса, већ је била уперена против социјалистичког режима и јавно имала контрареволуционарно обележје. Бољшевичка влада је поред колосалне акције за општи мир, свестрано се ангажовала на решењу аграрног питања после доношења декрета о земљи. Тим декретом целокупна државна, црквена и приватна земља се даје на располагање сеоским комитетима. И овде се хвали доношење декрета о осмочасовном радном времену. Каже се такође да је руска револуција у просветном и културном погледу учинила читав преображај. „Многобројни декрети су изашли о демократизацији целокупне просвете. Тако исто и умјетност је престала бити само привилегија богатих. Многобројна позоришта приређују бесплатне народне представе. Петроградске и московске чувене опере престале су бити хареми великих кнежева. Оперски пјевачи и пјевачице дају бесплатне и по спуштеним цијенама представе не само у позоришним зградама, већ и касарнама и у другим мјестима, дан револуције раван је неколиким деценијама у мирном времену”. У чланку се такође велича анулирање државних дугова и увођење принципа самоопредељења народа. Оштро се иступа против социјалпатриотских говорника и новинара на западу који критикују бољшевице. Њих називају „буржоаским лакејима” и „подмуклим непријатељима револуције”. Радничка влада је прва отпочела да спроводи начело самоопредељења. Свим народима азијске и европске Русије признала је право на политичку независност. Ти народи су образовали своје републике и придружили се великој Републици. Од доташње царске Русије створена је федерација социјалистичких република.

Са дубоким симпатијама се доноси изјава Максима Горког да „садашња агитација за пад владе Совјета не значи ништа друго но служење социјално и политички реакционарним тежњама, домаћој ратној партији и страном империјализму”.³⁴ *Глас слободе* је донео потпун текст предлога који је поднет пред Конституантом пре него што је она распуштена, стога што он представља акциони програм Совјета. У њему се каже да се Русија проглашава републиком Совјета, која се заснива на слободном уједињењу народа. Руско друштво је требало да се преуреди у социјалистичко и да убрза победу социјализма у свим државама. Земља је постала општом својином.

34. Исто, 49, 26. VI 1918, 2.

Проглашен је прелаз банака у руке радничке и сељачке државе, уведена општа обавеза рада и устројство социјалистичке црвене гарде и потпуно разоружање имућних класа. Истиче се да се револуционарним средствима постигао демократски мир без анексија и ратних одштета на темељу народног самоопредељења. Власт је требало да буде искључиво у рукама владе радних маса: Совјета радничких, војничких и сељачких изасланика.³⁵ Одушевљено је примљена вест из Петрограда да су большевице код задњих избора за Совјете добили 92% од свих преданих гласова. То оповргава писање капиталистичке штампе да предстоји пад большевичке владе.³⁶

Са одушевљењем се констатује да је пре три месеца владин орган „Известија” донео програм совјетске владе и да се он по речима Ларина, члана председништва врховног привредног већа, многе његове тачке већ извршене. Осим извршавања национализације у низу грана (банке, индустрија, паробродарство итд), стварају се совјети у предузећима, дижу многе радиотелеграфске станице, отварају поште, уводи се систем државних куповина и наруџбина за предузећа. Спроводи се нови систем финансирања. Први пут у последње три године састављен је тачан буџет. Пролетерски режим је непродуктивне издатке смањио на минимум. Да би се створио тачан увид у расположиву радну снагу, оснивано је више берза рада. Сprovedено је осигурање против незапослености. У току је била присилна нова подела станова. Уведен је плаћени годишњи одмор радницима. Основано је око хиљаду великих пољопривредних предузећа. Сиромашни сељаци, уз помоћ наоружаних грађана, врше реквизицију хране богатих сељака.³⁷ Предузимале су се мере не само у циљу стварања повољнијих услова за живот вишемилionских становника огромне Русије већ су створени услови за свестран културан развитак људи. Дижу се два споменика К. Марксу, издају целокупна дела Маркса и Енгелса, организује издавање класика тако да се с правом може да каже да су последњи месеци вредни једне деценије.³⁸

Од значаја је да је *Глас слободе* доста пажње покљонио доношењу Устава Руске Социјалистичке Федеративне Републике. Тако се у њему већ 31. VIII 1918. вели да је на V сверуском совјетском конгресу у Москви донет Устав. Каже се: „Ми сматрамо потребним да нашим читаоцима саопштите важнија мјеста тога устава, јер овдје се ради о првом великом покушају да се, под најтежим условима, у једној великој држави законодавство и управа саграде на чисто пролетерско-социјалистичким основама”. У наредном излагању су наведени непосредни унутрашњи задаци совјетске републике који су се у знатној мери остварили (укидање својине на земљу,

35. Исто, 50, 28. VI 1918, 1.

37. Исто, 62, 10. VIII 1918, 1—2.

36. Исто, 52, 6 VII 1918, 2.

38. Исто, 60, 3. VIII 1918, 2. Организована је прослава стогодишњице Марксова рођења. Исто, 63, 14. VIII 1918, 3.

увођење закона о радничкој контроли и социјализовању више индустријских грана, брисању дугова итд). Цитирани су и циљеви совјетске Републике на спољном плану.³⁹

Социјалдемократи БиХ су одбијали неповољне написе домаће и стране буржоаске штампе о вођама нове Русије. Они су бранили Лењина и Троцког да нису узурпатори, већ идеолози који изводе оно што је деценијама тежио социјалистички пролетеријат. Власт совјета је власт радног народа, а Лењин вођа руске радничке државе. Лењин је своју величину показао у револуцији. Кад је сазнао за атентат на Лењина, *Глас слободе* је писао да ће живети влада совјета и њен дични Лењин. Главни одбор СДС БиХ је изразио саучешће поводом смрти Урицког, који је подлегао ранама, док је прездрављеном Лењину пожелео дуг и за ствар социјализма плодан живот. Социјалдемократи БиХ су били уверени да је обезбеђена победа социјализма у Русији јер пише: „Кад би Лењин и Троцки и скренули са садашњег пута, ствари се у социјалистичком покрету не би ниуколико измениле. Једино би они остали усамљени, а пролетеријат би наставио консеквентно извођење револуције”.⁴⁰

Од значаја је напоменути да је у *Гласу слободе* донето у целини предавање Ф. Филиповића „Империјализам или социјализам”, које је он одржао 16. I 1919. у Радничком дому. У њему је овај добро припремљен марксист зналачки устао у одбрану октобарске револуције, оштро осуђујући ревизионисте свих врста. Он је позвао присутне да се не задовољавају дотадашњим радом, већ да стварају радничка и сељачка већа. „Тражимо да радници имају право контроле у свим рудницима и фабрикама над производњом. Тражимо земљу без отплате за оне који је обрађују! Међународна револуција је већ отпочела. Живјела свјетска комунистичка револуција.

Грађански рат и инострана војна интервенција

Када је отпочео грађански рат и инострана војна интервенција на младу совјетску државу, социјалдемократи БиХ су у свом листу донели читав низ информација захваљујући којима се могао пратити њихов ток и сагледати напори контрареволуције да униште владу радника и сељака и успоставе стари режим у Русији. Већ 15. XII 1917. *Глас слободе* је писао о стицању вести о учвршћивању

39. *Глас слободе*, 68, 31. VIII 1918, 1. Упор. Исто, 69, 4. IX 1918, 1—2.

40. Исто, 70, 7. IX 1918, 1. Лењин. Упор. Исто, 69, 4. IX 1918, 2, Исто, бр. 84, 26. X 1918, 2. О Лењину и Троцком. Чланак је био донет првих дана победе большевика, али је редакција добила могућност да га тек тада објави.

положаја радничке владе у Русији и о томе да су контрареволуционарне трупе генерала Корнилова и Каледина потучене.⁴¹

У опасности од унутрашњих и спољних контрареволуционарних снага, *Глас слободе* је са симпатијама писао о говору министра рата Троцког који је истакао да ће се за борбу против непријатеља образовати војска од једног милиона људи и да ће све војне школе које су до дата биле затворене отворити како би се у њима образовао потребан број официра за нову војску. Влада Совјета је наложила искусним инструкторима да учине способним сваког грађанина села и града да се на први позив с оружјем у руци дигну у заштиту домовине. Веће народних повереника је позвало свесне и поштене раднике, сељаке и грађане да умногоструче своје снаге у циљу слободе и учине независном.⁴²

У вези са Антантиним интервенцијом у Русију се каже да Јапан шаље трупе у Сибир, да тобоже помогну разбијеним Чехословацима који су затражили њихову помоћ. Антанта је против Русије због анулирања дугова и што њена влада није желела да настави рат, чиме би ослабио притисак непријатеља на њене фронтове.⁴³ Антанта је желела да заштити своје границе од „руске болести”. *Глас слободе* закључује: Али „интервенција” у Русији неће бити лака ни угодна као прољетња шетња. Револуционарна Русија, читави руски народ са изузетком његовог трговског и издајничког дијела, очајнички ће се борити против контрареволуционарних намјера европских империјалистичких сила. Али главна тешкоћа за антантино контрареволуционарно предузеће доћи ће, без сумње, из њене сопствене средине”.⁴⁴

Социјалдемократи БиХ су се сагласили са прогласом совјетске владе пролетеријату Антантиних земаља од 1. VIII 1918. са Потписом Лењина, председника Совјета народних комесара, Чичерина, комесара за спољне послове, и Троцког, комесара за војне послове, да капиталисти Антанте већ ратују против Совјетске Русије и помажу све противнике руске револуције. У прогласу се истиче да Совјетска Русија није никога издала, већ да су владе Антанте њу бациле пред ноге немачког империјализма. Босанско-херцеговачки социјалисти су поздравили позив пролетерима западних земаља да устану против рата, јер ако се рат продужи пролетери ће постати оруђе својих влада и моритељи руске револуције. Руски пролетеријат је пружао руке свима који су солидарни да се штити револуција.⁴⁵

Јапански пролетеријат је упутио поздрав влади совјета и руским бољшевицима. Оба прогласа *Глас слободе* је објавио. Они су врло слични. У једном од њих се дословно каже: „Са великим ин-

41. *Глас слободе*, 13, 18. I 1919, 1.

42. Исто, 26, 30. III 1918, 3. Исто, 27, 6. IV 1918, 2, Исто, 29, 13. IV 1918, 2, Исто, бр. 44, 8. VI 1918, 2 и Исто, 47, 19. VI 1918, 3.

43. *Глас слободе*, 62 (62), 10. VIII 1918, 2.

44. Исто, 63, 14. VIII 1918, 1.

45. Исто, 67, 28. VIII 1918, 1.

тересовањем пратимо ход руске револуције и великим симпатијама посматрано храбро и одлучно држање руског пролетаријата, који на јапански народ чини огроман утисак. Корак јапанске владе, која шаље чете у Сибирију да омета успјешно напредовање и развијање револуције, огорчило нас је. Дубоко жалимо да немамо довољно снаге да вас ослободимо ове опасности јапанског империјализма. Можете бити увјерени, и ако нас сада влада страшно прогања, да ће и над Јапаном вити застава слободе".⁴⁶

У свом органу социјалдемократи БиХ су писали да сваким даном све јасније избија на површину спремање Антанте да нападне младу совјетску земљу. Антанта је већ тада била заузела црноморску флоту, у Одеси се стварала база за војнички поход, у Украјини су ширена монархистичка настојања, а по читавој Русији Антанта је помогла противреволуционарне елементе. Антанта се надала да ће уништењем социјалистичке Русије поткопати темеље револуције у сопственим земљама. Капиталистичка класа која је у свим државама чинила огромну мањину и силом владала над већином народа називала је насилничком владавину већине народа, владавину пролетаријата. Међутим, босанско-херцеговачки социјалдемократи су истицали да су се владе Антанте превариле у рачуну јер се руски пролетерјат јачањем своје револуционарне црвеногардијске војске спремао да контрареволуцији пружи одлучан отпор. Чињеница што се совјети већ дуже времена одржавају потврђивала је да су имали народне масе на својој страни.⁴⁷

Орган социјалдемократа БиХ је донео извештај са велике народне скупштине одржане 17. I 1919. у Сарајеву. Тада је Филиповић похвалио све успехе радничке владе у унутрашњој и спољној политици и оштро устао против интервенције у Русију у циљу угушења револуције. (По њему је велика срамота и несрећа била што су у тој интервенцији суделовали српски и југословенски батаљони). У резолуцији тада усвојеној се успало против учешћа војске новостворене државе у гушењу европских револуција па се каже: „Ми нећемо да ратујемо против Совјетске Русије ни против немачких и мађарских комуниста, већ против капиталистичког јарма у Југославији и читавом свијету”.⁴⁸

Босанско-херцеговачки социјалисти су не мало пута истицали да је руска октобарска револуција ослободила међународни пролетеријат психолошког стања које је међу пролетерима настало због рата и погрешног рада социјалпатриота. Нескривено су често говорили да их је руска пролетерска револуција охрабрила, дала снагу да од размишљања приступе обнови ратом нарушених организација у облику руске пролетерске формуле о миру и самоопредељењу народа. Из презентованог текста се јасно види да су социјалдемокра-

46. Исто, бр. 84, 26. X 1918, 3, Упор. Исто, 90а, 18. XI 1918, 2.

47. Исто, 94б, 3. XII 1918, 1.

48. Исто., 14, 20. I 1919, 2.

ти БиХ били одушевљени не само тиме што је совјетска влада и по цену највећих жртава закључила мир у циљу да се прекине крвопролиће међу људима, већ и изводила корените реформе које су значиле да се одлучно ради на експропријацији експропријатора и остварењу новог социјалистичког друштва.

СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА СТРАНКА ХРВАТСКЕ И СЛОВЕНИЈЕ

Хрватски социјалистички лист *Слобода* је поздравио октобарску социјалистичку револуцију одмах после њеног избијања називајући је пучем бољшевика. По њима, они су поставили формулу која не ликвидира само рат, већ и традиционалне државноправне односе и налаже нова разграничења у Европи, на основу етнографске карте и народних плебисцита. Бољшевици су такође поставили даљи мировни циљ него Антанта и Америка, чак уперена против Антанте. Они су за претварање рата у општу револуцију која носи победу којом се напаћеној Европи приближује мир на принципу самоопредељења и суверености народа.⁴⁹ Тако су они лепо поздравили октобарску револуцију у коју су хрватски социјалисти гледали с великом надом. Тиме је приговор предоктобарском програму совјета да је свој циљ уздигао изнад општих интереса учињен стога што се веровало да нема претензије да се ватра револуције пренесе у Европу, да преко глава својих влада сами народи склапају мир.⁵⁰

Правда је писала да нови дух струји Европом и на видном месту у чланку „Политика бољшевика“ од 18. IV 1918. објавила веровање совјетске владе да су савезници револуције једино радници из земаља целог света. Нарочито је ново уредништво *Правде* публиковало вести о револуцији с јасним симпатијама за Лењина и бољшевице. Она је 6. VI 1918. објавила Лењинов говор о изградњи совјетске републике. Тада је Лењин назван другом, а нарочито је поздрављена совјетска политика мира. Пошто су у лето 1918. буржоаске и неке социјалистичке новине у свету писале да ће контра-револуција у Русији успети, *Правда* је у чланку „Контрареволуција у Русији“ од 15. VIII 1918. саопштила да према тим вестима са

49. *Слобода*, 15. XI 1917, Револуција и мир.

50. Исто, 6. XII 1917. Мировни фантоми. У наведеном чланку је цитиран декрет о миру. Треба истаћи да група хрватских социјалиста која је највише утицала на писање партијског листа иако није пристала уз бољшевице под чијим руководством је извршена октобарска револуција, али су прихватили формулу ове револуције с гледишта циљева ослободилачке борбе свог народа. Она је стога поводом мира у Брест-Литовску писала да су бољшевици празнали захтеве централних сила на руске покрајине, да је та капитулација бољшевика изазвана издајом украјинске владе. Међутим, по њој кравци су били они сами и њихова неприхватљива тактика. Владо Стругар, Југословенске социјал-демократске странке 1914—1918, Загреб, 1963, 141. Ратна цензура је 13. XII 1917. забранила *Слободу*. После 10 дана покренут је нови лист *Правда* (24. XII 1917) који до 7. III 1918. не пише пријатељски о октобарској револуцији, а од 7. мара се ставља на страну револуције.

свих страна може да падне влада бољшевика, јер их сви нападају, али и поред заблуда које су показале у разумевању историје бољшевици су били вредни поштовања и признања, јер су после Париске комуне они први пошли да сруше капиталистички поредак. Социјалистички лист у Хрватској је 12. IX 1918. објавио проглас совјетске владе од 1. августа радницима Француске, Енглеске, Америке, Италије и Јапана да устану против интервенције својих влада у Русији и тако помогну младу совјетску републику. *Правда* је тада објавила вест о атентату на Лењина. Она му је посветила посебан чланак, у коме је он назван необично јаким личношћу и вођом руске републике. Тврдило се да је Лењинов циљ диктатура радничке класе.⁵¹

Фрањо Љуштина је, један од истакнутијих представника левог крила у радничком покрету Хрватске, 10. X 1918. у *Правди* објавио чланак „Бољшевизам и буржоаска штампа“, у коме каже да је буржоаска штампа више пута примила без контроле извештаје о паду бољшевичког режима. Љуштина закључује: „Бољшевички државни систем нити је пао, а нити ће се то убудуће догодити буде ли формом владавине одлучивао руски народ по властитој вољи и оне масе које ће, без сумње, енергично бранити крваво стечене социјалистичке повласти“, као и да: „Оружана интервенција Антанте подвргла је револуцијом стечене слобоштине руског народа своме стратешком циљу, који има каузалну везу с идеалима капиталистичко-империјалистичке класе да се сруши диктатура пролетаријата...“⁵² Он даље, тврди да је доказ да све чвршће споне вежу међународни пролетаријат с руским, чињеница је да се чехословачки комунисти боре раме уз раме с црвеним гардистима против чехословачких националиста. Љуштина сматра да је то пут ка трајној пролетерској интернационали, да се одбаци национална идеологија и постане присталица социјално-класне. Он тврди да је народни комесар за спољне послове Чичерин израдио основу „којом ће се вањска господарска политика ставити у службу цијелога народа. Царинске шпекулације, којима ће се користити поједини индустријалци и велепосједници, престају“. На управна места и код бољшевика долазе они који поседују знање и способности за рад, а то су професори, адвокати и др. Тако чак један универзитетски професор истиче: „Вражји бољшевици, ти не граде већ стварају“ и човек под старе дане постаје социјалистом“. Знање интелектуалаца ће се драгоцено употребити у служби комунизма. Интелектуалци треба да буду свесни да у том новом друштву ће нестати стара времена „Израбљивања који су насљедством, а без својих личних заслуга башпирили капитал, а онда га знањем и марљивошћу других помножили“. Значи, спречиће се „концентрисање капитала у рукама једнога чо-

51. *Правда*, 12. IX 1918, Лењин.

52. Учешће југословенских радних људи у октобарској револуцији, 156, 179.

вјека". Да би се нови систем одржао, неопходна је „диктаторска власт“.⁵³

После слома Аустро-Угарске ситуација у југословенским земљама је постајала све револуционарнија и група социјалиста интернационалиста је имала све више разумевања за проблеме октобарске револуције. У *Правди*, партијском листу писало је да Лењина и Троцког напада цео буржоаски свет да су узурпатори, што није било тачно јер су они идеолози и експоненти једне класе. Да раде као Керенски и да напусте класну борбу, остали би осамљени. Оно што они раде тежња је целокупног руског социјалистичког пролетаријата. Бољшевици су били против класног мира, јер пролетаријат мора да се брани од социјал патриота. Стога је и хрватским пролетерима класна борба неопходан услов опстанка. Захваљујући њој, радничка партија је непобедива.⁵⁵ Хрватски социјалисти интернационалисти су у *Правди* 24. X 1918. одбијали приговор бољшевицима због црвеног терора, истичући да је право сваке класе да буду одлучна у борби против свог непријатеља. И хрватски радници требало је да подупру совјетску власт, јер ће тако помоћи практичну школу социјализма код широких слојева руског народа.

Због општег незадовољства и очаја у рату страдалог народа, и група социјалнационалиста у Хрватској се придружила општем расположењу народа, па је на јавној скупштини у Загребу 3. XI 1918. и Витомир Кораћ изјавио да они нису бољшевици, али да ни они нису оно што о њима пишу буржоаске новине. Брудњак га је допунио и истакао да је циљ хрватских радника оно што су већ учинили бољшевици. Крајње наде хрватских пролетера изнео је Вјекослав Кокољ из групе интернационалиста. Он каже да оно што су великани социјализма Лењин и Троцки остварили оснивајући социјалистичку републику у Русији и што су постигла радничка и војничка већа у Немачкој, та велика дела радничке класе испуњавају сваког револуционара најбољом надом и вером.⁵⁶

У резолуцији усвојеној на конференцији СДС Далмације 25. III 1919. у Сплиту упућен је од свег срца поздрав младој Совјетској Русији и комунистичкој држави у Русији, „која је никла из револуције руских радника, војника и сељака. У исто време изражавају своју топлу другарску солидарност са свим борцима за велики свети идеал комунизма у свим земљама“.⁵⁷

53. Исто, 180—182.

54. Исто, 203, 224—225.

55. Правда, 17. X 1918, О Лењину и Троцком.

56. Цитирано према В. Стругару, н. д., 243.

57. ИА КПЈ, IV Београд, 1950, 196.

ЈУГОСЛОВЕНСКА СОЦИЈАЛНА ДЕМОКРАТСКА СТРАНКА

Прве вести о победи велике октобарске пролетерске револуције у Русији, већ после два дана донео је љубљански *Напреј*, гласило Југословенске социјално-демократске странке, 9. XI 1917. Оно је објавило телеграм у коме се каже, у Петрограду 7. новембра после поноћи, да је по подне петроградски совјет одржао седницу на којој је говорио Троцки. Део бивших министара је затворен а парламент распуштен. После Троцког говорио је Лењин, који је био бурно поздрављен. Лењин је означио три главна проблема демократије: 1. окончање рата (нова власт у том циљу предлаже ратујућим државама примирје), 2. предаја земље сељацима и 3. сређивање државне кризе.⁵⁸ Четири дана после објављивања декрета о миру, усвојеног 8. XI 1917. на Другом сверуском конгресу радничких, војничких и сељачких депутата у Петрограду, само један дан после победе револуције, *Напреј* је објавио Декрет о миру у чланку под насловом „Мировни предлог нове руске владе“.⁵⁹ Ускоро је орган Југословенске социјалне демократске странке објавио и декрет о земљи.⁶⁰ Лист је детаљно информисао своје читаоце о револуционарним акцијама руског пролетаријата како о предоктобарским и послеоктобарским данима, тако и о борбама Црвене армије против домаће контрареволуције и међународне империјалистичке интервенције и свакодневно доноси вести о мировним преговорима младе совјетске државе. Уочи X конгреса странке Антон Кристан је писао у *Напреју*, 14. XII 1917, о Лењину називајући га гвозденим руком руске револуције, каква њој и треба.

У извештају извршног одбора на X конгресу странке, руска револуција радника и сељака је названа највећим догађајем у светском рату. Тај догађај је дао подлогу за поштен мир. Хенрих Тума је у свом политичком реферату истакао светски значај пролетерске револуције, која је економска и социјална. Као неизбежна политичка последица победе револуције је самоопредељење народа. Угледајући се на руски пролетаријат, такву победу је требало да извојује радничка класа целог света. Слично националном покрету који је изазвала француска револуција препородивши Европу, Тума је веровао да ће руска револуција са још већом неодрживошћу изазвати раднички покрет у целој Европи и довести до успостављања пуног демократизма. Само та победа ће донети политичку слободу и самоуправу свих народа.⁶¹

58. *Напреј*, 9. XI 1917.

59. Исто, 12. XI 1917.

60. Исто, 14. XII 1917.

61. Згодвински архив Комунистичке партије Југославије, том V, Социјалистичко гибање в Словенији 1869—1920, Београд, 1951, Из реферата Хенриха Туме на X конгресу социјалне демократске странке одржаног 25. и 26. XII 1917. у Љубљани, стр. 310.

Извршни одбор ЈСДС је после победе большевика у Петрограду организовао низ скупова. На њима се говорило о мировној понуди совјетске владе. На зборовима је присуствовао знатан број људи. Љубљански радници у својој резолуцији од 2. XII 1917, коју су поднели аустроугарској влади са мировним захтевима у смислу совјетских предлога, истовремено су поздравили петроградске раднике и војнике. У резолуцији се, даље, вели да словеначки радници поздрављају победу руских радника као отпочињање новог доба у ослободилачкој борби међународног пролетаријата. Њихова победа је давала наду да ће радници целог света заједничким напорима учинити крај крвавом ратном умирању. Совјетску мировну понуду без анексија и контрибуција буржоаска пропаганда је омаловажавала грдећи большевике. Словеначки социјалисти су бранили большевике и њихов систем управљања, јер диктатура пролетаријата није циљ него средство ради успостављања социјализма.⁶²

Словеначки социјалдемократи су гајили симпатије према большевизма и октобарској револуцији. Њихов лист после атентата на Лењина је писао да се цео свет заверо против руске социјалистичке републике, јер се капиталисти боје будуће Русије, њеног социјализма и напретка. Међутим, Русија ће остати моћна и испунити своју историјску улогу у друштву. На партијским конференцијама социјалдемократи су истицали своје симпатије према руским радницима и Лењину. Протестовали су против свих оних који су хтели да оборе прву радничку владу. У својим говорима они су називали Лењина пробудитељем Русије, реформатором, каквог до тада није познавала историја, човеком снажне воље. По њима диктатура большевика није Лењиново дело, већ је историја оспособила раднике да узму власт у своје руке. Лењин је био душа совјетске републике и он ће иако рањен живети као геније воље, писао је *Напреј* од 17. IX 1918. поводом атентата на Лењина.

Чланови Југословенске социјалне демократске странке и њихов орган су показали разумевање за Лењина и большевике, што је несумњиво била смелост у време када су опромне и многоструке снаге свим средствима настојали да угуше диктатуру пролетаријата. Због разумљиве оштрине коју су большевици применили као метод класе која из беде излази да би променили свет, у Европи су били представљени као злочинство гомиле над елементима реда и светињом својине. И у Словенији је буржоаска штампа ширила неистине о большевизма. Домаћа пропаганда је њихов поредак приказивала као зло које се не сме доживети. По свој прилици да су словеначки социјалисти из много субјективних разлога одмах прихватили нови друштвени поредак у Русији. Њих је одушевила снага удара по царизму. У нужност насиља их уверила жестина контра-

62. В. Стругар, н. д., 308—309.

револуције, а чвршће их повезао недостатак смелости аустријске социјалне демократије да јануарски општи штрајк претвори у радничку револуцију. Били су такође одушевљени због руске формуле о самоопредељењу народа и морално их подигла свест о стваралачкој моћи своје класе, задивила смелост којом се жели прекинути рат, понела их гордост и чињеница што ново друштво и нове односе проповеда словенска Русија.⁶³

LES SOCIAUX-DEMOCRATES YOUGOSLAVES ET LA DEFENSE DE LA REVOLUTION D'OCTOBRE

— Résumé —

L'auteur a élaboré son étude sur la base des documents disponibles, de la presse des partis sociaux-démocrates et des ouvrages publiés à ce jour. Il examine d'abord les activités du Parti social-démocrate serbe en vue de la défense de la Révolution d'octobre. Comme le PSDS n'existait plus depuis la fin de 1915 comme une formation politique unique, il se penche spécialement sur celles d'Ilija Milkic et de Triša Kalcerovic dans la défense de la «Révolution russe». Dans un appel Kalcerovic convie tous les partis sociaux-démocrates des Etats belligérants à convaincre leurs gouvernements de mettre fin aux effusions de sang et à signer la paix avec le premier pays socialiste. Ilija Milkic adresse le 30 septembre 1918 une proclamation aux soldats serbes entraînés dans l'intervention les appelant à cesser de tuer les ouvriers et paysans russes et à fraterniser avec eux. L'auteur étudie par ailleurs les activités des étudiants serbes à Paris. Les socialistes serbes considéraient la révolution russe comme «la meilleure garantie du rétablissement le plus rapide de la paix mondiale». Au lendemain de la création d'un Etat unique, les sociaux-démocrates serbes prennent résolument la défense de la Révolution d'octobre surtout dans les colonnes de leur principal organe «Radničke novine».

S'agissant des sociaux-démocrates de Bosnie et d'Herzégovine, le principal organe de leur parti, «Glas Slobode», publie régulièrement des informations sur la préparation et l'accomplissement de la Révolution d'Octobre, décrit la lutte des bolchéviks pour la paix et exalte le développement socio-politique et économique de la Russie soviétique. (La société russe devait se muer en une société socialiste et hâter la victoire du socialisme dans tous les pays). L'auteur souligne que les sociaux-démocrates de Bosnie et d'Herzégovine dénonçaient les textes de la presse nationale et étrangère qui présentaient sous un jour défavorable les événements et les dirigeants de la Russie nouvelle. Après le déclenchement de la guerre civile et de l'intervention militaire étrangère contre le jeune Etat soviétique, les sociaux-démocrates de Bosnie et d'Herzégovine publieront dans «Glas slobode» une série d'articles sur la guerre et l'intervention étrangère qui avait pour but de détruire le premier Etat du socialisme.

L'auteur suit les activités du Parti social-démocrate de Croatie et de Slavonie dans les colonnes de ses organes — «Sloboda» et surtout «Pravda» qui prennent la défense de la Révolution d'octobre et de ses dirigeants. Le 25 mars 1919, le Parti social-démocrate de Dalmatie adresse son salut à la Russie soviétique et exprime «sa solidarité ardente et fraternelle avec tous les combattants pour le grand idéal mondial du communisme dans tous les pays».

63. Владо Стругар поводом тога каже: „Та осећања су живјела у маси словеначког пролетаријата, иако се десило да поједини људи који су их открили свијету касније одобре критику откобарске револуције“. Исто, 309—310.

L'activité des sociaux-démocrates de Slovénie, du Parti social-démocrate yougoslave est étudiée dans les textes du périodique *Naprej* qui informait ses lecteurs des actions révolutionnaires du prolétariat russe aussi bien pendant les journées d'octobre que dans la lutte contre la contre-révolution et l'intervention militaire étrangère. Le Xe Congrès du Parti affirme que la révolution russe est le plus grand événement de la guerre mondiale. Après la victoire des bolchéviks, le Comité exécutif du PSDY organisera une série de réunions consacrées à la défense du Grand octobre. A ses conférences, le PSDY exprimait sa sympathie pour la révolution, V. I. Lénine, le prolétariat russe et les bolchéviks.

Mr Milica Bodrožić

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

ПРВИ ВРАЊСКИ НОП ОДРЕД

У историографији НОБ-а о овом Одреду је мало писано. Заправо он се помиње овде—онде у појединим монографским радовима појединих већих војних јединица у чијем саставу је повремено дејствовао, и то понајвише у вези са уништењем четничког упоришта у Горњој Јабланици и Оруглици,¹ под именом Врањски одред.

Нешто опширније, о времену док је и сам био у Одреду, пише заменик команданта Одрода Стратије Аризановић Праћка.² Међутим, Стратије Аризановић у самом почетку прави грешку прекрштавајући Први врањски одред у Други врањски одред „Симе Погачаревића“. Да аутор није додао назив „Сима Погачаревић“, могло би се помислити да је Одреду заменио јер у 1944. постоје два врањска одреда. Међутим, када се погледа иста књига и види да Врањски одред „Симе Погачаревића“ из 1942. аутор назива Црнотравски одред, онда постаје све јасно. Аутор настоји да по сваку цену замени назив Врањском одреду „Сима Погачаревић“ из 1942. год. у назив Црнотравски одред, не нудећи при том ниједан изворни податак. Највероватније зато што и не постоји. Насупрот томе, за назив Врањски одред „Сима Погачаревић“ постоје изворна документа.³ Произвољно мењање имена, како то чини Стратије Аризановић, мислим да ничему не води.

1. Миодраг Митровић, VII јужноморавска (X српска) бригада у народно-ослободилачком рату и револуцији наше земље 1944—1945, **Врањски гласник**, књ. IV, Врање 1968; Николић Живојин Брка, **22. дивизија**, Београд, 1972. год.; Бура Златковић — Милош Бандић, **Седма српска бригада**, Ниш, 1968. год.; Радован Тимотијевић, **Раћена на Таламбасу**, Београд 1984.

2. Стратије Аризановић Праћка, **Доживљаји и виђења**, Београд 1983, стр. 102—113.

3. Писмо ОК КПЈ за Врање од 17. 10. 1942. год. (копија у Музеју); Глас јединственог народног фронта Србије бр. 2—3, новембар 1942. год.; Глас јединственог народног фронта Србије 3—4, март — април 1943. Писмо Темпа Централном комитету од 21. фебруара 1943. и Писмо Темпа Централном комитету од 8. августа 1943. год.

ВОЈНОПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА НА ТЕРЕНУ

Почетком априла 1944. год. и поред војне надмоћности непријатеља, осећао се знатан полет народноослободилачке борбе. У то време постоје две слободне територије (Црна Трава — Власина и Козјак—Пчиња) са десне стране Јужне Мораве. Разбијен је и протеран са терена Пчиње Вардарски четнички корпус, а 12. априла ослобођена је Крива Феја и спојене су две слободне територије у једну, на којој су добро функционисали органи народне власти и команде подручја. Бугарске јединице иако још увек бројчано јаке, од око 6—7000⁴ бугарских војника, стациониране су у насељима у долини Мораве: Врању, Владичином Хану, Прибоју, Сурдулици, Врањској Бањи, Предејану, Бујановцу. Углавном су биле оријентисане на заштиту железничке и друмске комуникације.

Насупрот овим окупаторским јединицама, на слободној територији је била једна бригада (VI јужноморавска, касније 8. српска бригада) и бројне јединице — команде подручја распоређене по целој слободној територији као прве предстраже и прве линије одбране слободне територије од упада бугарских фашиста. Постојање значајне слободне територије и свакодневно угрожавањем комуникације у долини Мораве, натерало је окупатора да почетком маја предузму велику офанзиву противу снага НОБ-а. Припреме за офанзиву осећале су се у времену формирања Првог врањског одреда.

Док је војнополитичка ситуација са десне стране Мораве пружала повољне услове за даљи развој НОБ-е, дотле лева страна Мораве, а поготову врањско—хански терен са Пољаницом био је под доминацијом четника Драже Михајловића. Од фебруара 1944. год. на терен Пољанице, Оруглице и Горње Јабланице поред Јужноморавског и Јабланичког корпуса борави и Вардарски четнички корпус после протеривања са Козјака и Пчиње. У овим корпусима сконцентрисано је око 1.200 четника, а непосредно у самој Пољаници у априлу био је Јужноморавски корпус са око 480 четника распоређених у три бригаде: Моравска, Пољаничка и Лесковачка са Летећом четом.⁵

Терен Пољанице био је ван домета утицаја КПЈ и НОБ-а од 1941. год. са мањим изузетком у 1941. години када су преко Пољанице углавном пролазили партизани Врањског одреда и повезивали се са Кукавичким — Лесковачким одредом и једне борбе вођене са четницима код Лалинца фебруара 1942. год.

Подела на леву обалу, где је био терен ОК КПЈ за Лесковац, и десну обалу, где је био терен ОК КПЈ за Врање, придонела је

4. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа. даље (Зборник) Војноисторијски институт, Београд, том I књ. 20 док. 142, стр. 533.

5. Четничка документа Архив VII, С—V—16949 (копија у Народном музеју у Врању).

томе да је Пољаница кроз дуги период рата остала ван интересовања окружних комитета. Сваки је сматрао да је то терен у надлежности другог комитета. Но ови разлози не могу се схватити као једини. Мора се узети и обзир постојање демаркационе линије на терену Пољанице (граница између анектираног дела Бугарске и Недићеве Србије) и све отежавајуће околности које са собом носи постојање караула и сталних граничних посада за повезивање ослободилачког покрета Врања и Лесковца.

ФОРМИРАЊЕ ОДРЕДА

Највероватније почетком априла, а поготову после повезивања слободних територија на десној обали Мораве, ОК КПЈ за Врање је уочио да му за даљи развој НОБ-а на врањском терену доста смета четничка доминација на терену Пољанице. Она уз постојање знатних окупаторских снага у долини Мораве је директно утицала на отежавање повезивања слободних територија на терену Врања и Лесковца.

У априлу 1944. ОК КПЈ за Врање одлучује да продре на леву обалу Мораве и развија ослободилачко—револуционарни рад и на овом терену од Бујановца до Грделице, укључујући и Пољаницу. У извештају — Покрајинском комитету за Србију од 23. априла ОК КПЈ за Врање каже: „Сматрамо да нашем округу припада терен са оне стране Мораве (Облик—Кукавица све до границе) па смо одмах предузели све што смо могли да би смо и тај терен обухватили радом и прекрили војском. Ако у партијској организацији ОК Лесковац има људства са оне стране Кукавице много би користили да пређу овамо, јер ће нам олакшати продирање на нов терен.“⁶

За продирање на нов терен ОК КПЈ Врање је закључио да формира одред — мању и лако покретну јединицу, али јаке убојне способности. С обзиром на то да је терен био под четничком војном и политичком доминацијом, борци одреда су морали испуњавати неколико услова: да су идејно изграђени, да су млади и истакнути борци и, најзад, да су са терена десне обале Мораве или из суседних места, због познавања терена. Избор бораца за предстојеће формирање одреда поверено је Славку Поповићу, политичком комесару Врањског подручја, будућем заменику политичког комесара одреда.

По казивању Славка Поповића избор према постављеним захтевима извршио је из јединица Команде подручја и Шесте јужноморавске бригаде (Осме српске). Изабрао је око педесет бораца, који ће са члановима штаба укупно бројати 56. Политичка организованост изабраних бораца била је изузетно поволна. Једна половина бораца је била партијски организована док друга скојејски.

С обзиром на то да одред иде на терен под четничком доминацијом, водило се рачуна о свему. Одред је морао бити добро на-

6. Зборник I, 20, стр. 533.

оружан и добро одевен. Зато је борцима одреда из магацина у Брезовици дата комплетна енглеска одећа укључујући и ранчеве, а од оружја добили су 12 пушкомитраљеза, око четрдесет аутомата и један мали бацач. Тако је јединица постала елитна за ондашње услове нашег ратовања. Она је на новом терену имала да зрачи убојношћу, дисциплином, а одећом је требало да покажу народу и четницима кога помажу савезници.

На дан формирања одреда, 20. априла у Брезовици, командни састав био је следећи: командант Сима Стојменовић Врањанац, обућарски радник, заменик команданта Стратије Аризановић Праћка из Црне Траве, политички комесар Милорад Стошић Покућар, а заменик политичког комесара Славко Поповић, омладински руководиоца Станиша Митић из Врања, санитарски референт Бранко Недељковић из Тибужда и интендант Заре из Врбова.

Сима Стојменовић — Врањанац,
командант Првог врањског одреда

Власта Стојиљковић, секретар СК
КПЈ за срез врањски

При формирању Одред је имао једну чету са коадним кадром: командант Мирко Ивановић из Големог Села, заменик команданта Милоје Митровић из Врбова, политички комесар Воја Станковић Монтер из Моштанице и његов помоћник Сретен Митић из Прибоја.⁷

7. Историјски архив Србије, М ОК Вр. 68; Казивање Славка Поповића, Станише Митића, Владимира Пешића. Према извештају ОК КПЈ за Врање од 23. априла 1943. год. Први врањски одред је у почетку имао две чете. Међутим, многи борци истичу да је била само једна.

С обзиром на основни задатак који је био постављен пред Одред — стварање услова за развој НОБ-а на пољаничком терену, ОК КПЈ за Врање је оценио потребу политичког рада у народу, па је формирао Партијско поверенство за срез пољанички и упутио га на терен Пољанице заједно са Одредом. Секретар поверенства је био Бошко Костић из Врања, а чланови: Атанас Ивановић Срећко, Братислав Николић Заре из Хана и Славко Поповић из Прекодолца који се као веза између Одредом и Поверенства стално кретао са Одредом.⁸

ПРЕБАЦИВАЊЕ ЕНГЛЕСКЕ И АМЕРИЧКЕ ВОЈНЕ МИСИЈЕ ДО ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО СРБИЈЕ

Поред дуготрајног задатка, деловање на левој обали Јужне Мораве против четника и удара на комуникације у долини Мораве, Први врањски одред је као први задатак добио пребацивање савезничке мисије са слободне територије Пчиња — Црна Трава на пусторечку слободну територију, где је био Главни штаб Србије, Савезничка мисија, шест енглеских и једна америчка, бројала је скоро 30 војника и официра са доста радио станица, акумулатора, агрегата на ручни и моторни погон и другим потрепштинама. По наређењу, задатак пребацивања се морао извршити тако рећи у једном даху, без задржавања са максималним избегавањем прихватања сваког оружаног сукоба са непријатељем кад је то могуће.

У том периоду на слободној територији Пчиња — Црна Трава боравио је батаљон Озренаца (око 80 бораца) са задатком да се наоружа и понесе оружје у свој крај за предстојеће формирање бригаде. И овај батаљон се наоружао у партизанским магацинима.

Одред и Озренски батаљон имали су да крену заједно. За ту прилику састављен је заједнички Оперативни штаб који је деловао до растанка јединица. Командант Оперативног штаба био је Сима Стојменовић Врањанац, заменик команданта Живојин Митић Моравец, заменик политичког комесара Славко Поповић, а политички комесар био је комесар Озренског батаљона.⁹

Прва препрека на извршењу задатка је била долина Мораве са својим комуникацијама и набујалом реком. Гажење Мораве је могло да доведе до оштећења савезничке опреме која је преношена товарним коњима, а то се није смело дозволити. Онда је Оперативни штаб направио план да се прелазак изврши преко дотрајалог моста код Мазараћа, а да би се избегао сукоб са Бугарима који су чували у непосредној близини прибојски мост, организован је од команди места демонстративни напад на бугарску посаду при-

8. Зборник I, 20, стр. 537.

9. Казивање Славка Поповића и Бошка Костића

бојског моста. Напад партизанских стража из Бујковца и Себе—Врања одвукао је пажњу Бугарима на одбрану прибојског моста, тако да је Први врањски одред и Озренски батаљон са мисијом прешао мост непримећен. Даље је Одред преко Мазараћа кренуо правцем Островице, Белановца и наредног дана, 25. априла, дању стигао у Равну Реку, где четници користећи свој доминантни положај отварају ватру на колону. Одред је брзо реаговао. Са неколико пушкомитраљеских рафала четници су били најурени.

Држећи се главног задатка, да се савезничка мисија мора предати Главном штабу без икаквих губитака, Одред је без задржавања наставио пут преко Пољанице где га је чекала друга препрека — прелаз демаркационе границе између Бугарске и Недићеве Србије. И овде су прелазак отежавала товарна грла. Она се нису могла кретати преко посечених шумских стабала, која су Бугари оборили ради контроле границе. Штаб је донео одлуку да пређе границу путем поред саме карауле са бугарском посадом. Бугарска посада је упозорена да уколико пуцају, да ће бити уништена. Бугари, видећи пред собом јаку партизанску јединицу, повукли су се у караулу и пропустили колону, али када се Одред знатно удаљио отворили су ватру више ради своје заштите од одговорности него да се Одреду нанесу губици. Највероватније да су тада и известили своју претпостављену команду о преалску партизана преко границе и даљи правац кретања јер касније када је Одред био на прилазима махале Новков Рид код Вучја, био је митраљирани из авиона. Међутим, склоњен у густој шуми није имао губитке. Након тога Одред је стигао у партизанско село Гарине. Наишли су на изненађење. Народ са тог правца није очекивао партизана, те видевши војску, разбежао се. Касније се народ вратио и добро је прихватио партизана, а Одред је имао прилику да се први пут сретне са борцима Кукавичког одреда. Било је ту и партијских руководиоца Лесковца (Ставра, Столе Аранђеловић).

После краткотрајног одмора Одред је морао да настави пут без обзира на умор чланова мисије и њихових честих приговарања. У току следеће ноћи Одред је поред Турековца стигао 26. априла у Придворицу. Ту су наредног дана јединице пусторечког војног подручја преузеле савезничку мисију и са Озренским батаљоном превели их до Вујанова — Главног штаба Србије. Пре расанка дошло је између бораца и чланова мисије до грљења и размене оружја јер су се у току марша доста зближили.¹⁰ Успешно обавивши задатак, Штаб одреда је дозволио војницима одмор после напорног марша.

10. Стратије Аризановић Праћка, Доживљаји и виђења, стр. 102—105, Казивање Славка Поповића.

ПРВЕ БОРБЕНЕ АКЦИЈЕ ОДРЕДА

После обављене акције Одред је смештен у селу Бинђушу где је добро примљен од народа и распоређен за одмор. Међутим, убрзо је морао да крене у акцију јер су сељаци молили да протерају Немце који су дошли да пљачкају. У краткотрајној акцији убијена су два немачка војника, док су остали протерани према Турековцу у свој логор.

Наредног дана Одред је кренуо према свом матичном терену — Пољаници. На путу ради одмора задржао се у селу Чукљенику, где долази у контакт са борцима Кукавичког одреда. Ту се задржава два дана. Тада на предлог Кукавичког одреда Први врањски одред прихвата да изведе краћи марш до села Стројковца, где су се у центру села постројили. Планирано је да ова шетња има пропагандни карактер: да народ види ослободилачке борце добро обучене и наоружане. То је и постигнуто, али је недићевце иритирало.

Наредне ноћи, сазнавши да су се партизани вратили у Чукљеник на спавање, недићевски злогласни мајор Зотовић са својим оружаним одредом блокирао је село у намери да уништи Кукавички одред са којима је иначе имао честе сукобе. У праскозорју партизанска стража открила је блокаду села и дала знак узбуне. То је покренуло борце оба одреда и у силовитом нападу пробили су блокаду те наставили гоњење издајица до села Рударе.¹¹

Брзо и ефикасно разбијање недићевског оружаног одреда дало је повод Кукавичком одреду (имао је око 40 слабо наоружаних бораца) да предложи Првом врањском одреду уништење грделичког четничког корпуса капетана Љубе Ранчића. Предлог је подржавао и ОК КПЈ за Лесковац јер је четнички корпус Ранчића оперишући на терену Грделице—Ораовице ометао међусобне везе слободних територија у овом делу Јужне Србије и њихове везе са Главним штабом Србије. На том терену од његових четника погинуло је неколико партизанских курира.

Након направљеног заједничког плана и извршене помоћи Кукавичком одреду у пушкомитраљезима, договорено је да се напад изврши 2/3. маја у селу Ораовици, где је био Ранчић. Једну махалу требало је да напада Први врањски одред, а другу Кукавички.

Ноћ је била јако кишовита и мрачна. Кретање бораца је било крајње отежано. То је утицало да Кукавички одред одустане од извршења акције. Међутим, Врањски одред је и под таквим условима кренуо у акцију. Извршио је опкољавање махале и дошло је до првих пуцњева са четничким стражама. Четници су били затече-

11. Казивање Славка Поповића, Станише Митића, Владе Пешића и Бранка Недељковића.

ни на спавању и потпуно изненађени. Рађено је неколико четника, а 26 је заробљено. Међу заробљеницима нашао се и сам командант корпуса капетан Љуба Ранчић. Касније је заробљеним четницима понуђен прелазак у партизане, те је више њих прешло у Кукавички одред. Капетану Ранчићу као зликовцу је морало да се суди. Формиран је војни суд од команданта и једног борца Кукавичког одреда и Славка Поповића из Првог врањског одреда. На суђењу — према казивању Славка Поповића — Ранчић се бранио истичући да је знао за прелазак Сеље—курира Главног штаба Србије, али није хтео да га убије. Међутим, за убивене курире је ћутао. Пресуда војног суда је била смртна казна. Извршена је.¹²

За време док је Први врањски одред био у Чукљенику у његове редове ступили су први борци: Никодије, Станко и једна другарица из ханског села Рдова, који су ту живели као избеглице из бугарске окупационе зоне. Радо су у Одреду прихваћени, а и стога што су из ханског краја, те ће добро доћи као познаваоци терена на који је Одред кренуо.

БОРБЕ ОДРЕДА СА ЈУЖНОМОРАВСКИМ ЧЕТНИЧКИМ КОРПУСОМ

Након разбијања Ранчићевог корпуса Први врањски одред враћа се на свој терен и 6. маја долази у село Јагњило изнад Владичиног Хана. Село под дугим утицајем четника није било одушевљено доласком партизана. Изгледало им је све невероватно и сумњичаво јер четничка пропаганда другачије је приказивала партизане. Сада пред народом је била добро опремљена, наоружана и дисциплинована војска. Иако с неверицом, народ је ипак видевши све то почео показивати поштовање према правој војсци у односу на четнике који су се разудано понашали.

Са овог терена борци Одред су могли видети на другу страну Мораве покрете бугарских великих војничких јединица према и на слободној територији. Чула се и пуцњава топова. Мајска офанзива на слободној територији била је у пуном замаху.

Наредних дана Одред се пребацио на терен Островице приближавајући се железничкој комуникацији с намером да ноћу изврши напад на објекте исте, како би скренули пажњу бугарским јединицама на комуникацију. Међутим, у току дана, 8. маја, четници Јужноморавског корпуса су са доминантног ћувика из правца Белановца тукли партизане.¹³ Био је то демонстративни напад, те Одред није много обраћао пажњу на четнике. Но, предвече из правца Прибоја појавио се бугарски стрељачки строј од око 150 војника и стигавши у близину Островице, укопао се на поседнутим положајима. У току ноћи, око 12 сати, партизани добијају обавештење

12. Стратије Аризановић, Доживљаји и виђења, 105—110.; Казивање Славка Поповића.

13. Четничка документа S—V—16949.

да су се четници концентрисали и да планирају напад на њих за четири сата ујутро.

У таквој ситуацији, наставши се између две непријатељске војске, штаб Првог врањског одреда, добивши нове податке од заробљених четника, да их има око 300, а да очекују још две бригаде, доноси одлуку да у два сата по поноћи изврши напад.

Снажан удар партизана на прве четничке положаје изазвао је изненађење четника, те су релативно брзо разбијени и дали се у повлачење. Гоњење четника настављено је све до Облика. У одступању су четници на појединим секторима давали снажан отпор. У тринаесточасовној борби убијено је 12 четника и неколико заробљено. У Обличкој Сени замало је избегао заробљавање командант корпуса капетан Боривоје Манић из Врања.

До новог сукоба са четницима долази неколико дана касније у селу Брестову. Наиме, после једнодневнoг боравка на десној обали Мораве у селу Богошеву, како није могао да успостави везу са нашим јединицама због офанзиве, Одред се следеће ноћи вратио назад, газећи набујалу Мораву. У Близини Брестова, док су се партизани сушили, чуло се неко позивање на предају. Четници, око 30, блокирали су истврено обезбеђење Одреда према Хану. Покренут је вод и док је трајало пушкарање, извршена је блокада четника. Четници су тиме стављени у сендвич. Настала је борба у којој је убијено седам четника и један заробљен. Остали су се разбежали.

У времену вођења ове акције изнад партизана, у непосредној близини карауле Прека Вода, појавило се шездесетак бугарских полицајаца. Олмах су извршили ископавање. Штаб Одреда разматрао је насталу ситуацију и могућности напада на Бугаре, али је због близине карауле, и могућности брзог укључивања њене посаде у помоћ Бугарима, одустао од напада, и преко Јагњила преашо демаркациону линију и стигао на терен Кукавичког одреда, у Недићеву Србију. Успут у Јагњилу је растерао групу четника која се при самој појави партизана разбежала.¹⁴

Ови сукоби са четницима код Островице, Брестова и Јагњила, према извештају капетана Манића — команданта Јужноморавског четничког корпуса, догодили су се између 9. и 18. маја. У извештају Манић истиче да је на „територији Бугарске у рејону: Големо Село — Дреновац — Обличка Сена — Гумериште и Мртвица. . . јвррио” једну комунистичку групу јачине око 150 људи, која се група комуниста пребацила из рејона Врањска Бања на леву обалу реке Мораве. Ову групу партизана протерао сам са рејона преко планине Кукавице ка селу Чукљенику, Брзи и Гарини.”¹⁵

Овај Манићев извештај је нормално виђење стања окорелог четника. Не може се прихватити његово приказивање бројног стања Одреда половином маја 1944. год. Манићу су или стари подаци,

14. Исто.

15. Исто.

из краја априла, (када је могао да прикупи податке о овој јединици на терену Пољанице, али је Одред тада био у покрету са Озренским батаљоном), на располагању или Манић намерно преувеличава бројно стање Одрета како би приписао себи веће заслуге, да је протерао већу партизанску јединицу иако то и није тачно.

БОРБЕ ОДРЕДА ЗА УНИШТЕЊЕ ЧЕТНИЧКОГ УПОРИШТА У ГОРЊОЈ ЈАБЛАНИЦИ

Борбе за уништење четничког упоришта у Горњој Јабланици и Оруглици отпочела је новоформирана XXI дивизија, 21. маја 1944, главним ударом на Реткоцер и споредним на Барје. Како су главне четничке снаге по наредби команданта штаба 110 мајора Ранка Стошића из Врања, сконцентрисане на споредном правцу напада, то је Јабланички четнички корпус „почасно” трпео губитке током два дана борбе.¹⁶

Међутим, доласком Манића за главнокомандујућег у Горском штабу 110 (који је имао три корпуса — Јужноморавски, Јабланички и Вардарски), извршено је прегруписавање снага и XXI дивизија 24. маја је била одбачена са поседнутих положаја. У тој ситуацији Главни штаб Србије одлучио је да ангажује снаге Првог врањског и Кукавичког Одрета, на правцу Калуђерица, Мелово, Оруглица, с намером да више везују четничке снаге за себе и тиме помогну јединицама XXI дивизије.

У таквој ситуацији на терену долазе јединице од којих се тих дана формира XXII дивизије. Оне долазе у контакт са Првим врањским и Кукавичким одредом и од њих сазнају о плановима напада. Дивизија је одмах прихватила да иде у акцију на четнике на основу наредбе Главног штаба Србије издатој овим одредима. У договору са командантима одреда Симом Стојменовићем Врањанцем и Светиславом Стојановићем Бизоном, Штаб дивизије испланирао је ангажовање и својих бригада. Одреди су стављени под команду бригада. Први врањски је ушао у састав 7. српске бригаде као њен четврти батаљон. Напад на четничке снаге у правцу Доње и Горње Оруглице планиран је за 26. мај у јутарњим часовима.

Први врањски одред, сада као батаљон 7. бригаде, имао је да напада са осталим батаљонима из правца Тумбе, Студене, и Лалинца на четнике у Дупељеву, Равном Делу и Горњој Оруглици. Значи, на десни бок четничких снага. На Доњу Оруглицу из два правца нападале су 10. и 12. бригада. Седма српска бригада водила је деветочасовне борбе за ослобођење Горње Оруглице. Тек у 21 час она је заузела Горњу Оруглицу и довела четничке снаге у полуокружење. У овим борбама из Одрета погинуо је Миле Дпинско и Првонека. Успехе су имале и остале бригаде. Ослободиле су Доњу Оруглицу.

16. Исто.

Четници се нису мирили са губитком Горње и Доње Оруглице, те су још у току наредног дана предузели акције да поврате Доњу Оруглицу, али без успеха. Сам четнички командант Манић за ноћне акције 26/27. маја каже да су „слабо вођене“ и да су се јединице у зору повукле.

Капетан Манић настојао је свим силама да новим прегруписавањем снага стекне извесну предност а планирао је да са свим четничким јединицама изврши општи напад 28. маја у три часа ујутро.

Међутим, како сам истиче, 27. маја капетан Јова Стефановић начелник штаба 110 са Првом јабланичком бригадом преузео је напад на положаје 7. српске бригаде. Најјачи удар био је на терену Беле Земље, где су били борци врањског одреда. У критичним тренуцима борбе Штаб XXII дивизије увлачи у борбу дивизијску резерву — чету Кукавичког одреда и помаже 7. бригади која је била развучена на доста широком фронту. Четници су натерани на повлачење према Липовици. У току 27. маја четници су извршили напад и на 10. српску бригаду. И он је био без успеха. Овај напад извршила је Летећа и Ристовачка бригада поново — како истиче Манић, недисциплиновано „истрчале су се унапред, а комунисти их сачекали и вратили на полазни положај“.¹⁷

Напад четника Пољаничке и Моравске бригаде, по Манићу, „текао је нормално“, а по нашим изворима почео је тачно у три сата. Садејствовао му је недићевски оружани одред мајора Зотовића. Притисак на 12. српску бригаду је био веома снажан, па су четници заузели село Бештицу и подилазили су селу Гагинцу. Пристизање 10. бригаде око 10 часова зауставило је напредовање четника, а касније бригаде (10. и 12) прешле су у јуриш и гониле четнике далеко према Лебану.

У преподневним часовима јединице XXI дивизије нападају Вардарски четнички корпус у близини Липовице. Тада штаб XXII дивизије покреће 7. бригаду и она напада Вардарски корпус с леба. У борби учествују и борци врањског одреда. Погинуо је капетан Стојан Крстић, командант Вардарског корпуса. На бојишту је остало још десетак четника убијено, а рањен је био поручник Никола Јањићијевић, командант Жеглиговске четничке бригаде.¹⁸

Тим борбама практично ослобођен је терен Горње Јабланице и Оруглице. Разбијене четничке снаге делимично су се повукле источно од Лесковца, а делимично се разбежало у мањим групама. Према извештају капетана Манића, у наведеним борбама погинуло је 40, рањено 41, а нестало 310 четника.¹⁹

17. Исто.

18. Опширније о борбама за уништење четничких снага у Горњој Јабланици и Оруглици види: Миодраг Митровић, VII јужноморавска (X српска) бригада у НОР-у и револуцији наше земље, **Врањски гласник** књ. IV, **Врање** 1968, стр. 138—144.; Живојин Николић Брка, 22. дивизија, Београд 1972, стр. 113—120; Бвра Златковић — Милош Банић, **Седма српска бригада**, Ниш 1986, стр. 134—139.

19. Четничка документација S—V—16949.

РЕОРГАНИЗАЦИЈА ПРВОГ ВРАЊСКОГ ОДРЕДА

Након разбијања четника, с обзиром на то да је број бораца у Одреду нарастао, извршена је реорганизација. Формиране су две чете. О броју бораца немамо тачне податке. Према појединим борцима, број бораца у Одреду износио је 120. Међутим, тешко је претпоставити да је то поуздана цифра с обзиром да у каснијем периоду наилазимо на документа²⁰ која говоре о неомасовљавању Одредом. Може се претпоставити да је Одред у току јула, када је послао четрдесетак бораца Главном штабу Србије за поуну пролетерских јединица, смањило своје бројчано стање. Но, о томе немамо података, те то може остати само као претпоставка. Интересантно је да се многи борци слажу да су тада формиране две чете.

Овом реорганизацијом значајне промене настале су у руководству Одредом. Тада је командант Одредом Сима Стојменовић отишао на дужност заменика команданта 13. српске бригаде (формиране 13. јуна). На тој дужности ће и погинути крајем јуна на терену Веље Главе водећи борбу са балистима за спасавање партизанских рањеника. Заменик команданта одреда Стратије Аризановић Праћка отишао је на дужност команданта батаљона у 10. српској бригади, а заменик политичког комесара Славко Поповић одлази на дужност заменика комесара 10. српске бригаде.

За ново руководство одреда дошло је углавном дотадашње руководство чете. За команданта Мирко Ивановић, његовог заменика Милоје Митровић, за политичког комесара Воја Станковић Монтер, а за заменика комесара Сретен Митић.²¹

БОРБЕ ПРВОГ ВРАЊСКОГ ОДРЕДА У САСТАВУ 10. БРИГАДЕ

За напад на Лесковац и Вучје, који је извела XXII дивизија, Први врањски одред улази у састав 10. бригаде као њен четврти батаљон. Он ће у борби 14/15. јуна нападати, као батаљон, фабрику у Вучју. Напад на фабрику је споро извођен. Снаге 10. бригаде под борбом успеле су да дођу до фабричких зидова, али је непријатељ добро организовао одбрану и јединице нису успеле да продру у фабрику. Уз то непријатељ је обавестио тенковску јединицу у Лесковцу, те су се немачки тенкови појавили у 7 сати ујутро. То је натерало бригаду на повлачење са јединим успехом рушења хидроелектране.²²

После ове акције Одред се издвојио из бригаде и враћа се на свој терен где обилази села и одржава конференције са народом. Једног дана на сеоску славу у Гумериште са Војом Станковићем Монтером, код његових рођака, отишао је цео штаб Одредом. У току

20. Зборник I. књ. 9, стр. 383.

21. Казивање Славка Поповића.

22. Зборник, том I, књ. 9, стр. 20—21.

дана Бугари су запалили плевњу, у Обличкој Сени, у којој су претходног дана партизани држали конференцију са мештанима села. Гада се из Врањског Прибоја појавила војска бугарска и кретала се према Одреду. Влада Пешић борац обавестио је штаб, али он није реаговао сматрајући да се Пешић уплашио. Уместо да се изврше припреме за дочек Бугара и напад на њих, Штаб је изгубио време и касније, када су се Бугари приближили Одреду, дата је команда за повлачење и то ко како може — неорганизовано према Оружници. Повлачење је извршено, али је руководство одреда на Оружници смењено због учињеног пропуста. Тада је Пешић дошао за командира друге чете.²³

У саставу 10. бригаде, за време непријатељске бугарске офанзиве у Јабланици, Одред ће као батаљон бригаде водити борбу на положајима Марковог камена између Поповца и Гргуровца. Његов задатак заједно са првим и другим батаљоном бригаде био је да протера утврђене бугарске снаге са Марковог камена.

Подилажење бугарским снагама је извршено ноћу. Тако да је напад почео у 2 сата 21. јуна. Пре тога су биле обављене артиљеријске припреме, а борцима 10. бригаде помогла је и бугарска артиљерија која је грешком тукла своје. Борба је била веома жестока. По причању бораца, долазило је до усијања оружја. Борци Врањског одреда, сада батаљона, успели су да на свом правцу истерају Бугаре из првих ровова. Међутим, то није било довољно. Наше јединице у свануће су биле принуђене да се повуку јер се Бугарима отварао могућност да их тuku топовима и авијацијом. У овој борби из Врањског одреда погинули су: Стојковић Димитрије Дерпа из Врања, Добри Цветковић, пушкомитраљезац, и Стојил Ђорђевић из Клашнице. Рањен је био Заре Јовић.²⁴

Наредних дана са повлачењем XXII дивизије са тог терена повукао се и Први врањски одред и поново вратио на терен Пољанице.

САМОСТАЛНЕ АКТИВНОСТИ ПРВОГ ВРАЊСКОГ ОДРЕДА

Од краја јуна до почетка септембра Први врањски одред делује самостално. За знатан део тог периода нема изворних података о активностима одреда. Заправо више има података о незадовољству XXII дивизије због неактивности одреда, а нешто слично изражава и ОК КПЈ за Врање када тражи да буде обавештен о Врањском одреду јер не зна где је. То свакако говори о slabим или никаквим везама Одредa у том периоду са Окружним комитетом. Штаб дивизије отворено изражава незадовољство са радом одреда и замера му да се не бори успешно против четника, не изводи ди-

23. Казивање Владимира Пешића.

24. Живојин Николић Брка, 22. дивизија, стр. 149. и Казивање Бранка Николића.

верзантске акције на прузи и не омасовљава се. Стога и тражи да Одред буде стављен под његову команду.²⁵

Немогуће је утврдити кад је ОК КПЈ за Врање, незадовољан активношћу Првог врањског одреда, донео одлуку о промени штаба. За команданта Одреда ОК је одредио Јована Стошића Богчана, дотадашњег команданта балаљона X српске бригаде а за заменика политичког комесара Славка Поповића дотадашњег заменика комесара X бригаде. Исто је тако тешко утврдити када су нови руководиоци Одреда дошли у Одред. Према садашњим сазнањима њихов долазак у Одред пада у времену од 6. до 20. августа.²⁶

У периоду јула и августа Први врањски одред углавном борави на терену Врања — Пољаници. Највероватније да Одред у овом приоду развија пропагандну активност у крају који је дотад био под изразитим четничким утицајем. Кретајући се по терену, он продире дубоко на југ до Бујановца, Вртогоша, долази у Добре Воде и другим местима, објашњавајући народу циљеве народноослободилачке борбе, у сарадњи са Среским комитетом КПЈ за Врање и његовим секретаром Властом Стојиљковићем.

Део бораца Првог врањског одреда у Големом Селу половином августа 1944. са мештанима

У јулу имамо само један податак о Првом врањском одреду, у Операцијском дневнику Главног штаба Србије. Он каже: „40 другова из Врањског одреда стигло је код 13. бригаде“.²⁷

25. Зборник, том I, књ. 9, стр. 683 и 383.

26. Казивање Славка Поповића и Владимира Пешића.

Овај податак указује на то да је Одред још у јулу почео извршавање наредбе Главног штаба Србије да све новопридошле борце шаљу за попуну пролетерских јединица. О том задатку Одред Славко Поповић, каже да је Одред током јула и августа у три наврата слао новопридошле борце у пролетерске јединице. По његовом мишљењу, тако је послато чак и до 400 бораца.

Из овог периода налазимо у изворима трагове за поједине акције. Тако у Операцијском дневнику Главног штаба Србије наилазимо на податак да је Први врањски одред 3. августа протерао Бугаре и балисте из Врањске планине (Орлова чука) и запалио преко 2000 кубика дрва спремљених за бугарски пук у Врању.²⁷

Наредне ноћи, између 4/5. августа једна чета Одред посекла је телефонске стубове од Дреновца до Големог Села. Телефонска жица је покупљена и закопана. Овом акцијом Одред је прекинуо везу бугарске пограничне команде у Власу са Врањем.²⁸

Наредне ноћи 5/6. август делови Одред извели су напад на бугарску граничну караулу Марков камен. Том приликом заробљено је 8 бугарских војника, заплењен један пушкомитраљез, седам пушака и доста хране.²⁹

Највероватније у вези са захтевом XXII дивизије од 19. августа да се Први врањски одред стави под њену команду, Одред се тих дана нашао на десној обали Јужне Мораве код дивизије. У то време дивизија је припремала пребацивање рањеника из Бабине Пољане на Кукавицу и даље за Италију. Први врањски одред је укључен у реализацију овог плана као претходница колоне. Рањеници су ноћу 22/23. августа прешли Мораву, а 24/25. демаркациону границу на Кукавици. Одатле се 8 бригада враћа назад, а Одред са 13. бригадом пребације рањенике до аеродрома.³¹

По завршетку овог задатка Одред се поново враћа на терен Пољанице. У то време изводи вероватно најзначајнију акцију — ослобођење Власа. Власе је тада било стециште свих бугарских граничара који су због осећаја несигурности напустили граничне карауле. Према добијеним подацима, било их је око 250—300 војника. Објекти у којима су били добро су утврђени рововима, грудобранима од пешчаних цакова и митраљеским гнездима. Најјаче је била утврђена касарна — бивша жандармеријска станица. Први врањски одред у том времену бројао је око 70—80 бораца. Са таквим односом снага тешко је било донети одлуку о нападу. У штабу Одред није било јединства у вези с нападом. Док је командант Одред био против, дотле је заменик политичког комесара Славко Поповић био поборник напада истичући као предност борбени морал партизана, насупрот бугарским окупаторима који се дуже времена

27. Зборник, Том I, књ. 9, стр. 416.

28. Зборник, Том I, књ. 9, стр. 445.

29. Зборник, Том I, књ. 9, стр. 448.

30. Исто.

31. Живојин Николић Брка, наведено дело.

осећају несигурним, пред расулом те да као такви неће издржати напад. Онда су одржана два састанка. О проблему напада расправљало се на Комитету Одрета и партијској ћелији Штаба, где је и донета одлука о нападу. Након доношења одлуке извршена је припрема и ноћу 26. августа отпочела акција. Борба је била веома жестока и са једне и са друге стране. Борци су храбро јуришали на бугарске ровове и митраљеска гнезда, а појединци међу којима је био и командант Одрета Јован Стошић чак су опекли руке хватајући прегрејане бугарске митраљезе. За све време борбе на позив партизана да се предају Бугари су одговарали жешћом ватром. Непрестано се чула бугарска команда: „Огањ! Огањ!“

У једном тренутку борбе борци Одрета минобацачем погађају командну зграду — жандармеријску станицу. Престала је да се чује бугарска команда. Тада је погинуо бугарски командант. Бугарска ватра је нагло попустила, а Бугари су почели да беже. На бојишту поред бугарског команданта у згради остала су још двојица мртва. Пре сванућа заробљено је још десетак бугарских војника. Одред није имао мртве, али је седам било рањено.

Плен борбе био је огроман: око 100 пушака, један митраљез, неколико пушкомитраљеза остављених у напуштеним гнездима, око 300 пари бугарских униформи, два до три вагона брашна, на хиљаде килограма масти, пиринча, мармеладе и друго.³²

Сутрадан по ослобођењу Власа Кукавички партизански одред трагао је за скривеним бугарским војницима. За то верме Први врањски одред организовао је изношење хране из Власа јер се претпостављало да Бугари могу организовати повратак. Нешто од плена је послато Главном штабу Србије и болници која је била на том терену, а остатак је подељен народу.

Ослобођењем Власа практично је била ослобођена цела Пољаница. Тих дана Одред се кретао по селима и примао нове борце. Веома брзо је нарастао на 300 бораца. Долазећи у додир са шиптарским селима правио је Одред покушаје да Шиптаре укључи у своје редове. Предлагао је да се шиптарски граничари (граница велике Албаније) прикључе Одреду, али без успеха. Само се један Шиптар прикључио партизанима.³³

Бугарске јединице из Врања организовале су предстражу према Пољаници — Првом врањском одреду првог септембра на Гочи изнад Девотина. Одред је одлучио да се 6. септембра сукоби са предстражом која је бројала око 300 војника. Одред је прво Бугарима преко сеоског чувара из Дреновца послао ултиматум за предају. Бугари нису одговарали сатима. Истекло је време и Одред је кренуо у напад. Међутим, нашао је празне ровове. Бугари су се неприметно повукли одмах по добијању ултиматума. На положајима су оставили коње као варку. Одред је ноћу кренуо да напада

32. МОК Вр. 68.

33. Исто.

Командант Првог врањског одреда Јован Стошић — Богчан и заменик команданта Лесковачког одреда Светислав Стојановић — Бизон са борцима врањског одреда у ослобођеном Власу крајем августа 1944. год.

град. Успут је срео сеоског чувара који их је обавестио шта се догодило и како су окупатори организовали одбрану града.

Одред је дошао до Марковог калета, али се након добијених података о броју Бугара (у граду је био један пук), повукао у Мечковац, а једну чету под командом Бошка из Честелина упутио према Нерадовцу. Сутрадан при повлачењу Бугара једино ће та чета имати сукобе са бугарском заштитницом.

Са одласком у Мечковац Одред није престао да разматра могућност напада на град и његово ослобођење. Он је само тражио моменте изненађења како би имао више успеха у сукобу. Међутим, до сукоба није дошло. Сутрадан, 7. септембра, окупаторска бугарска војска напустила је град и повукла се према Бујановцу, Куманову и Кривој Паланци. На терену Македоније је разоружана. Први врањски одред 7. септембра је ушао у град без борбе. Главни штаб Србије добио је обавештење и уписао у свој дневник да је Одред „заузео“ Врање и Бујановац.

Наредних дана Одред је у Балиновцу и Мечковцу. Свакодневно је примао нове борце које му је слао мобилизациони центар из Златокопа. Дванаестог септембра 1944. год. прерастао је у Прву врањску бригаду.

Према изнетом, може се закључити да се ради о једној специфичној јединици за ондашње партизанске услове ратовања. Та специфичност састоји се најпре у њеној малобројности, а истовремено у великој ударној моћи јер је састављена од пробраних бораца (комуниста и скојеваца) и наоружана комплетно аутоматским оружјем.

Даље њена специфичност је и у томе што јој је ОК КПЈ за Врање поверио тешке и сложене задатке:

— најпре пребацивање шест енглеских и једне америчке мисије са слободне територије Пчиње — Црна Трава на слободну територију Пусте Реке;

— затим јој је одређен терен дејства — лева обала Јужне Мораве, простор између две слободне територије, који је у дотадашњем периоду био под доминантним утицајем четника Драже Михајловића, и то са задатком да разбија четнички покрет и подстрекава развијање утицаја народноослободилачке борбе; и

— најзад имала је задатак да се кроз борбе омасовљава и прерасте у бригаду.

Све постављене задатке Одред је извршио. Нормално, он није био у могућности да сам разбије четничке јединице које су бројале на преко хиљаду војника и биле преко 20 пута јаче, али је то урадио у сарадњи са већим оперативним јединицама... Доста је урадио на разбијању четничке идеологије у Пољаници и јачању утицаја народноослободилачке борбе и, најзад, он је победом над Бугарима у Власу ослободио целу Пољаницу од окупатора.

LE PREMIER DETACHEMENT DE PARTISANS DE VRANJE

— Résumé —

L, auteur analyse une petite unité de partisans — le Premier détachement de partisans de Vranje, à maints égards spécifique dans les conditions où les unités similaires étaient appelées à combattre au cours de la guerre de libération nationale.

Ses spécificités tenaient au fait que ses effectifs étaient peu nombreux alors qu'elle possédait une grande force de frappe parce qu'elle était composée de combattants d'élite (membres du Parti communiste et Jeunesses communistes) et dotés d'un armement automatique complet.

Ce qui la distinguait également c'est que le Comité du Parti communiste de Yougoslavie pour le district de Vranje lui confiait des missions aussi difficiles que complexes:

- faire passer six missions anglaises et une mission américaine du territoire libre Pčinj — Crna Trava dans la région libérée de Pusta Reka où se trouvait l'Etat-major de Serbie,

- operer sur la rive gauche de la Južna Morava, un Secteur s'étendant entre deux territoires libérés, qui avait subi l'influence dominante des tchetniks de Draža Mihajlović, avec pour mission d'anéantir le mouvement tchetnik et d'intensifier la lutte de libération nationale,

- accroître ses effectifs en combattant et se transformer en brigade.

Le Détachement s'acquitta de toutes ces missions en quatre mois. Il dut mener à cette fin de violents combats. Outre les accrochages de moindre envergure qu'il eut, alors qu'il conduisait les missions, avec les tchetniks et les occupants bulgares, il dut livrer, après leur arrivée à l'Etat-major de Serbie, de durs combats contre le détachement des traîtres de Nedić placé sous les ordres du commandant Zotović, vers la fin d'avril pour attaquer les 2 et 3 mai le corps tchetnik de Rančić près du village d'Oraovica.

Du 9 au 18 mai 1944, le Détachement mena des combats avec le corps de tchetniks de la Južna Morava, commandé par le capitaine Manić de triste mémoire, pour participer du 21 au 28 mai, comme quatrième bataillon de la VIIIe brigade serbe, à l'anéantissement du mouvement tchetnik à Gornja Jablanica, poussant jusqu'à Barje, Donja Oruglica, Gaginac et Bela Zemlja.

Après l'attaque contre Vučje et Leskovac, le Premier détachement de Vranje, chargé d'une mission de couverture comme quatrième bataillon de la Xe brigade serbe, se transporta dans le secteur de Poljanica où il eut, dans le courant du mois d'août, plusieurs engagements avec les forces bulgares d'occupation.

Ces engagements furent couronnés par les combats pour la libération de Vlasale 26 août lorsque les forces d'occupation furent pratiquement chassées de la région. Poljanica était libérée.

Le 12 septembre, après la libération de Vranje, le Premier détachement de Vranje fut transformé en brigade.

M. Mitrović

1870

...

...

...

...

...

...

...

...

ВЕРА ЦЕНИЋ

ОСОБЕНОСТИ ДРАМСКОГ ОПУСА БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

Важан догађај у српској драмској литератури на почетку овог, XX столећа, несумњиво представља појава Борисава Станковића не само као приповедача већ и као драмског писца. Важан догађај утолико пре што се зна да је дотадашња српска драма већ беживотна, оптерећена традиционализмом, наивна и дилетантска, преживела не остављајући у наслеђе крупније уметничке домете.

Из уверења да особености драмског опуса Борисава Станковића до данас, — шездесета је година од пишчеве смрти—, нису довољно сагледане, настаје овај рад с циљем да укаже на уметнички релевантне и естетичке одрживе квалитете које је писац самоук досегао и у раду на драми. То, свакако, не значи да превиђамо, још мање да не уважавамо све што је о овој проблематици ауторитативно већ написано. Мишљења смо, међутим, да је дошло време кад извесне оцене и судове треба преиспитати, или бар, са временске дистанце од безмало девет деценија, поново прочитати драмски опус Борисава Станковића, у настојању да објективно сагледамо његове особености.

За нас се не поставља дилема да ли те особености постоје, зато што смо утврдили да Станковићева уметност допире до сензибилитета савремених читалаца, да комуницира са младим генерацијама. Додирнула би она и позоришне гледаоце кад би се драмском опусу Борисава Станковића пришло као вредном и живом књижевном и драмском наслеђу кога се, уверени смо, не би одрекле ни културе богатије драмском литературом.

Зашто су на нашем културном простору превиђане драме Борисава Станковића, разлог је, по нашем мишљењу, неспоразум који траје деценијама. Чињеница да КОШТАНА не силази са позорница ни великих позоришних кућа, ни малих аматерских сцена, с нашег становишта, више је потврда о трајању тога неспоразума него афирмација драмских особености и уметничке вредности Станковићевог најпопуларнијег дела.

Познато је, овај писац је много, упорно, мукотрпно, прерабивао своја дела. Не само зато што није познавао захтеве сцене,

јер он је прерађивао и приповетке и романе, већ зато што је то био стваралачки императив његовог талента. Прво извођење његове КОШТАНЕ на београдској сцени, пропало је. Међутим, убрзо после тога, кад је сам писац извршио интервенције и брисао што је требало избрисати, јавио се Јован Скерлић својом апотеозом О КОШТАНИ,¹ 1901. године, која се до данас, с разлогом прештампава јер јој по надахнућу каквим је написана, одиста нема равне.

Па ипак, још пре четири деценије, Милан Дединац је тврдио да „скоро пола столећа КОШТАНА тражи редитеља“². Он је веома добро и тачно уочио основни проблем на који ни касније, све до данас, нико није одговорио.

Покушај Владимира Стаменковића да одгонетне КОШТАНА значајна драма или површна скица³, по нашем мишљењу је настао више из жеље да се дискретно и индиректно дискредитује Скерлића, него озбиљна тежња за одгонетањем проблема КОШТАНЕ. Додуше, већ у следећем броју Књижевних новина⁴ Стаменковићу је одговорио Зоран Глушчевић не да га демантује, већ да у чланку САВРЕМЕНИ УКУС И КЊИЖЕВНО НАСЛЕБЕ, предложи неку врсту „колаборације“, како он каже, између савременог укуса и књижевног наслеђа.

По мишљењу Ели Финција КОШТАНА има припросту сценску форму.⁵

У књизи КОШТАНА НА СЦЕНИ 1900—1975.⁶ Драгољуб Влатковић је најпотпуније, педантно и прегледно, обухватио све што се, по његовом мишљењу, односи на Станковићеву драму КОШТАНА.

Најновија ИСТОРИЈА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ⁷ проф. др Јована Деретића потпуно је девалвирала драмски опус Борисава Станковића.

Своје драмске огледе ЈУГОСЛОВЕНСКИ ДРАМСКИ ПИСЦИ ШШ ВЕКА⁸ Петар Марјановић је започео КОШТАНОМ Борисава Станковића, и указао, сажимајући досадашња мишљења театарских критичара и редитеља, да постоје супротни ставови и да правих решења још нема.

И сва би даља набрајања само потврдила нашу тезу: драмски опус Борисава Станковића није до данас сагледан како заслужује, а неспоразуми око његове КОШТАНЕ трају већ девет деценија.

ТАШАНА је оцењена пре шездесет година. Ауторитативно и лепо, писали су, поводом премијерног извођења, Велимир Живоји-

¹ Јован Скерлић: *Изабрана дела*, Народна књига, Београд, 1962.

² Милан Дединац: *Коштана на београдској сцени*, 1948. *Сабрана дела Борисава Станковића*, књига четврта, Просвета, Београд, 1970.

³ *Књижевне новине* од 6. априла 1962.

⁴ *Књижевне новине* од 20. априла 1962.

⁵ Ели Финци: *Обнова Коштане, Више и мање од живота*, IV, Просвета, Београд, 1965.

⁶ *Театрон*, Београд 1979.

⁷ Јован Деретић: *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983.

⁸ Петар Марјановић: *Југословенски драмски писци XX века*, књига I, Нови Сад, 1985.

новић Масука и Милан Богдановић, 1927. године.⁹ Већ тада, Милан Богдановић је упозоравао да „не треба увек експериментисати са „народским“ режијама, објашњавајући да Станковићева драма „има своју психолошку дубину, она има своју поезију, она је изразита трагедија по унутрашњој садржини“.

Последњи пут ова је Станковићева драма била на позорници београдског Народног позоришта пре шездесет година, у тренутку кад је сахрањен њен аутор, 23. октобра 1927. године.

ЈОВЧА се и као драмски текст, и као приповетка на основу које је настао, од 1928. године прештампава у Сабраним делима Борисава Станковића, обогачен новом, петом сликом, коју је у заоставштини Драгутина Костића пронашао Драгољуб Влатковић.¹⁰ До сцене професионалног позоришта, ова се драма још није видела.¹¹

Чекају Станковићеве драме да их завеје прашина заборава не зато што је њихов творац самоук, што није знао позоришни занат, што није имао позоришни начин мишљења, што је припроста сценска форма његових драма, већ зато што их нисмо, са становишта савремене књижевне науке, ни прочитали. Зато код нас нема ни драматурга, ни редитеља који би Станковићеве драме учинили сценичним. Између неспоразума који траје већ шездесет, можда већ деведесет година, стара КОШТАНА ипак игра, пуни позоришне дворане, и таква каква је, по нашем дубоком уверавању, изван естетичких координата Станковићеве уметности.

Што особеност драмског опуса овог писца остаје по страни од интересовања нових генерација позоришних посленика има, чини нам се, још један разлог. Међу том врстом савремених културних посленика и посланика има, на жалост, не мали број и таквих који о властитом, дакле нашем, домаћем драмском наслеђу, или премало знају, или не знају ништа. Они јесу образовани, интелектуално радознали и европски оријентисани, неки чак и толико светски информисани да боље познају текућа бродвејска збивања од властитих коренова у малој култури свога малог народа и његове невелике по обиму, и утолико вредније упознавања, драмске, културне баштине. Гладни Европе и света, они не примећују да су безбојни, да су лишени уметничке осетљивости, да им је слух скоројевићски.

Такви радо откривају већ откривено, и у тежњи да буду авангардни, прихватају, не ретко, и сумњиве вредности, па им се зато

⁹) Види прим. 2.

¹⁰) Сабрана дела Борисава Станковића/5, приредио др Владимир Јовичић, Просвета, Београд, 1985.

¹¹) Представу ЈОВЧЕ успешно изводи на аматерском нивоу врањско аматерско позориште „Бора Станковић“, Редитељ је Радослав Радивојевић.

догађа да трећеразредне спектакле проглашавају врхунским драмским дометима, неспособни да разликују помодно од модерног, без жеље да прате како брзо вену безвредне драмске играрије на одиста модерној светској сцени.

Све ово значи једно тужно сведочанство како смо, у ствари, још увек далеко од врхунске драмске литературе и значајних културних збивања у великом свету. То је тај разлог што у овом нашем умаласаном времену померених вредности доминирају ћудљиве склоности за помодарством. Зато код нас није више необично да се фриволност извесних позоришних спектакла увезених некритички, уздиже до нивоа уметничког чина, иако такви спектакли најчешће нису у вези ни са драмском уметношћу, ни са позоришном представом као културним догађајем.

Можда и све то не би било тако опасно, кад се такво поимање модерног сензибилитета не би доводило у везу и са нашим драмским наслеђем. Међутим, извесни редитељски поступци и наговештаји апологетски авангардних тумача, без икакве естетске аргументације, прете да најпопуларнију Станковићеву КОШТАНУ на нов начин осиромаше, понизе, да је извучу из особености њених многогласја и учине још плићом забавом од оне каква је већ била, у освит овог столећа.

У разуђености редитељских тумачења ова се драма још увек креће између конзервативно-традиционалистичких, давно превазиђених и баналних извођачких концепата, сведена на низ фолклорних мотива, на идилничну рустикалност и приземну севдалијску егзотичност, на наивну дескриптивност и регионализам средине у којој је њен писац рођен, до таквих потенцијалних неваورتства која заступају естрадни радикализам под видом модерног тумачења, да озбиљно прете, јер у свему траже само шоу и мјузикл.

Све што смо истакли — одвећ је познато, али као да је заборањено. Већ смо се позивали на Милана Богдановића који је пре шездесет година дискретно и лепо упозоравао на лакомисленост режијских приступа суптилној поетској материји Станковићева драме. Он је истицао да драмско дело Борисава Станковића није исто што су Сремчеве комедије о Нишлијама.

Из свих тих разлога, све до данас, у критичким освртима, у оценама представа, постоји једно трајно незадовољство оним што се као Станковићева драма нуди са позорница. Чак још нисмо утврдили да ли Коштана треба само да пева, и како да пева, да ли Митка треба да говори или да смањи свој говор, да ли је заиста одвише његових монолога. Да и не спомињемо колико још има примитивно егзалтираних импровизација, без мере и укуса.

По нашем мишљењу, требало би од суштине поћи, од текста Станковићевих драма. Спољашњом формом писац је невешто структурирао свој драмски опус. Композиционо-драмска обрада сижеа не нуди одмах видљиву динамику, ни у КОШТАНИ, а можда још мање у ТАШАНИ и ЈОВЧИ, зато и не води до суштине, особености која је несумњива вредност. Међутим, упркос тим и таквим

пре свега техничким несавршенствима, из Станковићевих драма пулсира ритам унутрашњег, емоционалног набоја, богата поетичност, самосвојна и несводљива на уобичајене, већ примењиване схеме. Не само драме, већ и приповетке и романи Борисава Станковића увек имају своје драмско језгро.¹² Бит његова није спољашна и зато није видљива на први поглед. Смисао драмског језгра зато и треба тражити дубље, у самом ткиву драмских конфликта који карактеришу све личности његових драмских дела, и из којих еманирају праве драмске ситуације. Дакле, не спољашњом композиционо-драмском обрадом сижеа, већ унутрашњом драмском експресивношћу, ефектима унутрашњих конфликта који су карактеристика сваког Станковићевог лика, могао би се извући жељени сценски потенцијал који постоји а није сагледан, нити реализован на позорници.

Зато драмском опусу Борисава Станковића треба прићи изнова, без оптерећености већ утврђеним (и превазиђеним) схемама. То значи да би се модерна драматургија морала одрећи већ спомињаних заблуда и неспоразума. То није лако јер смо предуго завођени и заведени коадима „с певањем и игром“, локалним колоритом, формалним регионалним обележјима, па и језиком којим говоре Станковићеви драмски ликови. Досадашњи редитељи — уз све наше поштовање за напоре и достигнућа — ишли су углавном поводећи се за традиционалном „народском“ драмом. Какав је сврстан и драмски опус Борисава Станковића.

Особеност КОШТАНЕ, ТАШАНЕ и ЈОВЧЕ, треба тражити првенствено у несхематичности зато што је њихов творац апсорбовао, снагом свога великог дара, многобројне гласове нашег тла, сажимајући их, даривао их је јунацима својих драма. Иако је окренут завичајном простору, тако несразмерно уском и ограниченом, Станковић је видео и чуо то многогласје у разноврсности јединствених по трагици људских судбина, и подигао их, голорук, како је већ давно, тачно речено, до драматичног људског неспокоја вопште.¹³

О КОШТАНИ је толико писано, и толико све изгледа познато да и озбиљни познаваоци дела живе са неком врстом илузије како је одиста све већ речено, још само да се нађе бољи редитељ. Он се, међутим, неће појавити, ако по неком утврђеном шаблону, останемо у сагледавању драме тамо где смо пре много деценија застали. Морамо се прво ослободити стандардних узора и врло просечних мерила која се тако дуго понављају у освртима, и одражавају на нашим сценама само уз небитна и незнатна спољашња померања, која не додирују суштину особености, дакле праву вредност драме.

¹²) Др Рашко Јовановић: **Драмска компонента у делима Боре Станковића**, Предраг Протић: **Драмска компонента у делу Борисава Станковића**, Врањски гласник, књ. XIV—XV, Врање, 1982.

¹³) Види: Проф. др Војислав Бурјић: **Самотници у „Коштани“**, др. Миленко Мисаиловић: **Поетика трагике Боре Станковића**, Врањски гласник, књ. XIV—XV, Врање, 1982.

За савременог гледаоца КОШТАНЕ ни један редитељ неће бити прихваћен као савремен и модеран ако сценичност у драми буде покушавао да постигне већ тако дуго експлоатисаном традиционално-реалистичком сценском реализацијом, иако глумац игра Митка уз неадекватну гестикулацију, спољашном стереотипом која је одиста одавно превазиђена; ако је говор глумца толико карикатуралан да постаје смешан. Све су то проблеми којима се и књижевна и позоришна критика премало бави.¹⁴

Уосталом, како можемо очекивати модерну представу КОШТАНЕ, кад до данас не постоји ни најмања студија, ни анализа која би се односила на говор глумца, у конкретном случају на говор Митка, јер он највише говори у драми, и говори врањским наречјем. За нас се не поставља питање да ли Митка треба да говори, већ како?

Познато је, аутор драме правило је покушај да говор свога јунака „преведе“ на књижевни стандардни српскохрватски језик. Он је тада и сам видео да од оне типичне, тако особене атмосфере и поетичности, није остало готово ништа. То је и критичарима, и драматурзима, и редитељима, такође било јасно. Његов јунак је са сцене опет говорио дијалекатски. Треба, међутим знати, да тај говор представља Станковићев одбир. Он је рафиниран, очишћен јер је високо поетизован. За говор Митка, за мелодију тога говора, потребан је финији слух, а не квазипоетска интонација. Тај говор није вулгаран иако је граматички, морфолошко, лексички и фонетски нестандардан и неподударан са нормативним, књижевним српскохрватским језиком.

Особеност говора Станковићевог Митка није у количини провинцијализама, дијалектизама и турцизама већ у семантичкој продиговљености као резултату стваралачке нужности аутора дела. Управо би по тим квалитетима требало да буде и сценски ефектан јер је суштином својом артифицијелан. Та наизглед једноставна метафоричност Миткових монолога потпуно је неконвенционална и, ван сваке сумње, у дубоком је органском јединству са психолошким и емоционалним стваралачким вибрацијама самога Борисава Станковића.

Већ је утврђено¹⁵ да у „сиромашној“ лексици и шкртој речитости овога писца има много уметности, а то значи и лепоте, и богатства.

Код нас, међутим, за позоришна извођења КОШТАНЕ још ни толико није учињено, да глумац који носи улогу Митка, не карикира његов говор. Чак нису, из Сабраних дела Борисава Станковића отклањане ни случајне штампарске грешке, па Митка (глумац

¹⁴) Види Градимир Мирковић: „Коштана“, пунокрвна драма, фрагменти сценске фатаморгане, Прилози Сабрана дела Борисава Станковића, седма књига, Просвета, Београд, 1985.

¹⁵) Види: др Владимир Јовичић: Уметност Борисава Станковића, Српска књижевна задруга, Београд, 1972.

говори или по узору на Сремчеве Нишлије — теб' и мен', уместо тебе и мене, или секаја, уместо секја (секао), што је очигледно штампарска грешка, или песна уместо песма.

Таквих грешака има и у текстовима песама у КОШТАНИ, свакако под утицајем македонског народног мелоса због његове близине са Врањем, па се у прештампавању Станковићевих дела понављају грешке, а затим преносе и у говор глумца на сцени. Говор Врања, ма колико лаику лично на македонски језик, сада је сасвим сигурно лако препознатљив јер је македонски потпуно формиран, изграђен књижевни језик. За пуно разумевање Станковићеве драме КОШТАНА, то је чињеница која се не сме превиђати. Не из националистичких већ из сасвим конкретних културних разлога. Од површности те врсте имају само штете и македонски књижевни језик, и КОШТАНА на сцени, и, свакако, гледаоци и слушаоци, тј. позоришна публика.

Мишљења смо да је дошло време кад особености Станковићеве драме треба да уваже и прихвате њени потенцијално већ присутни, талентовани, модерни, будући редитељи. Они ће сасвим извесно знати да личност Митка у драми није проста илустрација полу-пијаног Врањанца, необразованог бекрије који, како—тако, уме некако да изрази своју „жал за младост“. Савремени ће редитељи, ван сваке сумње, изнети у Митку драмског јунака са богатом душом, противуречног, разубеног, изнијансираног, и по интензитету којим доживљује своју властиту унутрашњу неслободу и тескобу јединственог и непоновљивог у нашој драмској литератури. Ако се до дна сагледа онај Митков „жал за младост“, може да досегне до општељудског, универзалног бола над ограниченошћу човекових моћи, над пролазношћу младости, лепоте и смисла човекове судбине и живота уопште. Кроз Митка није проговорио само „дерт, севдах и карасевдах“, ни само „пусто турско“, већ сублимирани станковићевски лиризам, источњачки, особен по еротизи и меланхолији које се непрестано мешају, прожимају и преплићу. Проговорила је и наша властита, народна, древно-филозофска словенска суштина тескобе, простора, очувана и у старости говора, у лексци, али и у гласу, у полугласу, у архаичности звука који носи патину нашег постојања на овом тлу. Без тих би квалитета Станковићев Митка изгубио своју аутентичност, своје порекло, вековима очуване вредности до које држе сви културни народи света.

Заузимамо се, дакле, за чување, очување и неговање Миткових монолога у КОШТАНИ. За поштовање језика којим је писао Борисав Станковић. Јасно је одвећ да његов књижевни израз не представља граматичку однегованост и глатку литерарну фразу, већ оригиналност која је поетична, и субјективност која је њен основни квалитет. У Митковим је монолозима толико музике, хармоније, ритма и праве поезије, толико пластичне сликовитости, да управо зато они и садрже квалитет естетичне сугестивности, а то и јесте вредност која не застарева. Зато и не постоји опасност да Митка неће разумети савремена позоришна публика. Напротив,

само уз пуно поштовање тога говора, Станковићева драма неће изгубити своју комуникативност са модерним позоришним гледалиштем.

Говор Митка има ону вредност коју има у древним индијским УПАНИШАДАМА, јер се сврстава међу пет главних елемената живота: дах, разум, вид, слух и говор. Без тога, петог елемента, Митка не би био жив лик у драми. „Оно што људе носи није делање него реч“, каже древни Софоклов јунак у трагедији АЈАНТ, а Жан Пол Сартр је тврдио да „човек не постаје писац зато да би рекао неке ствари, већ да би неке ствари рекао на изврстан начин“. Тај Станковићев „изврстан начин“ говора треба да буде поштован.

Коначно морамо схватити да се суштинском квалитету драме КОШТАНА можемо приближити ако уважамо да дело није лепо и вредно само због прелепе Циганчице Коштана, ни због фолклорних игара, слика и сличица, ни због лепо отпеваних старинских песама, ни због лепо и узбудљиво одиграних чочека. Уметничка вредност дела је у особености Станковићевог поступка којим је успео да апсорбује многобројне судбине и гласове нашег тла, да их види и чује на малом завичајном простору, да их несхематично сажме кроз говор једне личности у драми, и да их тако ухваћене, подигне до силног људског неспокоја, немирења и непомирења — категорија увек савремених и свевремених у свакој правој драмској литератури.

Занимљива је, свакако, чињеница да баш влики драмски уметници, глумци, имају пуно, високу, професионалну свест о свему овде већ реченом, и зато најпотпуније схватају и осећају како је тешка улога Митка на позорници. Ту улогу, с разлогом, зато и избегавају, а и кад је ипак прихвате, сами нису задовољни својом креацијом. За велике глумце се и не поставља питање да ли Митка треба да говори своје монологе, већ професионални проблем: како да их што аутентичније презентују позоришној публици. Глумци савршено добро знају да ће Митка разумети и доживети свако гледалиште, из било ког дела земље у коме се правилно граматички говори, само ако је говор Митка савладан у квалитативном смислу и значају. Глумци најпотпуније и осећају да би експресивношћу монолога најбоље изнели пред гледаоце оно чисто, драмско, унутрашње језгро лика. На жалост, све до нашег времена Станковићев Митка остао је недовољно искоришћен драмски потенцијал, иако је било и добрих, и веома добрих носилаца ове улоге у нама познатим, досадашњим генерацијама великих глумаца.

Видели смо много КОШТАНА, биле су нам доступне све послератне интерпретације ове драме, и закључујемо, и без жаљења, да су Миткови монолози не ретко свођени на архаичну, припросту тираду, а у извођењу неких озбиљних професионалних театарара од којих се увек очекује више и боље, свођени су на провинцијалну представу без елементарног познавања веома битних феномена „сонорних гестова“, такозване фоничне семантике, о којој је писао

Борис Ејхенбаум у вези са Гогољевим језиком. Тај се језик, по аутору, „састоји од живих говорних представа и говорних емоција.“¹⁶ По нашем мишљењу то су квалитети и Миткових монолога, јер експресивну интонацију, за разлику од синтаксичне, и уопште језичке интонације, карактерише њена непоновљива оригиналност, њен јединствено-целовит смисао исказа.

Према томе, Миткови би монолози добили свој пуни смисао ако би се његовог говор третирао као конкретна поетска конструкција. Најелементарнији, обичан и јединствен животни исказ, у одређеним околностима, на позорници, може да делује у вези са општом атмосфером у оквиру драмских збивања, као поетски израз. Станковић је добро осећао да се драмско дело, пуно емотивног набоја, не конструише помоћу граматичких облика. Код њега је свака реч подређена уметничкој експресији. Навешћемо, илустрације ради, само један пример из другог чина КОШТАНЕ, кад се први пут појављује његов:

„Митка (забацује узду коњу о врат): С'г ће батко да се врне. Неће много да ми те остави. Тики, само да надзрнем. (За себе): А и много нећем јоште да живим! Четири, три, две — највише још половин годину. У јесен, слунце кад почне да капнује, т'г ћу и ја да си умрем. Заједно, ја и слунце ће си идемо- (чује се коњски бат и рзање). Ја! Зар те је жал, бре, за мене? Ех Дорчо! Хоћеш* шићерч'к. Има батка за тебе. (Вади из појаса шећер и пружа коњу.) На, Дорчо! На, синко!“

Пример смо одабрали намерно, јер се, по нашем мишљењу Митка још пре сусрета са Коштаном, представља са свим својим унутрашњим противречностима. Он за себе говори, а обраћа се и коњу, чије рзање тумачи као негодовање и „жал“ што се спрема да са сунцем умре, у јесен. Нема сумње да емоционалне вибрације Митковог гласа, већ ту, на почетку недвосмислено указују на савршени склад између изговорених речи и емоционалног стања и унутрашњег расположења личности. Свака реч је дубоко емотивно обојена, интонација се веома брзо мења јер изражава читаву скалу расположења. Зато ни једна реч, чак ни глас, ни полуглас, не сме бити занемарен ни као део комплетне и јединствене уметничке целине, ни као конкретан исказ.

Из свих тих разлога, Станковићева драма сва је у атмосфери коју њени актери стварају гласовима, и кад говоре и кад ћуте, и кад певају, и кад нема видљиве, акционе драматике. Чак, уколико је спољашњи интензитет драмски успорен, утолико је снажнија пулсирајућа драматичност унутрашње напетости коју носе сви Станковићеве ликови.

¹⁶ Борис Ејхенбаум: **Књижевност**, Нолит, Београд, 1972.

^{*} У говору Враћа глагол хтети је без инфинитива. Презент гласи: оћу, оћеш, оће, оћемо, оћете, оћев. Глас х се не чује, и не изговара, ни у перфекту: теја сам, теја си, теја је, тели смо, тели сте, тели су.

¹⁷ **Сабрана дела Борисава Станковића**/5, Просвета, Београд, 1985.

Нигде у КОШТАНИ нема крештавог и плитког лиризма на који смо већ деценијама навикли да нас заплъскује са позорнице. Такву компоненту, као битку, намећу редитељи вероватно правећи уступак широкој публици која у свему тражи прво забаву, лаку и поједностављену.

Игра и песма младе Коштане, сва натопљена ватром еротике, а у суштини уметнички чедна, супростављена је нежној, сетној, безнадежној и трагичној дикцији Митка, носиоца говорних ситуација у драми.

Драмски сукоб је на врхунцу пред крај трећег чина, појавом Арсе, Митковог старијег брата и председника општине. Међутим, унутрашња драматика је у самим ликовима. Митка резимира своје властито време, сећа се својих дертова и севдаха, своје „проклетичје“, ламентира над пролазношћу „лепотиње и убавиње“ и у својој „жалу за младост“ тражи само мирис и глас који се с месечиним лепи, трепери... Што су акценти његовог личног бола дубљи и тамнији, то је Коштанина песма, као контраст, раздраганија, силнија и светлија. Већ ту, у атмосфери весела које није весело, драматика је достигла врхунац, а грађена суптилним контрастирањем двају ликова — Митка с једне, тамне стране, и Коштане која целим својим бићем зрачи лепоту и светлост ватре, с друге. Спољашнији, видљив сценски сукоб настаје појавом Арсе. Њега се, као представника власти, плаше Цигани, не и Митка. Сукоб међу браћом нема експлицитну друштвену, поготово не политичку димензију. Таква је претпоставка нетачна, исфорсирана, наметнута у тежњи да се драма „модернизује“. Браћа су у сукобу, како се из њиховог кратког и опорног дијалога види, од ране младости, различити су, и различито формирани, већ у породици различито третирани. Они се не воле, избегавају се, сукоб међу њима има дубок породични корен и разлог.

У датом тренутку, из ситуације каква јесте, тај се сукоб међу браћом рефлектује на положај, функцију и углед Арсин. Као представник власти, он има моћ да наређује потчињенима. Међутим, његова лична драма је сложенија, и несрећа дубља што мора — пред светом — да опет спасава свога, по његовом мишљењу, непоправљиво посрнулог брата.

Арса је „крив“ што је силом, по праву старијега, оженио и „заробио“ Митка, међутим, он је тако и толико потиснуо осећање кривице, ако га је уопште и досегао, да у њему и нема кајања те врсте. Са висина свога друштвеног угледа, утицаја и ранга, он осећа да је крив, али из сасвим друге перспективе. Иако у драми нема „велику“ улогу, лик Арсе је тумачен једнострано, епизодно, недовољно комплексно. Арса и Митка у Станковићевој драми су два пола, две дијаметрално супротне личности, два света, и једина заједничка црта им је сила темперамента. Лик Арсе не треба тумачити као бирократе јер је такво тумачење плитко. И у целом његовом присуству и дијалогу, има силне станковићевске способности да изрази разноврсне и комплексне емоције и нијансе друш-

твених стања. Та улога Арсе није епизодна, још је горе од тога кад се лик да у карикатури, тј. кад се прогресивно оријентисани редитељи свом жестином обруше на власт, у овом случају оличењу у патријархалном, угледном, али политички недовољно тактичком и у суштини дубоко несрећном Станковићевом газда Арси.

Арса је несрећан, не само бесан брат. То што он мора, не по праву власти, већ стицајем околности, као њен представник, јавно да се супротстави брату, с његове тачке гледишта не само посрнулом, већ пропалом, то што мора без хаџијске уздржаности и укрупњене отемности да припрети Митку, Арсу не само што не испуњава осећањем задовољства од моћи коју има, већ напротив, он доживљује дубоку огорченост, и такође је, не мање трагичан Станковићев јунак. Он Митково понашање доживљује као личну срамоту не зато што је председник општине, већ што је Митка његов рођени брат.

Према томе, сукоб између Арсе и Митка је неупоредиво дубљи него што нам се приказује. Тај се сукоб, троструко слојевит, одвија у три психолошке равни. Нико од Станковићевих јунака не носи с лакоћом терет чувара породичног и друштвеног угледа, па ни Арса у КОШТАНИ. И нигде, никога поштовање које ужива због угледа, није учинило срећним. Арса пати, и његова патња је апсурднија од Миткове. Браћа су губитници, свако на свој начин. Арса се бори за очување реда ствари, са свешћу да је његова битка изгубљена већ давно, кад је оженио Митка, али он ће се борити до краја. Митка се бори за право на своју индивидуалност, такође са свешћу да је и његова битка изгубљена. Па ипак, браћа ће се до краја борити, и у томе и јесте дубина трагике Станковићевих ликова.

Станковић је у драми КОШТАНА дао још један лик хаџије — Томе, Стојановог оца, и још један драмски сукоб, између оца и сина. Као у многим делима европске драмске литературе, и код Станковића је дата идеја да је отац сметња синовљевој љубави. Од античког доба, од Теренцијевог ФОРМИОНА, преко ренесансних комедија, узимајући у обзир и Држићевог ДУНДА МАРОЈА, до Молијеровог ТВРДИЦЕ и Лесингове МИНЕ од Барнхелма (за коју је Јудвиг Јекелс рекао да је најтананија немачка комедија), отац је „крив“ јер се у свим тим делима противи синовљевом љубавном избору. Можда баш зато што је тема експлоатисана у комедиографским делима, и код Борисава Станковића сукоб између оца и сина карактерише спољашња жестина, без интензитета унутрашње драматике какву смо видели у сукобу браће, Арсе и Митка. За нас, то је само доказ више, коликим је талентом распоглагао наш писац. То је и прилика да признамо колико му је недостајала вештина, познавање техничког грађења драмских ситуација, сценско, позоришно искуство. Уосталом, да је и тим квалитетима владао, Борисав Станковић би већ од тога материјала, који је уградио у КОШТАНУ, могао да направи ново, снажно драмско дело.

Хаџи Тома, још један угледник, чувар породичног и патријархалног, друштвеног морала, тиранин и апсолутни господар дома, жене и деце, у драми је, на тренутак, скидајући са себе огртач хаџијског такта и одмерености, достојанство укрупњеног моћника, показао да има и он слуха за „лепотињу и убавињу“, и неутољиву, станковићевски богату жудњу. То што и хаџи Тома попушта пред лепотом Коштанине младости, игре и песме, управо је ефекат, драмски интониран, да истакне неодољиве чари лепоте.

Његов сукоб са сином брзо се расплиће и траје краће од сцене хаџи Томиног весеља. Свакако зато што у том сукобу и нема праве унутрашње драматике.

Млади Стојан, хаџијски син, зна да су његова права, по пореклу и богатству, већа, зна да може трошећи много новаца, куповати за себе више и боље од других. Ватрено се заљубљује у Коштану која, међутим, осећа тананошћу своје женствене природе да Стојанов занос није то, за чим она жуди. Интуитивно, Коштана зна да млади газда, навикнут на право власништва, посеже за њом, како би је имао само за себе. Таква сцена у драми богата је не текстом већ дубином подтекста и само би пар великих, младих глумаца досегао до суштине те поетичности и трагике неостваривости сваког великог заноса. Стојанов пригушен бол, његово „Беше моје“ нема потресну тежину јер је његов лик у драми дат ипак, површински. Његова је заљубљеност у Коштану младалачко-авантуристичког типа. Коштана је дубље, моћније и трагичније све проосећала, она о животу више зна од Стојана. Хаџијски син је окренут себи, тежња са поседовањем је у његовој природи, и он је на изванредан начин, због тога, лишен оне хуманистичке димензије коју Митка изражава снажно, са пуном свешћу о трагичној женској, Коштаниној судбини.

Већ у трећем чину драме, Арса се ауторитетом власти коју представља, изборио за расплет. Брата ће вратити кући, жени и деци, Коштану ће удати, према својим схватањима, за одговарајућег младожењу, Циганина, Асана.

Четврти чин драме, последњи, завршава се Коштанином свадбом, а по Скерлићу, „мртвачки је тужан“. Ван сваке сумње, представља највиши драмски домет Борисава Станковића, значи сублиматију његових поетских могућности, узвишену катарзу људске патње и садржи акценте древне филозофије стоицизма.

Ко је главна личност у драми — Коштана или Митка? Питање је давно постављено, а одговори су понекад противречни. Је ли Коштана, зато што мало говори, а много игра и пева, дата само као симбол младости и лепоте, лепоте универзалније од спољашње јер је она носи у целом свом бићу, у својим очима и гласу, у своме заносу, са свешћу да га може расипати, толико је богат и неисцрпан. У том смислу, Коштана јесте симбол, међутим, њена је драма дубока колико и Миткова, а тако до данас није приказивана на позорници. Ова је улога најчешће тумачена једнострано. Коштану би морала играти велика, свестрана драмска уметница, не само

играчица и певачица. Коштану треба да изнесе на сцену глумица која поред лепоте тела и гласа, уме одиста и да осећа, разуме и изрази суштину трагике Станковићеве јунакиње, жене, а Коштана и није само жена, она је уметник, она мора знати и да плаче.

Борисав Станковић је у ликовима Митка и Коштана дао своју поетску антитезу. То је нека врста јединства супротности. За Коштану: „колиба, черге, кучики и просење“. За Митка: „кућа, огњиште, пепел, дим, жена засукана и с' тесто умрљана.“

Коштанина игра и песма, тако страсна, опојна, силна, заносна и моћна, права је антитеза за Миткова стања и расположења. И ма како то парадоксално изгледало, не Коштанин, већ Митков глас је она голема песма Борисава Станковића, коју његов јунак не зна, али је чује и у „с'н с'нује“. То Митка, Коштанин гласом пева своју „жал за младост“, њено је грло инструмент преко кога он моли и дозива: „Пој и викај гу. Моли гу, нека ми се само још једанпут врне, дође, да гу само још једанпут осетим, помиришем...“¹⁸

Борисав Станковић је своју најлепшу лирску песму, особену, завичајну, а универзалну, даривао своме драмском јунаку, Митку. Двадесет година касније Милош Црњански је такву своју песму дао своме СТРАЖИЛОВУ. Његов лирски јунак зна:

„... да ћу овог пролећа, закашљати ружно и видим
витак стас, преда мном, што се рони, верно и тужно,
сенком и кораком, кроз воду што звбни, у небеса
чиста.“¹⁹

Станковићев драмски јунак трагично и лирски занесено, непомирно, осећа:

„Земља ме пије... Ноћ ме пије... Месечина ме пије... Ништа ми неје, здрав сам, а — болан! Болан од самога себе. Болан што сам жив. Од како сам на свет прегледаја, од т'г сам још болан.“²⁰

За разлику од танане меналхолије младог Црњанског, поезија младог Станковића има тон путпуне, тамне трагике. Тамно трепери песниково немирење за недостижним, ка чему се од памтивека у поезији жуди. Зато тај Станковићев јунак не може да застари, зато увек узбуђује машту, пали осећања, нуди вредности песничког доживљаја горких од свега што је било и слатких од музикалних варијација које воде у изворишта поезије.

Завршни стихови СТРАЖИЛОВА:

„Лутам, још, витак, са штапом страсним
и отресам чланке, смехом преливене,
али, полако, трагом својим, слутим,
тишина ће стићи, кад све ово свене,
и мене, и мене.“²¹

¹⁸) Види прим. 17.

¹⁹) Милош Црњански, *Сабрана дела*, књига четврта, Поезија, Удружени издавачи, Београд, 1966.

²⁰) Види прим. 17.

²¹) Види прим. 19.

тако пуни страсног шапата и дрхтаја песничке меланхолије; тек су носталгични наговештај слутње кроз коју лирски јунак назире:

„тамну и дугу маглу, што се свуда, шири,
у живот пред нама.
где се страст, полако, у умирању смири,
и чула упокоје.“²²

Станковићевом се драмском јунаку „... срце искувало, снага раскоматала, остарела...“ Митка не слуги, он зна шта долази:

„Иди, Коштана, јесен, дом, кућа, брат мој, м'гла и гробље...
Тој иде. Там ћу и ја!“²³

Занимљива је сама по себи, чињеница да је драму КОШТАНА написао двадесет шестогодишњи Борисав Станковић, а лирску поему СТРАЖИЛОВО, једва мало старији, двадесет седмогодишњи Милош Црњански. У завршном свођењу ове овлаш учињене мале компарације стихова Црњанског са одломцима монолога Станковићевог Митка, настојали смо да укажемо на естетску одрживост Станковићевог књижевног израза и кад се упореди са најблиставијим стиховима нашег великог песника, чија је лирска поема СТРАЖИЛОВО написана двадесет година после Станковићеве драме КОШТАНА.

У савременој књижевној науци, по нашем мишљењу, најнеправедније је оцењена драма ТАШАНА Борисава Станковића. У најновијој ИСТОРИЈИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, аутор, проф. др Јован Деретић је, после анализе приповетке ПОКОЈНИКОВА ЖЕНА, написао само једну реченицу која гласи: „Ову приповетку Станковић је касније прерадио у драму ТАШАНА, која ни издалека није достигла вредност приповетке.“²⁴ С обзиром да о БОЖЈИМ ЉУДИМА нема ни речи, није споменуто ни цртица ПАРАПУТА, па смо тако лишени и онога што је несумњиво и познато.

Станковић је ТАШАНУ, као и друга своја дела, објављивао прво у фрагментима. Први чин драме објављен је у два наставка СРПског књижевног гласника, књига XXIV, свеска 4 и 5; одломак другог чина у божићнем додатку Политике 1910. године; а цео други чин 1912. године у прва два броја обновљеног часописа ЗВЕЗДА, под насловом ПАРАПУТА. Да је драма била готова 1915. године, и да је у току рата изгубљена, писао је Милан Грол.²⁵ Из интервјуа Бранимира Босића²⁶ под насловом „У разговору са Борисавом Станковићем“ знамо да је писцу било тешко да на основу сачуваних фрегмената поново пише драму. Па, ипак, он је своје дело довршио, и ТАШАНА је премијерно изведена 1. јула 1927. године на сцени београдског Народног позоришта. Текст драме објављен је после пишчеве смрти 1928. године, у првом издању његових САБРАНИХ ДЕЛА. Од тада, драма се прештампава, али сем крити-

²²) Види прим. 19.

²³) Види прим. 17.

²⁴) Види прим. 7, стр. 475

²⁵) Види прим. 14.

²⁶) Бранимир Босић: Десет писаца, десет разговора, Београд, 1931.

ка Велимира Живојиновића Масуке и Милана Богдановића,²⁷ написаних 1927. године, после премијере ТАШАНЕ, ево већ шездесет година нико није више имао шта да каже, нити да се критички осврне на оно што је речено пре пуних шест деценија.

За нас није од значаја да полемишемо са досадашњим књижевним критичарима и историчарима књижевности, то није наш циљ. Битно је истаћи да су многе Станковићеве „грешке“ у ствари особености писца које савремена књижевна наука данас, са временске дистанце, успева да сагледа комплексније свакако, утолико пре што је проблем стар, али не и застарео.²⁸ Литерарно је актуелан, управо кад се има у виду да се драма данас не може више подвести под једну или две конвенционалне стилске схеме.

У релацијама наше, драмским делима сиромашне литературе, нарочито ако се мисли на прве деценије овог, XX века, ТАШАНА није дело које треба превидети, још мање које треба и даље омаловажавати, Ако су јој прва извођења покварила живот на сцени, свакако не кривицом њеног аутора, зар ни после шездесет година та грешка не треба, или не може да се исправи? Зар смо одиста толико богати да и то мало шта имамо у историји књижевности, проглашавамо за сиромаштво, или смо толико постали површни, да само оно што је у старијој критици добро изрекламирано, прихватимо, и даље, као естетски суд и готову чињеницу? Зашто смо тако охоло и равнодушно пролазили поред Станковићеве драме ТАШАНА, а нисмо ни помислили и на неке врло конкретне разлоге који су нам данас познати?

Један од разлога, нема сумње, јесте и у чињеници да је Борисав Станковић, после првог светског рата, нападан, вређан, омаловажан, проглашаван неморалним. Слава најбољег српског приповедача, првог модерног романсијера и аутора најпопуларније драме КОШТАНА, била је тим нападима нагризена. До опасног руба провалије заборава гурали су Станковића писца, уништавали пресетљивог човека. Смањило се зато круг пријатеља и обожавалаца. Новински чланци. злонамерни, пакосни, шићарцијски, скандалозни, збуњивали су ондашње Станковићеве простодушне читаоце и поштоваоце, као и позоришну публику. Руља одувек воли рубрике скандала.

Зар се сва та атмосфера хајке на писца, није рефлектовала, посредно, и на његову ТАШАНУ? По нашем дубоком уверењу, јесте, и Борисав Станковић је одиста умро увређен и повређен, незадовољан, несрећан, и страшно сам. „Рањав и жељан“, као да је поделио судбину са својим јунаком, газда Младеном, из свог истоименог, недовршеног романа.

У помињаном разговору са Бранимиром Госићем²⁹, писац је о

²⁷) Види прим. 14.

²⁸) Дело Боре Станковића у своме и нашем времену, Међународни славистички центар, Београд, 1978; Бора Станковић старо време ново читање, Градина, 8, Ниш, 1903.

²⁹) Види прим. 26.

ТАШАНИ рекао: „Није била што и КОШТАНА, али је била интересантна“, да би на крају разговора, сетно закључио: „Не хвата се птица кад једном одлети...“, па ипак, попут свих великих писаца, уморан, незадовољан, оболео, Станковић је до смрти „хватао птицу у лету“.

Централни драмски сукоб у ТАШАНИ, посматран из савремене перспективе, дакле из нашег времена, актуелан је и модернији, што је то изгледало или изгледа онима који су дело већ „отписали“. То је сукоб јединке са средином, индивидуе са друштвом, сукоб вечни, од Сократовог времена присутан у књижевности. У том смислу, Станковићева драма за нас је отворено дело, како би рекао Умберто Еко.

Особеност ове драме није сагледавана изван оквира давно уважаваних и важећих, а данас превазиђених конвенција које су у времену пре шест деценија биле тако једнострано и круто примењиване у извођењу драмских дела на позорници, па се под импресијом позоришног извођења, утисак преносио на читав драмски текст. А извођења су била неуспела, режија „народска“, гушило се драмско језгро фолклорним шаренилом и „ефектима“ шаблонизираних сцена певања, играња и бекријања, које су наметљиво и некреативно затрпавале драмски текст. Тако, све до данас, драма ТАШАНА није озбиљније критички осветљена, пре свега кроз драмски текст.

Станковић је, упркос невештини и самоукости, успео да у овој драми изнесе своју уметничку концепцију, мукотрпно се пробијајући кроз опорост властите синтаксе као кроз баријеру иза које, тачније, испод које, из подтекста дела, избија сочност његове изворности и аутентичност драмског захвата. Проучаваоци овог Станковићевог дела, ношени само својим, властитим интелектуалним жаром, превиђали су танану, станковићевску меланхоличну поетичност која је у дубљим слојевима драме, не на њеној површини. Нема спољашњег сјаја, у драми има сјајне таме, има дубине из које светлוצаво зраче горки, далеки трагични акорди као музика бестелесна, а жива и наша, са нашег тла; стара, озбиљна, пригушена као јецај. У атмосфери ТАШАНЕ јечи бол, јад, мука, а не фолклорна песма. Јунакиња драме је последњи, завршни, станковићевски потпун и особен по снази и елементарности, лик патријархалне жене, лепотице, робине, једине са жигом срама. Њена је трагика најдубља јер су је прво умртвили, а затим пустили да живи свој осрамоћени живот.

Станковић је својој јунакињи дао пуну свест о томе да јој је право на индивидуалност и личну слободу, потпуно ускраћено. Она је прво газда Младенова кћи, затим хаџи Стеванова снаха, затим хаџијска удовица, покојникова жена, која свој „грех“ има да испашта до смрти, негујући и дворећи умоболног просјака Парапуту.

У драми, Ташана гаси све страсне жудње своје душе и храни се муком трпљења, у паклу покојниковог дома који никада неће

постати њен дом, иако другог дома више нема, и не може га имати. Она презире и своју лепоту која је плаши, и хаџијско господство које јој је наметнуто, не воли ни своје родитеље јер од њих нема ни помоћи, ни разумевања, па јој остаје само осећање једног сублимираног, вишег презира за све њих: за хаџије, за родитеље, за калуђера Мирона, за Сароша, за слуге — за све који је окружују. Робиња је, али држи у свом ропству све који су уз њу, не само оне који су јој потчињени. Неслободна, она шири своју неслободу. Ташана пати охолошћу лепотице, са очуваном вољом за трпљењем и трпи до апсурда.

Све то, одиста није велики догађај за спољашњу драмску радњу. Милан Богдановић је писао: „У Ташаниној историји све се дешава испод површине. Кажу да има таквих умаласевања у морским дубинама. Доле хаос, а горе на површини једва приметна језа, мало магле на огледалу, мало црно-модре боје на светлом плаветниту пучине. И у Ташани се догађа једна таква бура.“³⁰

Милан Богдановић је жалио што уместо драме, Станковић није написао роман. Ми, међутим, мислимо, да је таква психолошка драма стекла тек у наше време примат над драмама у којима се све дешава на површини.

Тај унутрашњи хаос, страх, сенка, покојника, бесне ноћи, празнина, самоћа, спутана снага младости, несагорела чежња здраве младе жене, блесак и шум крви — све то Ташана носи, са свешћу да за њу, живу а умртвљену, нема ни сажалења, ни самилости, још мање разумевања, и ни мало љубави.

Она је, да се и ми изразимо фигуративно, усидрена блистава лаба коју испод површине ударају немилосрдно душебрижни хаџије, њени родитељи, „деда“ Мирон, противречан и сам, са својим несвесним религиозним лицемерјем, Сарош са својом безочно страсном жудњом, сви њени чувари, све до Парапуте са камењем и земљом у недрима, са својим ништавилом и празнином. Станковићева јунакиња не гледа буну, она је носи у себи, и повија се под теретом који носи. Ужас носи Ташана у својим лепим очима, сенку покојника, као невидљиво а трајно присуство смрти, страх и апсолутни аскетизам с једне, и немирење са собом таквом, немирење са околином и њеним неумољивим, свакодневним, свеприсутним притиском, с друге стране.

За Ташану нема утехе у вери, у цркви, оличеној у Мирону, калуђеру. Борисав Станковић није дефинисао лик Мирона као апсолутног аскете, свеца, јер његов јунак је млад, одвећ је мало времена протекло између његовог сећања да је био Станко, сусед Ташанин, несрећно у њу заљубљени младић, и улоге која му као калуђеру, варошком свештенику и владичином намеснику, припада.

³⁰) Види прим. 14.

Мирон се, доста дуго, не одазива на Ташанине позиве да је посети, а кад то ипак учини, сам објашњава зашто је избегавао сусрет са њом. Станковић не би био такав уметник какав, у познавању унутрашњег човековог бића, јесте, кад не би умео да кроз наговештај, без великих гестова и речи, изрази читаву скалу емоција, најједноставнијим средствима: при чину читања молитве. Ташанина рука је у Мироновој руци, а од тога, он „(одједном сав задрхти потресен): Ох, опет овај мирис!“³¹

Тај мирис у драми Борисава Станковића који није у тексту већ у гесту текста, у дрхтају, без сувишних речи, исказује психолошке дубине његових драмских ликова које до данас нико није ни покушао да представи у сценском извођењу. Поетична, сублимирана људска чежња која, по Станковићу, живи у сваком младом бићу и кад га покрива и сакрива калуђерска мантија, ван сваке сумње је квалитет који нема спољашњи драмски, видљиви ефекат, али који може да се искаже високом глумачком креацијом, јер га има у делу, инспиративан је, јер је поезија.

Као по правилу, таква су места, у извођењу Станковићевих драма, превиђали досадашњи редитељи, изоставили их, или, у најбољем случају, давали поједностављеним поступцима, банализујући их тиме, јер су их лишавали неопходне, танане, поетске сугестивности. А да је писац, на свој особен начин, баш те елементе хтео да истакне, доказ је, што се баш на том месту у драми, баш у том тренутку, као контраст Мироновом дрхтају, чују са улице узвици деце и бесомучно дерање Парапуте који се, у Мироновом одсуству искрао из цркве. Тим се драмски снажним ефектом завршава први чин драме ТАШАНА.

„Док је, — каже писац у сценском упутству за почетак другог чина, — у првом чину све тужно, дотле је све у другом весело, пуно живота“. Међутим, светло је само видљива, спољашња компонента, само оквир. Отворени су прозори, капије и капицији хаџијског дома, блиставо је у ентеријеру од скупоценог огледала са кога је уклоњена црнина, од лепршавих свилених пешкира и од сунца које улази кроз прозоре; свечано је недељно пре подне од звоњаве црквених звона која допире до проветреног, оживелог дома, као светао звук.

Али, баш у таквој атмосфери, Миронова исповест пред Ташаном, да му је остарила душа, да никог не сме да воли и да буде вољен, лебди у прозрачности дана као трагична сенка која се све више надвија, и која је у Станковићевој концепцији драме, неминовност. Окружен поштовањем и заогрнут врлинама, Мирон пред Ташаном признаје пустош свога промашеног живота, али не прихвата њену руку, и бежи и од ње, и од самога себе.

Неизбежност трагичног драмског сукоба носи у ТАШАНИ Са-рош, још један станковићевски страсник и самотник, презрен од Гурака због дружења са Србима, а од Срба што је Турчин, „друга

³¹) Види прим. 10.

вера“, Сарош је најкомплекснији лик у драми, њему припада цео гређи чин.

Дијалог између Ташане и Сароша, у коме свако до њих говори о свом самотништву и жудњи да живи пуним, слободним, својим животом, да буде свој, свакако је један од најлепших у српској драмској литератури и по интензитету, и по дубини и непосредности исказа. Та сцена у четвртом чину драме, по динамици радње, по њеној изменљивости и покретности, подиже вредност не само четвртог чина, већ целе драме.

Врхунац представља сцена у којој се неочекивано појављује Мирон и затиче Ташану у Сарошевом загрљају. Станковић у сценском упутству каже: „(сагледавши је устукну пренеражен)“, да би одмах изговорио само две кратке показне заменице са упитником и ускличником на крају:

„То?! Ово?!“

Велико је, истинско мајсторство самоуког Борисава Станковића кад тако успева да сажме све што је Мирон тог тренутка доживео, схватио, осетио. Никакве друге, богатије речи не би ефектније ни ефикасније изразиле све што се у том тренутку догодило и преломило не само споља, на сцени, већ у свима њима, актерима драме.

Сарош, према сценском упутству писца „(кријући главу лактовима поред Мирона пролази и одлази)“, Ташана је већ на коленима и понавља:

„Дедо! Дедо!“,

а Мирон, још једном:

„То?! Ово?!“,

да би, већ прибран, „(показујући на њену собу)“ одлучио с две речи само, целу Ташанину даљу судбину, две речи наредбе:

„Иди тамо!“³²,

представља истински драмски врх до кога је досегао писац драме. Миронов дугачак монолог који је после уследио, ламент је над његовом личном, не и Ташанином судбином. Он зна да је већ мртав, али неће пропустити прилику да изрекне најсуровију казну за Ташану.

Нема у Станковићевој драми ни ножева, ни крви, нико никоме није пререзао грло, има мало пуцњава, издалека, за одбеглим с Турцима, Сарошем, али нико у драми није погинуо. Сви су живи, а већ ту, на крају четвртог чина, мртви.

Пети чин драме, чија се радња догађа после тридесет година, представља неку врсту епилога. Као и за целу драму, и за њен последњи чин, најважнији је, и без сумње, уметнички највреднији унутрашњи ритам текста који се, како смо већ навели, прекида елипсама уместо реченицама, а оне пуцају, из њих се чује сва та

³²) Види прим. 10.

унутрашња, пригушивана експлозија. Ни за ову Станковићеву драму није довољан спољашњи драмски оквир, потребна јој је та станковићевска атмосфера, не само оно што се непосредно догађа већ оно што се слуту, наговештава.

Из свих тих разлога и ова би Станковићева драма требало да доживи квалитативну трансформацију на савременој сцени, у професионалном позоришту. ТАШАНА, која цела значи притисак друштва на јединку, и зрачи трагиком човекове усамљеничке опустошености, не само да својим квалитетом није застарела, већ, напротив, савременија је, и актуелнија садржином своје суштине, данас више него у времену кад је настала. Нисмо то сагледали из лагодности нашег конформистичког односа према драмском књижевном наслеђу. А ако је тако, и ако савремено позориште види своју нову функцију у експерименту, зашто се такав експеримент не би, истраживачки, талентовано и креативно, применио и на ову Станковићеву драму?

Не заузимамо се за затворени свет познатих знакова и значења већ за културни континуитет са оним што је живо, естетски одрживо, што је важно, јер бисмо, тако олако одбацујући то што имамо, одбацили идентитет са властитим културним кореновима. Уверени смо да би тако схваћена ТАШАНА, у рукама талентованог, инвентивног редитеља, разбила досадашње позориште калупе који већ деценијама стежу и убијају поетичност, психолошку сложеност и особен ритам Станковићевог драмског опуса.

Са дистанце већ протеклих деценија, све се боље види. Нама се, са те дистанце, чини да је Станковић писао драме које су у времену свога настајања, далеко превазилазиле могућности извођења на позорници. Данас постоје нове техничке форме, постоје сценографске могућности које су на почетку XX века биле незамисливе, постоје и настају изврсни талентовани драмски уметници, глумци, постоје ли код нас и прави драматурзи и инвентивни редитељи?

Црна, отмена, тешка, чиста свила српске драмске литературе, то је, с нашег становишта, Станковићева ТАШАНА. Има у тој драми толико мириса, музике и тамног светлוצања, тих правих квалитета сваке праве уметности, па су им зато вредност и лепота непролазни, ако су наша чула још пријемчива да их осете, затим сагледају и схвате.

И последње своје драмско дело, ЈОВЧУ Борисав Станковић је „скројио“ мимо стандардних драмских правила и норми, без узора. Драматизовао је своју приповетку ЈОВЧА.³³ Колико нам је познато, ова драма је угледала светлост позорнице, у нишком Народном позоришту, 70-их година затим у Титовом Ужицу и Шапцу. Представе нисмо гледали, сем у аматерском извођењу.³⁴

Проблематиком еротске чежње, силних страсти, па и сладострашћа, прожета су многа Станковићева прозна дела, па и све ње-

³³) Види Напомене из Пету књигу Сабраних дела Борисава Станковића, Просвета, Београд, 1985.

гове драме. Еротика је, уопште, снажан мотив у стваралаштву овог писца, и велики извор његових стваралачких моћи. Међутим, тамне дубине чулне помаме која води у родоскрвљење, Станковић је нагласио само у драми ЈОВЧА. Али, ни у овој драми нема афирмације мрачних дивљина чулних нагона. Јовча је превасходно конципиран као лик страшног оца, док је инцест дат више као нијанса, у дубљем слоју личности. Јовча бди над мирисним сном своје, у лепотицу израсле, кћери, а осећа целим бићем да је у њој ТО, ка чему је жудео целога живота.

За разлику од многих јунака драмског опуса Борисава Станковића, Јовча је, углавном, имао све што је желео да има: господство, углед, новац, моћ, жене, синове, снахе, путовања, пријатеље, а добио је и ТО, лепотицу кћер, Васку.

На почетку драме он је узоран хаџија, апсолутни господар дома, дочекиван са узбуђењем и страхопоштовањем. Охол у гордости, моћан у спремности да отклони све препреке не само зато што само он то може, већ из портебе да сачува интегритет своје надмоћи, чини услугу и родбини и цркви, и помаже сваком коме је помоћ потребна. У некој потиснутој, а свеprisутној болној тежњи за лепотом и профињеношћу, која га прогони, и од које не може да побегне, Јовча крије дубоко затрпану, тајну емоцију која излази из оквира нормалне родитељске љубави.

Особеност Станковићевог драмског поступка да преко спољашних елемената наговести дубоко скривену унутрашњу драмску лику, у ЈОВЧИ је доминантна. Мотив инцеста знан у драмској литератури из античких времена, у Станковићевом делу дат је поетично и високо драмски надахнуто, а непретенциозно. Код Боре Станковића очеви одређиву судбину својих кћери, па у том смислу овде ништа није ново. Нов је, међутим, квалитет драмског језгра у лику главног јунака, Јовче, нов је начин на који, у првом чину драме Јовча у заносу говори пред својом трећом женом, Маријом, Васином мајком:

... "А Васка, она је моја и хоћу да је моја." ... ,
а пред владиком. који га наговара да је уда:

„(тронут): То ми је, дедо, све. То, моја Васка, то је све што имам. што сам имао, и што ћу имати. То је све моје, и ништа више.“³⁵

Релације у драми нису ни свакодневне, ни просечне, садржина је кондензована, згуснута, интензитет емоционалног набоја и дубине психолошког терета главног јунака, веома сугестивни. Трговац ружама, Јовча носи у себи опсесију за идеалним, хоће да надвлада природну и друштвену омеђеност своје људске суштине и истовремено зна да то не може, не сме. На крају првог чина

³⁴) Аматерско позориште „Бора Станковић“ у Врању има на репертоару ЈОВЧУ у режији Р. Радивојевића.

³⁵) Види прим. 10.

он осећа страх, од себе, од Васке, од света; носи мржњу према још незаном младожењи, и бесно се самом себи сити што мора да уда Васку.

Јовча никоме не жели да да своју кћер јер ће у својој унутрашњој, ником доступној реалности, невидљивом за друге, остати опустошен, без илузије која га греје, која му помаже да пред својом породицом и пред светом буде то што јесте. Дубоко га прогони осећање властитог, интимног страха од усамљености, немоћи, неизбежне пропасти, ако му се одузме ТО — његово „дрвце“. Га, наизглед једноставна метафора — „дрвце“, али ружино, младо, мирисно, има дубоки источњачки подтекст, и детерминише у драми основни, поетски тон, којим писац ублажава мотив инцеста.

Други чин припада Васки и Младену, њиховој ватри и страсти коју Станковић високим својим мајсторством уме да исказе интензивно поетски, са много нијанси за мирисе младости и лепоте. У композиционом смислу, он је неопходна спона са претходним и следећим, и у структури драме има битну функцију.

У трећем чину, игра светлости, сенки и таме у Јовчиној кући и силна свирка измешаних свирача, издалека, дубље и речитије говори од самог текста. Игра светлости, сенки и звукова, толико је богата нијансама да јој је тешко наћи поређење не само међу драмама овог писца, већ у целој нашој драмској литератури. То је код Борисава Станковића, чисти, његовом властитом инспирацијом досегнут Исток, Далеки Исток.

Мртво ћутање пред олујну сцену у којој Марија, Јовчина жена, болно, горко, иронично, кроз плач, казује само једну реченицу:

„Кучка је она, а не, кћи“,
кулминациона је тачка драме.

Четврти чин обилује динамиком спољашње радње, ефектним сценама гатања у кост, али и дубоким психолошким мотивацијама како се разара и како пропада Јовча. Непомирен с чињеницом да је изгубио све, на крају још сумануто бунца, тресе се и понавља:

„Дрвце моје... све моје... не давам...“³⁶

Пети чин, употпуњен Петом сликом³⁷ представља целину драме, њену праву завршницу и расплет сценичан, драмски ефектан. По станковићевском правилу, његове јунакиње никада не јадикују. Тако је и његова Васка достојанствена у патњи, сиромаштву, паду. Од некадашње лепотице у свили, срми, бисерима и злату, претворена у измучену паћеницу, она трпи, без роптања, и с вишим презиром гледа на свој и очев пад. Само Младен (у Петој слици он се зове Стојан), Васкин некадашњи слуга, муж њен, заслужује кап њене љубави, кроз сажаљење.

Тако, на крају Станковићеве драме, сурови зимски ветрови

³⁶) Види прим. 10.

³⁷) Види прим. 34.

разнеће све гласове, остаће само живот, живљење и мука људска.

Вешта рука драматурга и инвентиван приступ редитеља, могли би, ван сваке сумње, од Станковићеве драме ЈОВЧА да направе снажну позоришну представу и велики културни догађај. Кад би се само довољно поштовала, схватила и доживела Станковићева особена, унутрашња структура драме, суштина њене поетичности, смисао за нијансирано тумачење богатства емотивних вибрација, па и особеност специфичне семантике текста, видели бисмо да те драме нису само књижевно-историјско наслеђе већ жива уметност која има моћ да комуницира са савременим гледалиштем више сада, пред крај нашег столећа, него пре више деценија, на његовом почекту.

Особеност драмског опуса Бориса Станковића карактерише још једна, спољашња, али специфична компонента. У сви његовим драмама, „лица“ су прво мушкарци. У КОШТАНИ прво хаџи Гома, Стојан, Арса, Митка, ... чак је и Курта, цигански пандур, испред Кате, жене хаџи Гомине. У ТАШАНИ је први Мирон, па хаџије, све до кафанских момака, испред Ташане, Кате и осталих женских „лица“. У ЈОВЧИ, чак и епизодни „пријатељи из Призрена“, пре женских „лица“. Је ли то његов, лични, став патријархалног Врањанца, или свестан став драмског писца који и на тај начин наговештава положај жене у друштву, у коме је она лишена личне слободе и људског достојанства? Изгледа да је Станковић то чинио интуитивно, у свим својим делима заокупљен трагиком жене, са вешћу о немогућности да се у свету који слика, њен положај може друкчије поставити, ни у животу, па зато, ни у драмском тексту.

пјљужчпшофч

Остаје нам, да по ко зна који пут, и ми закључимо: драмски опус Бориса Станковића вреднији је него што га је критика до данас оценила и сагледала, дубљи него што је до сада представљен на сцени. Драме овог писца одиста још чекају редитеља. Треба да буду одгонетнуте за позориште, траже „художественике“. Без таквих би позоришних посленика чак и Чехов остао позоришно непознат, застарео, демодиран.

Не само КОШТАНА, већ и ТАШАНА и ЈОВЧА, нису „сценична“ дела у смислу „народске“ редитељске поставке. Такав је поступак превазиђен, али је и традиционално-реалистичка сценска стилизација недовољна. Редитељи, будући, морају се подићи до висине песничког обиља које садрже Станковићеве драме. У њима је раскошно контрастирано мрачно са светлим, тамно са обасјаним; глас са тишином, звук са емоцијом; у њему је мирис као додир са поезијом чији дах не застарева, не ишчезава јер садржи неопредметно и моћ преношења осећања. У њима читаво једно прохујало доба непролазно траје не као фолклорно место већ као тајанствена сила песничког смисла.

Старој би Станковићевој КОШТАНИ одиста требало вратити њену младост и лепоту, њену душу, на сцени. Требало би само да

се пресече све што се деценијама банализовало и затрпало, лите-
рарне и музикалне вредности драме јер су то њене елементарне осо-
бености. Снагу живота и трагику човекову, као судбину не могу из-
нети примитивне импровизације без вере и укуса, а то значи, дра-
ма не сме да се препусти ентузијазму недораслих редитеља и изво-
бача. Не ретко смо присуствовали представама у којима, кад Кош-
тана, народски схваћена, еротски заигра на позорници, па се игра
и песма претвара у простачки распојасано весеље, а добар део пуб-
лике се толико одушеви, да „драматичност“ достигне врхунац кад
се тај део публике већ гласно смеје остарелом Митку и ведрим
аплаузом поздравља Коштанину удају. Са становишта савременог,
однегованог сензибилитета, то су мучни и непријатни призори. Ме-
ђутим, код нас се још увек, свесно, чине уступци управо помену-
том нивоу, на жалост, и данас не тако малобројне позоришне пуб-
лике.

Уверени смо, доћи ће време кад ће Станковићеве драме и у
оценама књижевних критичара, и у вредновањима књижевних ис-
торичара, заузети, по својим квалитативним особеностима, место
које им припада. А тада се њихове „простоте“ неће прибојавати ни
редитељи рафиниранијег укуса. Можда ће баш драме Борисава
Станковића представљати културни континуитет, везујући почетак
XX века са његовим крајем, сјединити те сјајне „комаде живота“
са позориштем као афирмацијом културног трајања на овом нашем
тлу. Можда то и није више тако далека будућност.

„Време долази. Уступи времену пролаз!“³⁸

---

³⁸) Исак Бабел: *Сумрак*, Југословенско драмско позориште, Сезона 1979/80.

LES PARTICULARITES DE L'OEUVRE DRAMATIQUE DE BORISAV STANKOVIC

— Résumé —

Sous le titre «Les particularités de l'oeuvre dramatique de Borisav Stanković», l'auteur souligne qu'il est persuadé que cette oeuvre n'a pas encore été suffisamment étudiée sous tous ses aspects. Il rend témoignage à tout ce qui a été écrit, avec l'autorité voulue, sur cette oeuvre, mais il exprime également ses opinions critiques. Cet héritage littéraire et dramatique de valeur doit être abordé par les historiens de la littérature et les critiques depuis les positions de la science littéraire moderne, tandis que les projets qu'il inspire dans le domaine de la dramaturgie et dans celui de la mise en scène doivent transcender les normes traditionnelles qui sont désuètes jusqu'à la banalisation et, par conséquent, indéfendables — estime l'auteur.

Il fait observer que la présentation de l'oeuvre la plus populaire de Stanković «Koštana» s'accompagne depuis des décennies de divers malentendus en dépit du fait qu'elle ne quitte pour ainsi dire pas l'affiche des théâtres. L'auteur corrobore sa conviction en citant des exemples de mises en scène qui n'ont pas réussi à rendre la qualité essentielle du drame de Stanković.

Evoquant les critiques du drame «Tašana» et la dramatisation du conte de Stanković «Jovča», l'auteur met en relief l'authenticité de l'expression littéraire de l'écrivain, la valeur poétique et musicale, ainsi que l'harmonie du rythme dramatique spécifique d'où émane une qualité particulière, celle de la suggestivité esthétique.

Appréhendant l'ensemble de l'oeuvre dramatique de Stanković, l'auteur insiste sur la nécessité de préserver le parler des personnages de l'écrivain, de respecter la pureté authentique des textes et de les présenter (dramaturgie et mise en scène) d'une manière moderne susceptible de faire parvenir les particularités de l'oeuvre dramatique de Borisav Stanković jusqu'à la sensibilité du public d'aujourd'hui.

Toute l'étude est imprégnée de la conviction de l'auteur que l'on n'a pas encore atteint l'essence profonde du noyau dramatique de Stanković. D'où l'effort qu'il accomplit pour appréhender le mieux possible les composantes majeures des particularités de l'oeuvre et de les présenter au lecteur.

Vera Cenić

ПРОБЛЕМАТИКА „НЕЧИСТЕ КРВИ“ У ДЕЛУ БОРЕ СТАНКОВИЋА

*„Стегни срце и трпи! Бидни човек;
а човек је само за жал и за муку
здаден!“*

Станковић

Станковићево дело је дело о љубави према човеку и животу. То је једна дубока и страствена животна енциклопедија из које учимо живот; боље га упознајемо, боље откривамо његово значење, боље ситуирамо место човека у свету и боље проничемо у тајну његовог постојања. Станковић је сав свој живот несебично посветио човеку. Због тога ми желимо да му укажемо највеће поштовање и да му истовремено одредимо право место које би он требало да заузима, не само у југословенској већ и у европској или светској књижевности.

Ако смо се определили за ову тему, то је зато што је сматрамо најпогоднијом за правилно расветљавање дела Боре Станковића, на изглед нечистог, али у дубини потпуно чистог. Ми њоме желимо да источимо из Бориног дела сву нечистоту не би ли открили његов прави свет лепоте, чистоте, осећајности и сензуалности, свет љубави Бориних јунака у Еденском врту његовог родног и вољеног Врања, где Станковић негује најлепше цветове људског живота: своју Софку, симбол лепоте људског живота, своју Коштану, симбол младости и слободе, свог Митка, симбол поетичног жала за младошћу, свога Димитрија, симбол чистоте, своју Биљарицу, симбол људске среће. Станковић развија све ове цветове магијом своје уметности, човечанском љубављу, која избија из свих Бориних јунака, као неко унутарње сунце које се изједначава по јачини са оним спољашним, правим и јаким врањским сунцем. Тако је то Станковићево унутарње сунце тајна његове уметности као што је право сунце тајна импресионистичких сликара:

„Главно лице у било којој Монеовој слици је светлост.“¹

Али пре него што откријемо ову вечну спасоносну светлост

(1) R. Hug, Извод из реалности, Фламарио, Париз, 1974, стр. 124.

која озарује Борине јунаке, погледајмо генезу њиховог постојања. Човека Боре Станковића осећамо као заробљеника сопствене људске судбине, властите „нечисте крви“. Суочен са многобројним проблемима своје „вреле крви“, свог атавизма, с једне стране, а са друге стране своје друштвене и културне средине окореле у патријархалности, која игнорише индивидуалну срећу, а узвисује само ону колективну, Станковићев човек се титански бори против тих слепих сила, унутрашњих и спољашњих, и од властите нечисте крви жртвовањем и сублимисањем. На тај начин он се ослобађа.

Циљ наше студије је многостран: С једне стране да се расветли време, крај XIX и почетак XX века, ишчезавање једног феудалног света и рађање другог, новог капиталистичког, са свим тешкоћама блемима своје „вреле крви“, свог атавизма, с једне стране, а са друге стране, да се расветли простор у коме се догађа ова историјска промена, а то је заостала балканска средина, то јест, меридионална Србија, створена на самој раскрсници путева између Истока и Запада, тачно речено, град Врање, права посуда за мешање крви, народа, цивилизација и култура:

„У сва времена Врања је била као лето на кошници кроз које улећу и излећу пчеле...“²

Опчинили су нас живот и смрт једног народа, једне цивилизације. У том истраживању, у посматрању излазака и залазака сунца једног света, као на сликама Монеа и Тарнера, испитаћемо тај шаролики свет, обојен локалном бојом, врањским жаргоном, и обасјан жестоким врањским сунцем; дивићемо се његовој прозрачности, његовој лепоти и његовој оригиналности, као што се дивимо свету представљеном на импресионистичким сликама. Као што импресионисти продиру у сам извор светлости, Станковић продира у срце свог света и спасава га од заборава времена, обесмрћује га. Истодобно он му даје једно универзално обележје својом врло поетском темом: својим жалом за временом и животом који пролазе као вихор, носећи све у неповрат; а човек је немоћан да оствари неостварљиво, да пронађе непроналажљиво, да продре у недокучиво, да објасни необјашњиво...

Та човекова немоћ да се оствари, онако како би он хтео, остаје најдубља истина дела Боре Станковића, која постаје универзална, јер је својствена сваком смртнику. У њој се налази највећа трагедија човека која заслужује да буде расветљена. Једна друга истина, исто толико велика, јесте она која се рађа из човековог жала и његове издржљивости на бол, из његове резигнације пред болом људске судбине и, најзад, из његове „нечисте крви“. Реч је ту и о хришћанској истини, оној о страдању и жртвовању, као једином човековом изласку из ропског положаја.

(2) С. Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији, 1878—1880*, Врањски гласник, Врање, 1971, књ. VII, стр. 340.

Станковићев књижевни опус нас подсећа на неки величанствени византијски мозаик. Приступимо сукцесивном испитивању његових различитих дела, које ћемо слагати попут овог мозаика.

САВРШЕНИ ЈУНАЦИ: „ТОПЛА КРВ“ КРВ ПРЕДАКА: „НЕЧИСТА КРВ“

*„Лијена сам, о људи, као сан од кама,
моја груд, пред којом сватко свладан паде,
створена је љубав пјеснику да даде,
вјечну, нијему као материја сама.*

Б о д л е р

„**Нечиста крв**“ је мозаично дело Боре Станковића саткано од свих боја, а нарочито од црвене, боје крви, која је симбол људског живота. Он га је натопио том фундаменталном материјом и дао му је такву боју да се изједначава са људским бићем од крви и меса.

Народна термилошка генеза: „чиста крв“, „нечиста крв“, „топла крв“, „хладна крв“, „мешана крв“, „српска крв“, „турска крв“, „диганска крв“, јесте проблематика „нечисте крви“, у делу Боре Станковића“. Стога је Борина „**Нечиста крв**“ хибридно дело где се мешају све балканске крви: српска, турска, албанска, грчка, циганска. Отуда овом делу оволико различитих боја, колико има оних разнобојних каменчића у једном најсложенијем мозаику.

Ми нећемо дело Боре Станковића објашњавати народном концепцијом крви којом се служио сам писац већ савременим наукама; генетиком и психолошким теоријама Фројда, Сондија и Јунга, Оне ће објаснити историју „нечисте крви“, то јест историју балканског народа, балканске расе, која је одраз биолошких, психолошких, социјалних и културних сила које се преплићу и заједнички одређују судбину балканског човека као и човека уопште. У томе се састоји сва важност постојања овог романа који Станковић ствара и оставља као документ, као споменик, попут безброј оних мозаика у Риму, Помпеји Равени и Истамбулу који су ту и дан—данас да сведоче о времену и простору једне цивилизације. . .

Станковић гради своје дело у шаренилу боја, али у њему преовладавају две сасвим супротне боје: црвена, симбол чисте крви, и црна, симбол нечисте крви, на једној жутој као злато позадини, симбол богатства, те зато „**Нечиста крв**“ носи назив и „**Плава крв**“, јер је створена на хаџијском богатству једне од најстаријих и најјачих породица старог Врања, али која почиње да пропада физички и морално после смрти великог и моћног Хаџи—Трифуна:

*„И отада у њиховој кући знало се само за онај живот,
изобличен, увећан и пун раскоши, са лепим женама. . .“³*

(3) Б. Станковић, **Сабрана дела**, Просвета, Београд, 1974, књ. 3, стр. II.

Модерном концепцијом наслеђа, генетиком, можемо да објаснимо менталну дегенерацију у генеолошком стаблу хаџи—Трифуна које поседује у великом броју пулсацијске гене, а који предодредбују ту менталну дегенерацију која је захватила хаџи Трифунову породицу:

„Толико умноболних, узетих, толико рађања деце са отвореним ранама, умирања у најбољим годинама...“⁴

Из овакве дегенерације, моралне нечистоће и мешане крви, израста Софка, која је наследила „топлу крв“ својих предака:

„Она расте на тлу хаџијске распусности, сладострашћа и бахатлије као егзотични цвет који се појављује један пут у сто година.“⁵

По старој концепцији крви, Софка би била потпуно нечиста“, међутим, ми ћемо је објаснити најсавршенијом науком, географском хематологијом, која насупрот расним предрасудама даје предност мелезима:

„Полиморфијам је далеко од тога да буде узрок дегенерисања, тиме се објашњава она чудесна прилагодљивост људске врсте па и њеног преживљавања.“⁶

Служећи се језиком генетике, Софка би била ваљана комбинација која од ње чини отпорно биће, борбено према грубој средини, огрезлој у гвозденим патријархалним законима. Она је плод Менделових закона дисјункције(?) Одвајајући се од једноликости својих предака, од њихових антрополошких хомогених карактеристика, она постаје хетерогена целина која не објашњава само личну историју и историју предака, него исто тако прошлост целог једног народа. Њена крв, разноврсност њених гена, прича о историји балканских народа, њиховим сеобама широм Балкана о „миграцији њихових гена“, о „генетском струјању“⁷ Али, Софка остаје превасходно у домену прадедовског наслеђа које се оправдава већ првим реченицама „**Нечисте крви**“:

„Више се знало и причало о њеним чукундедама и прадедама него о њима самима: о оцу јој, матери, па чак, и њој Софки.“⁸

Станковићев свет је свет прадедовског култа. Тако је Софка чист плод тог древног култа, жртва архетипа Бога, то јес Оца по Јунговој теорији о колективно несвесном:

„једно заједничко ментално наслеђе целог човечанства без разликовање културе и расе.“⁹

(4) Идем, стр. 19.

(5) В. Глигорић, **Српски Реалисти**, Просвета, Београд, 1970, стр. 339.

(6) J. Bernard, **Људска крв**, Буше/Chastel, Париз, 1981, стр. 208.

(7) Идем, стр. 209.

(8) Б. Станковић, **Сабрана дела**, Просвета, Београд, 1974, књ. 3, стр. 5.

По тој теорији Софка би била симбол патријархалног покораванња. Да би спасла оца, Ефенди-Миту, од његовог социјалног и моралног пада, она се жртвује породици и прихвата, после низа одупирања и побуна противу очевог ауторитета, његову монструозну продају, насилну удају за 12-годишњег дечака, Томчу, сина богатог сељака Марка. У тој срамној продаји, у том очајном издајству њеног оца кога је изнад свега волела, а нарочито у њеној очајној патњи налази се генеза Софкине трагедије.

Софка је најсложенија Борина јунакиња. Она је збир свих Станковићевих женских ликова: Пасе, Ленке, Нушке, Цвете, Ташане и Коштане. Она је тип здраве сензуалне девојке са црним светлим очима, влажним и страсним уснама, дугачком густом косом, бујним заталасаним грудима. Али у самој Софки има више различитих Софки:

Софка и њена поносна нарцисоидност:

„Сама је себе више неговала, више волела, јер је знала да код ње неће бити она обична, свакидашња лепота што она друга, истинска, виша, јача, која се не рађа често а не вене брзо...¹⁰

Софка и њена недокучива лепота:

„Никада неће бити таквог који ће моћи да буде већи од ње и по своме пореклу и по својој лепоти.“¹¹

Софка и њена истанчана чулност:

„Када јој се од самих погледа мушких сва крв у главу пењала, ноге су јој за земљу као приковане остајале.“¹²

Софка и њена бујност, њена опојна чулност, њена узбурканост, која засењује и узбуђује:

„Њена кожа бљешти као мрамор, њена снага се увија, груди бубре, поглед је мек као кадифа, усне страсне и влажне а коса велика и бујна...“¹³

Софка и њена сензуалност, њено пролећно пијанство.

„Онда би се уносила уживајући у својој лепоти; осећајући драж од те своје откритости и од голицања ваздуха.“¹⁴

(9) Р. Дасо, Триумф психоанализе, Marabu, Vervie, 1965, стр. 278.

(10) Б. Станковић, Сабрана дела, Просвета, Београд, 1974, књ. 3, стр. 35.

(11) Идем, стр. 37.

(12) Идем, стр. 37.

(13) Идем, стр. 35.

Софка и њена машта: двојност Софке:

„...није она сама, једна Софка, већ као да је од две Софке. Једна Софка је сама она, а друга Софка је изван ње, ту, око ње. Тада осећа како је ова дубоко, дубоко љуби у уста...“¹⁵

Софка и њени будни снови, њена замишљена пустоловина:

„Он висока чела, црних мало дугих бркова, сав обучен у свилу и чоју.“¹⁶

Софка и њено трошење похотне енергије:

„Пољупци луди, бесни, стискање, ломљење снаге, бескрајно дубоке, до дна душе упијање једно у друго...“¹⁷

Аали од свих ових различитих Софки, највећа Софка је она у патњи и жртвовању. После изузетног расипања енергије њеног духа и њеног либида, Софка троши енергију своје душе. У својој физичкој и психичкој патњи, она ће се уздићи до егзалтације своје душе.

Софка пати због Фројдовога—Едиповог комплекса. Очева издаја рањава Софку и она се сва растаче у патњи да потпуно губи свест:

„И онда бол, туга, плач, јад, све већи и већи, почео је да је хвата, те поче осећати како, чисто у несвест пада.“¹⁸

Софка, њена патња и жртвовање:

Софка се жртвује за свога оца зато што јој то налаже прадедовска крв која тече у њеним венама и својом жртвом спасава прадедовску величину. Својим жртвовањем Софка постаје још узвишенија. Она трансформише своје „примарне пулсације“¹⁹ у „социјалне или секундарне пулсације“²⁰ и тако се жртвује друштвеним предрадама и постаје симбол покорности оцу.

Она се усмерава према своме грозном браку стоички, као да иде на ломачи. Олфактивна и визуална слика спремања за брак скоро да подсећа на погреб:

„И горе и доле, свуда су гореле свеће...“²¹

(14) Идем, стр. 46.

(1) Идем, стр. 44.

(16) Идем, стр. 46.

(17) Идем, стр. 46.

(18) Идем, стр. 98.

(19) L. Sondí, Увод у анализу судбине, Nauwelaerts, Париз, 1972, стр. 118.

(20) Идем, стр. 118.

(21) Б. Станковић, Сабрана дела, Просвета, Београд, 1974, књ. 3, стр. 100.

Софкина смрт је представљена у форми триптиха:

У магловитом свету хамама, Софка се опрашта са својим телом:

„Осећа како је пара гуши.“²²

У мирису тамјана и свећа, у цркви, Софка се опрашта са својом душом:

„Али овамо, око ње, свеће су све више гореле и од њих је све гушћи ваздух бивао.“²³

У свадбеној ноћи, врхунац ироније њене судбине, она се коначно опрашта са својим сновима, својим животом и као пажљива и нежна мајка свлачи 12-годишњег Томчу да би га ставила у кревет.

Тако су Софкини снови, Софкина лепота и Софкин цео живот ишчезли унеповрат и занемели испод оног широког, црвеног као крв, јоргана, који је требало да симболише њену брачну срећу и похоту. Ноћ протиче бела и без страсти, осветљена само једном свећом, симболом Софкиног уништења: она пати и догорева као та свећа:

„Велика лојана свећа у чираку више њене главе, догорела је до дршке чирака и расцветана гасила се ширећи задах.“²⁴

Софка је савршена инкарнација самог живота. Она се у плимама и осекама живота заглибљује и диже, али свагда остаје велика. Она надвладава своју муку са достојанством и оживљава:

„Трајати то значи мењати се.“²⁵

Она наставља да од свог живота прави уметност. Софка дејствује стваралачки у двоструком смислу. Она постаје носећи стуб куће и васпитава Томчу, ствара га по свом моделу:

„сасвим њен, не неки други, страни Томча, син газда Марков, него њен Томча као неко њено чедо, дело њених руку, као да га је она родила, она однеговала.“²⁶

Софка, као њена књижевна сестра код Мопасана, Жана, после толико патњи и незнања открива ново надање захваљујући коме живот тече даље и оптимизам се поново појављује:

„Живот никада није ни тако добар ни тако рђав, као што човек верује.“²⁷

Та нова нада која у њој оживљује у помисли да ће можда завољети Томчу, сада одраслог младића, који је њено оригинално остварење, њено ремек-дело, јача је и подстиче да иде напред у матици живота не би ли остварила прошле снове, не би ли исковала чврсту срећу и заувек је утврдила љубављу.

(22) Идем, стр. 137.

(23) Идем, стр. 166.

(24) Идем, стр. 164.

(25) М. В. Madol, *Bergson, Sej*, стр. 30.

(26) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974, књ. 3, стр. 209.

(27) Г. Мопасан, *Један живот*, цела књига, А. Мишел, 1972, стр. 249.

Али, авај, срећа је краткотрајна. Она се ломи, прска и заувек ишчезава... Софкина брана среће попушта пред теретом бујице живота. Захваћени вртоглавим падом, Софка и Томча, због ефенди Митине похлепности, себичности, неће више бити у стању да обнове срећу. Софка заувек пада, без могућности да се поново дигне, и постаје Томчина вечита жртва, којом се он свети ефенди-Мити

Софка је оличење свих видова људске судбине које тело може да издржи. У томе је њена величина:

„Једно, биће које се на све привикава то је, ето, најбоља дефиниција која се може дати о човеку.“⁽²⁸⁾

Софка стоички подноси Томчине физичке и психичке тортуре, без крикова и жалби, па та њена достојанствена патња не може да у нас не изазове дивљење, јер Софка остаје велика и јединствена баш у тој патњи. Као неком магијом, она припитомљава свој бол, кријући своје зло негде у дну душе:

„Болу мој, дај ми руку, доби овамо!“⁽²⁹⁾

и остаје сједињена са болом до краја свога живота препуштајући се трагичној мученичкој судбини. У свом коначном паду она остаје верна свом поимању живота да зло треба издржати и да треба стоички чекати природну смрт.

У том ишчекивању које мора да доживи сваки смртник, она стиче обличје смрти. Временско осипање, та свирепа и деструктивна снага која ради у целом свету, оставља трагове и на човека. Некадашња Софка, лепа као нека катедрала, стиче као и ова печате времена које пролази и оставља у трајање своју владавину: оразде вишегодишњих ерозија, развалине трајања једног живота, старост. Софка се упућује према ништавилу.

Живот и Софкина смрт су представљени симболично ватром од дрвета. Софкин живот, тако страствен, ужарен, не може наћи боље поређење од овог с ватром која се разгорева, пуккета, букти, а затим се гаси, стишава и претвара у вечити pepeo, симбол људског нестајања уопште:

„По цео дан тако проведе...чепркајући...по чистом и меком пепелу повлачећи неке меке, нежне потезе.“⁽³⁰⁾

Али Станковићева јунакиња ће као Феникс да ускрсне из тог пепела улажећи у вечност уз помоћ пишчеве уметничке магије. Станковић је обесмртио Софку кроз ту ватру која је симбол живота, светлости и љубави: ми је видимо како уцртава линије у пепелу као да покушава да реконструише сопствени живот уз помоћ успомена.

Станковић је хтео једну бесмртну Софку. Он је хтео да његова јунакиња буде апотеоза живота. Плиме и осеке Софкиног жи-

(28) Ф. Достојевски, *Сећања на кућу смрти*, цевна књига, Париз, 1974, стр. 112.

(29) С. Бодлер, *Цвеће зла*, цевна књига, 1972, стр. 273.

(30) С. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, књ. 3, стр. 229.

вота, којима она надвладава људску судбину, подсећају на сунчеву путању од његовог изласка до његовог заласка:

„блистава звезда која се рађа у зору. Пење се ка зениту, из кога разјарено и немилосрдно зрачи. Обрушава се према провалији и опет се враћа са новом зором.“³¹

Софкина чиста лепота, њена величина, њена снага као да личи на ту звезду, вечно сјајну и неуништиву.

Софка представља један позив на живот, то је химна животу. То је жеља за животом, и радост што се живи, што се постоји као појединац, што се води борба са судбином, побеђује наслеђе, постаје мученик за ствар човечности: за слободу и индивидуалну срећу...

Она је прототип трагичне судбине сваког човека, жртва својих наследних коренова, лично несвесног, породично несвесног, колективно несвесног и времена:

„Зар људски живот није у простору и времену једно стално падање душе?“³²

Софка је оличење судбине човека уопште а нарочито судбине балканског човека:

„У Софкиној је судбини не само занимљива и јака лична историја, него је у њој замишљен и дубљи моменат општије судбине, нешто више типско за читаву средину.“³³

Оно што је специфично за тај балкански сој, симболизован у Софки, чије је она знамење, то је пре свега животна храброст, истрајност у патњи, и тај несвакидашњи начин да се сва искушења поднесу са достојанством човека који је током читаве своје историје био као кушан:

„Тај балкански дух којим тако пуним плућима дише дело Боре Станковића гледан је некада као знамен особитог значаја, скоро бих рекао дарован вишим силама.“³⁴

ЦИГАНСКА КРВ: КОШТАНА

*„За нас храмови неба јесу зефири,
облаци благо освежење, грмљавине музика,
а муње буктиње што нас воде.“*

Menemencioli

„Коштана“ је такође колоричан мозаик са различитим, али чистим бојама које се мешају, преливају као у калейдоскопу. У ње-

(31) П. Дако, Тријумф психоанализе, Марабу, Вервие, 1968, стр. 303.

(32) М. Б. Мадол, Бергсон, Сеј, 1967, стр. 40.

(33) В. Боровић, О „Нечистој крви“, 1918, Сабрана дела, Б. Станковић, Просвета, Београд, 1974, књ. 3, стр. 40.

(34) М. Богдановић, Реализам Боре Станковића, Предговор, „Нечиста крв“, Београд, 1966, стр. 6.

му преовлађује небеско плава боја, симбол Коштанине метафизичке жудње за вечношћу...

Иако је Софка оличење људске трагедије једног балканског света дубоких корена, Коштана остаје слика трагедије свог лутајућег народа, без историје, увек прогоњеног и пониженог у целом свету. Станковић ствара од Софкине „плаве крви“ и Коштанине „циганске крви“ две велике људске трагедије.

У овом другом истраживању Станковић се не служи истим стваралачким поступком. Његов тон овде није наглашен и жив као у „Нечистој крви“, већ постаје меланхоличан. Станковић саосећа са тим народом, чији је завичај свуда и нигде, а који је прогоњен светом као шумска дивљач. Од тог лова на човека Станковић је направио најлепшу поему у прози у југословенској књижевности, фреску још импресивнију него што је „Нечиста крв“.

Станковић поетизује живот једног народа који постаје невинна жртва своје крви, предодређене за патњу:

„Третирани као засебна, нижа врста људи, као презрена каста.“³⁵

Писац као да је хтео да том својом човечанском љубављу избрише проблеме те „ниже расе“, поништи социјалне предрасуде и омогући им да живе као истински људи. Он то чини кроз музику која ооље него речи изражава патњу душе:

„Стање чулне душе одвећ је тешко и одвећ је густо да би се изразило речима.“³⁶

Зато Коштана не говори него пева. Она пева трагедију свога народа, а истовремено и људску трагедију балканске расе и свих народа који су у свету угњетавани. Тај вртлог осећања израженог кроз песму и игру стиче универзалну димензију:

„Коштана је више него мит, дело, метафора, цео свет, и ми заједно са позориштем у њему...“³⁷

Коштана је двострука жртва; пре свега друштвене средине, јер мора да пева да би спасла своју фамилију од сиромаштва. Она је, затим, биолошка жртва своје топле и упаљене крви која изазива пожар страсти код свих оних који је слушају:

„Само нека им Коштана запева, па не само пушке, већ ће и главе побацати.“³⁸

То је узрок њеног честог прогонства из Врања, у коме она ствара своју човечанску уметност: она оживљава тај град у његовом ишчезавању, она притиче у помоћ његовим дављеницима обасипајући их људском нежношћу и измамљујући им последњи чежњиви уздах за животом, последње јадиковање за људским вредно-

(35) Т. Борбевећ, *Цигани*, Ср. књ. гласник, 13, Београд, 1904, стр. 48.

(36) Д. Ружмон, *Љубавни митови*, А. Мишел, 1961, стр. 125.

(37) Р. Плаовић, *7. Театрон*, Београд, 1976. п. 96.

стима, лепотом, срећом, младошћу које за увек пролазе својом најнежнијом и најтужнијом песмом „Жал за младост.“

Та поетична тема је средишна идеја дела Боре Станковића. Ова магична реч „жал“ је врло дубока и врло комплексна Станковићева креација. То је жаљење за свим што пролази: временом што лети; лепотом младости што бежи, виталном снагом која се исцрпљује, целим животом који одлази. То је ломни човеков свет, свет за неухватљивим, недостижним, немогућим... То је такође проблем орјенталног света са оним фаталним у њему:

„Тако је писано!“³⁹

Тај жал јесте душевно стање и љубавна чежња која се изражава народним лирским песмама које су:

„не само најприкладније већ и најпотпунији начин за интимно изражавање живота, у коме је тако било много забране и покорности.“⁴⁰

На крају, тај Станковићев жал представља људску резигнацију пред патњом. Та патња, тај наслеђени терет који човек носи у себи у смислу испаштања греха, јесте његова несрећа, његова „нечиста крв“, што Ташана најбоље симболизује. То је жал за изгубљеним људским рајем, али помоћу доживљене патње и жртвовања тај жал представља метафору за поново нађени рај у делу Боре Станковића. Његов жал је вечан и универзалан:

„Осећање опште пролазности, не само пролазности него и туга што пролази живот, што нестаје сваке радости, што над човеком увек, непрестано, на сваком кораку, лебди сенка свеопштег престајања, ишчезавања, умирања.“⁴¹

Овај универзални жал Коштана пева из дна свога срца, из дна њене душе, толико чисте колико и њен глас:

„А тој не песма, већ глас само. Мек, пун глас. Сладак глас као прво девојачко миловање и целивање.“⁴²

Чистотом свога гласа, љупкошћу свога лица, лепотом свога тела, а нарочито племенитошћу свога срца и душе, Коштана пробубује прва љубавна осећања у Стојана. Она је за њега пролећно сунце; али Коштана је за њега немогућа љубав. „Плава крв“, сматрана као „чиста“, не меша се са циганском сматраном као „нечиста“, а коју Стојанова мајка проклиње. Стојанов отац, хаџи Тома, је свирепи расист. Цигани су за њега права дивљач која се може ловити и убијати хладнокрвно:

(38) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974, књ. 4, стр. 13.

(39) *Идем*, стр. 175.

(40) В. Ловичић, *Песма и певање у књижевном делу Б. Станковића*, Летопис Матице Српске, Новембар 1969, књ. 404, св. 5, стр. 13.

(41) М. Милошевић, *Зборник прилога историји југословенског позоришта*, Београд, 1978, стр. 297.

(42) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974, књ. 4, стр. 173.

„Па убиј! Зар за њих, Цигане, јоште мука?“⁴³

Али Коштана га преображава. Окрутан, и примитиван, он еволуира и постаје хуманије и тананије биће. За њега Коштана постаје летње сунце, топло и ужарено, које раскрављује његово безосећајно срце, и загрева му крв једним до тада непознатим осећајем од кога му срце трепери у жељи за животном радошћу. У свом старом телу он носи незадовољне жеље и снове:

„Да, синко, стар сам, али срце ми је толико младо, толико пуно скривене, неисказане љубави, неизмилованог миловања.“⁴⁴

За Митке Коштана је сунце јесени његовог живота, последњи зрак који загрева, али баш зато најдрагоценији. Она је „ехо“ његове младости:

„Пој и викај гу. Моли гу нека ми се још једном врати, дође да гу још само један пут осетим, помиришем...“⁴⁵

Коштана је Миткеово поново пронађено време, поново пронађени рај. Она је слика Ребеповице коју је Митке некада волео. Повратак успомена је толико јак да Митке лебди између прошлости и садашњости, између сна и јаве, те меша Ребеповицу са Коштаном од које тражи да буде као она:

„Минтан да скинеш, те груди да ти пуцав, и руке на горе да дигнеш, косу на све стране, те као она, Ребеповица, да си.“⁴⁶

Ова реконструкција прошлости уз помоћ успомена је чаролија Станковићеве уметности која подсећа на ону Прустову:

„Сећање на извесну слику, није ли жаљење за јелним одређеним тренутком?“⁴⁷

Коштана има чаробну моћ да ублажава све врсте људских рана и оживљава људске судбине симболизујући стране људског живота: Она је Ерос, она је слобода, она је сажаљење и комуникација као и идентификација. Она се као Софка жртвује другима, али не само својој породици већ и својој околини; сав тај свет се окреће према њој као они сунцокрети који прате сунчеву светлост. Певајући другима Коштана истовремено пева и себи. У њиховим судбинама она такође назире своју. А судбина је њена такође трагична. И њу насилно удају и прогањају из Врања, у Врањску Бању, и тиме јој одузимају слободу, коју Коштана воли изнад свега. Губећи слободу, она губи и сву своју стваралачку уметност која је била сав њен живот. Растављајући се са Врањем, местом свог поетског надахнућа, одвајајући се од људи које воли, од природе и вољене месечине, Коштана доживљује исту драму као Софка. Како је Софка одлазила у хамам, тако Коштана оллази у Врањску Бању. Тамо је њено губилиште:

(43) Идем, стр. 174.

(44) Идем, стр. 167.

(45) Идем, стр. 174.

(46) Идем, стр. 146.

(47) М. Пруст, *Са Сванове стране*, Галимар, 1954, стр. 242.

„Ох, тамо и очи да ископам, кожу да опарим, снагу да осушим.“⁴⁸

Ту се налази кулминациона тачка њене трагедије и њен раздирући крик, који упућује Митку, да спаси њену уметност и њену слободу, дубоко је болан и потресан:

„Ох, газдо! Не дај ме, слатки газдо!“⁴⁹

То је њена задња песма, сопствена песма, најсамотнија, саткана од плача и јецаја... коју једино Митке успева да стиша оном његовом искусном резигнацијом као јединим могућим изласком, неизбежним за све; а такође и оном његовом достојанственом филозофијом живљења. Људска резигнација кроз патњу постаје сублимација

„Ајде Коштана! Дигни се, расвести! Не плачи! Слузу не пуштај! Стегни срце и трпи! Бидни човек, а човек је само за жал и за мuku здаден“⁵⁰

То је сва Станковићева филозофија. Човек је за Станковића чистота рођена из нечистоте, то је човек катарзично прочишћен животним искушењима. Тако је „жал“ једног балканског и словенског света постао универзални „жал“; јер кад Станковић каже: „Бидни човек“, он се обраћа човеку уопште, целом човечанству... У томе је његова величина.

Ако је Софка била апотеоза живота, Коштана остаје апотеоза индивидуалне слободе којој жртвује сав свој живот. Она је сан двоструке слободе: постојати као циганска раса, али постајати и као индивидуа, дакле бити сопствен. Коштана је Станковићев филозовски кључ. Он извлачи чистоту из Коштанине душе, као младице које израстају из крајње сиромашног тла, и уз помоћ своје литературне магије ствара сублимирану Коштану, као што је створио Софку. Од те своје сопствене алхемије он ствара своје јунаке — егзотичне кактусове цветове којима је потребно много сунца и светлости да би могли да опстану, на једном тако јаловом земљишту. Ти кактусови цветови који се рађају са толиким тешкоћама су узвишена лепота једне величанствене отпорности...

„Коштана“ је најтоплије Станковићево дело, у којем је он излио целог себе да би утолио жеђ онима који су жедни људске среће и слободе.

„Коштана“ је такође најмиришљавије Борино дело. Оно мирише на пролеће, на младост, на живот, на слободу која опија све Борине јунаке, као неки најјачи источњачки парфем:

„Ова је поезија заразна, она је опојна као какав источњачки мирис.“

„Коштана“ је такође највеселије, али истовремено најтужније Станковићево дело, она је игра светлости и таме, слободе и ропства, она је игра живота и смрти... она је огледало осетљиве словенске душе:

(48) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974, књ. 1, стр. 181.

(49) *Идем*, стр. 184.

(50) *Идем*, стр. 185.

„Цела „Коштана“ је тужна повест згажених срдаца и промашених живота. Сви ти људи много се веселе, али од њих нико није весео...“⁵¹

СРПСКА КРВ И ТУРСКА КРВ: „ТАШАНА“

„Ништа јаче, ништа лепше нема од живота“.

Станковић

„Ташана“ је саткана из једне једине боје: и то оне црне земљане боје. Она је симбол смрти.

Док Софка и Коштана представљају подсвест моралних бића, Ташана је слика социјалног бића.

У овом истраживању Станковић одлази до извора човечанства, где је извадио наслеђе које нас враћа нашим далеким прецима, Адаму и Еви: правом греху. Ташана би била симбол тога греха. Њена проблематика је комплексна. То је прича о грешној љубави између Ташане, српске крви, и Сароша турске крви. У њој су смештени и други проблеми: класна разлика између „хација“ третирани као „чиста крв“ због њиховог ходочашћа у Јерусалим, и „скоротечника“ третирани као „нечиста крв“; као и психолошки проблем самоће свих јунака.

Станковић пише „Ташану“ у крајње апатичном тону. Писац од темперамента који је написао „Нечисту крв“ у једном спонтаном полету саставља равнодушно „Ташану“. Његова врло лична техника улажења директно у срце човека како би га учинио осетљивим, како би га оплеменио кроз рађање естетских емоција у њему, постаје слаба. Али баш та слабост нам боље открива и писца и Станковића као човека. Станковићев живот усахњује као и Митков младачки узлет, испршљује се његова витална енергија и његов поетички елан.

Контраст у интонацији његове креације следи еволуцију човековог живота: Пролеће његовог живота одговара Коштаниној поезији, а његово лето је Софка у „Нечистој крви“, апологија Станковићеве уметничке креације. Ако говоримо његовим језиком она је „оно“ најсублимније у његовом делу. То је највећи, најмоћнији и најсјајнији слеп његовог живота и његове уметничке креације. Међутим „Ташана“ је најнижи, најслабији и најтиши од Станковићевих слапова. Она означава јесен његовог живота, отклон његове инспиративне креације.

Па ипак „Ташана“ је његово оригинално дело, иако нецеловито, она нам открива једну од највећих истина у делу Боре Станковића, много већу него она у „Нечистој крви“ и „Коштани“, а која се изражава у тренутку највеће слабости, на крају агоније. То је она истина о растављању са животом. Ако је „Коштана“ жал за

(51) Ј. Скерлић, „Коштана“ Б Станковића, 159. Просвета, Београд, 1974, књ. 4, 196.

младошћу, њен опроштај са њом и њеним мирисом, „Ташана“ остаје жал за животом, једно збогом животу. Она је слика блиске смрти, у њој се осећа задах смрти... На крају, она је и Коштанин и Софкин антипод црни облак после свежег „Коштаниног“ ваздуха, фатална смрт после интензивног Софкиног живота. Она је епитаф свих Станковићевих јунака и самог аутора:

„Ништа јаче, ништа лепше нема од живота.“⁵²

Ако су Коштана и Софка обојене животним бојама, Ташана је сва у боји смрти, оног уздигнутог одра, али не у црквеном броду, већ на средини куће где пребива више мртва него жива, потлачена од свирепих патријархалних закона који захтевају од ње верност покојном мужу и затварање у једну морбидну самоћу. У тој мртвачкој атмосфери Ташана вегетира сама са својим фантомским страхом од мужа:

„Умро си, давно је покојник, а свуда је он.“⁵³

Заточена психички, морално и социјално, Ташана нема никаквог излаза. Њен живот је статичан и потпуно супротан Коштани и Софки које знају да спасу свој људски положај сублимишући се. Ташана је створена од једног комада, оног који чини људску природу. Она нема божанску суштину својих књижевних сестара која им помаже да се попну тако високо. Ташана се налази одмах поред земље, недалеко од смртника. Ташанин еротизам није њена гордост и снага њеног бића, већ је њена слабост, једна врста проклетства. Права, чиста љубав је одсутна у овом делу у коме нема никаквих идеала, никаквих животних илузија; јунаци су у њему неспособни да се сублимирају, те то дело изгледа некако као без душе, упркос малој сличности у атмосфери са „Коштаном“. Она даје импресију једног калемњења:

„Све је то већ било тамо, само у „Коштани“ је то срасло са комадом, чини срж тог дела, док је овде накалемњено, невезано, непотребно.“⁵⁴

Овај покушај, иако безуспешан, не изгледа ништа мање специфичан. Аутор је настојао да спаси једно дело као што хирург покушава једну операцију да би спасао људски живот. Са овим калемљењем Бора је хтео да освежи мртвачку атмосферу, хтео је да учини своје дело много живљим, да му удахне душу, убаци мало свеже крви, да га оплемени, али без успеха, као што понекад и хирурзи не успевају... Ипак је покушај сачувао своју вредност. Аутор није имао више виталне енергије и поетичног Митковог елана да успе да оживи своју младост и да удахне још једанпут њен мирис. Зато „Ташана“ изгледа лишена природног, нецеловита је, нехармонична, слаба као дисање некога који умире. Како је она могла уосталом да изгледа другачија у тренутку када се аутор сам приближава својој смрти?

(52) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974. књ. 4, стр. 146.

(53) *Идем*, стр. III.

(54) В. Живојиновић, *Б. Станковић*, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974, књ. 4, стр. 356.

Упркос слабостима „Ташана“ има свој значај јер је наставак заносног дела као што је „Коштана“ и даје му животну целину. Младост се продужује старошћу, а живот смрћу и у томе је вредност овога дела. Код Боре се смрт не супротставља животу, она је саставни део живота.

„Ташанина“ важност је нарочито у истини о људској самоћи. То је драма ужасне нељудске самоће у којој Ташана умире жива... Она не припада никоме, па чак ни себи:

„Бити сам а не бити свој.“⁵⁵

Ташана је једина жена у делу Боре Станковића која се усудила да уздрма статус жене. Она одбија да живи са мртвима и прихвата Сарошеву љубав; она је:

„Једина жена у Борином делу која је побеђена страшћу у борби за своју индивидуалност.“⁵⁶

Ташана је Евина слика. То је прва „нечиста“ жена у делу Боре Станковића која преступа забрањено. Због греха своје фаталне крви, нечисте, осуђена је на испаштање. Тако партијално друштво, симбол патријархалног Бога, у име цркве и поролице, са Мироном на челу, изриче казну Ташани за испаштање греха: дворити цео живот Парапуту, менталног болесника, божјег човека, који представља саму смрт:

„Земља сам... И ти си земља... сви смо земља... И сви ћемо бити земља...“⁵⁷

Станковић прави од Ташане жртву конвенционалног друштва. Она је симбол женске слободе, слободе тела ишчупаног из ланаца свога ропства, своје пра-нечистоће:

„Ташана“ би била само први, још неуверени и нејаки, револуционар на овом путу обарања старих идеала; прва и трагична жртва за један нови идеал тек на помолу.⁵⁸

Станковић чини од Ташане жртву како би могао боље да истакне тај нови идеал човека да припада себи, да буде власник свог духа и свог тела, да буде сопствен креатор своје личне среће...

Бора Станковић евоцира људску жељу за животом упркос свим животним искушењима. Та непресушна жеђ живљења није ли најлепша, најбогатија истина у целом делу овог аутора — човека?

„Очекивали сте да откријете аутора, а открили сте човека...“⁵⁹

(55) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974, књ. 4, стр. 184.

(56) В. Ценић, *Жена у књ. делу Б. Станковића*, Врањски гласник, Врање, књ. 7, стр. 35.

(57) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974, књ. 4, стр. 204.

(58) В. Бурић, *Самотници у „Коштани“* Борина недеља, 25. март 1960; Врање, стр. 17.

(59) Б. Паскал, *Мисли*, цевна књига, Париз, 1972. стр. 25.

„СТОЈАНКЕ, БЕЛА ВРАЊАНКЕ“

„Каткад бих рекао да у правилним размацама из мене, ко из чесме, крв бризга таласима. Жубори отегнуто и јасно чујем њу ал'се узалуд пипам да нађем рану ту.“

Бодлер

То је слика у којој преовлађује искључиво бела боја, симбол Стојанкине чистоте и невиности на једној изразито црвеној позадини, симболу Стојанкине сопствене проливане крви.

Она наличи на „Ташану“ по теми о љубави између две различите расе, српске и турске, и две различите религије, хришћанске и муслиманске; али по чистоти љубави, она је потпуно различита. Ако је љубав толико бледа у „Ташани“, она је јако изражена и обојена крвљу у „Стојанке, Бела Врањанке.“ Она налази извор директно у Стојанкином срцу, у њеној чистој крви, која се излива из њеног бића и шикљањем komponује најлепшу историју вечне љубави, између Стојанке, „чисте крви“ и Шаћир бега „нечисте крви“.

На овом крвном сукобу, социјалним предрасудама, Станковић гради у свом естетском свету највећу „тврђаву“ универзалне љубави саздану од најсолидније животне материје, од кристалне љубави, која подноси највећи животни губитак, али која је зато најлепша, најстраственија, најромантичнија љубав у делу Боре Станковића:

„Што је љубав више поражена, она је и страственија.“⁶⁰

Станковић чини од Шаћир-бега побуњеника против патријархалности, који потреса ту гвоздену институцију, патријархални свет да би му улио нову крв невине жртве, чисту Стојанкину крв. Проливањем крви своје вољене Шаћир-бег чисти патријархално друштво од његове нечистоће. Стојанка је највећа жртва у Борином делу, она симболизује ново биће ослобођено свих предрасуда. Станковић њоме отвара нови видик пун јасноће и светлости на коме се оцртава нова слика жене и човека свих раса из целог света. Она је дивна визија модерног света коју је Станковић наслутио и оставио је кроз ову источњачку причу о љубави... То је химна универзалне љубави, песма помешане крви тако актуалне у нашим данима:

„Човек се осећа нов, препорођен као да је време пресечено, заустављено, да узме нови замах. Доста је прошлости, дошао је крај свему што је прљаво. Бришемо, почињемо изнова, опет крећемо од нуле, али овог пута чисте свести.“⁶¹

(60) В. Јовичић, Уметност Б. Станковића, књ. Мисао, Београд, 1972, стр. 140.

(61) Р. Икор, Помешане воде, А. Мишел, 1955, стр. 416.

НЕСАВРШЕНИ ЈУНАЦИ :„ХЛАДНА КРВ”
„БОЖЈИ ЛЈУДИ”

„Сунце је нестало у својој хладној крви.”

Бодлер

„Божји људи“ су бледа слика, без крви и живота, али са јаком жутом бојом у позадини која симболише сунчану топлину која озарује душу ових светаца Бориног Врања.

Станковић уме да ствара уметничку лепоту, то јест моралну лепоту, која излази из физичке и психичке несреће. Његова неповљивост добија сву своју вредност у том вађењу лепоте из летаргичних бића, из њихове ружноће:

„Неко дело има вредности онолико, колико, било лепо или ружно, снажно „изражава“ неку личност или неку цивилизацију.“⁶²

„Божји људи“ представљају импресивне слике које рабају у нас јаке емоције. У њима Станковић више него игде остаје веран својој концепцији уметности:

„Моја концепција уметности је проста; једна уметност ако не може да покрене нека племенитија осећања у вама, није уметност...“⁶³

Тај Станковићев интерес за богатство човечијег сензибилитета карактерише цело његово дело. Као импресионисти, нарочито Моне, као писци нарочито Пруст, као филозофи, нарочито Бергсон, као психолози; нарочито Фројд, Сонди и Јунг, Станковић се веже за суштину живота, интуиције. Он интуицијом улази у унутрашњост ових светлих људи, који представљају прави религиозни култ у старом Врању, и магијом својом их осветљава и црпе лепоту из његове душе. Станковић их скицира према њиховим животним тежњама: тражење среће (Биљарица), идентитета (Бекче) нежности и чистоте (Димитрије), брачног јединства (Љуба и Наза), доживљеног страха (Венко, Менко, Парапуга); он их хвата у њиховим покретима без освртања на њихов физички аспект убогости и остаје пријемчив за њихову душу која трепти од лепоте на јаком врањском сунцу. Без овог сунца Станковићево дело не би имало исту вредност и та бића не би били „Божји људи“ него само једна створења Станковић их извлачи из тмине и осветљава их Сунцем, симболом Божје светлости. Он их физички растаче у корист њихових психичких карактеристика. Они су носиоци људских судбина.“ „Биљарица“ носи најтрагичнију слику човека, недостижну срећу. Она нас узбуђује својом упорношћу јер је пуна наде, пуна жеља:

„Још нисам расковник нашла. А кад га наћем—тад ћу, да си и ја купим кућу, земљу, стоку, да сам и ја као ви...“⁶⁴

(62) Ш. Лало, *Основи Естетике*, Бгд. 1974, стр. 22.

(63) Б. Госић, Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Бгд. 1974, књ. 6, стр. 132.

(64) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Бгд, 1974, књ. I, стр. 238.

Димитрије у „Првој сузи“ уздиже величину чистих осећаја. Станковић величанствено разлиже цео Димитријев живот на једној јединој сузи која се светли на врањском сунцу као прави бисер а у којој се огледа његова чиста и немогућа љубав за Тодом, ћерком његовог газде.

Сви Станковићеви „Божји људи“ се купају у светлости Сунца, као Димитрије, или у светлости Месеца, као Бекче. Сви су премазани воденом бојом, прозачни су на космичкој светлости, те изгледа да видимо у њиховој унутрашњости њихова срца која следе ритам њиховог живота.

Станковићеви „Божји људи“ су један посебан узбудљив свет, свет безазлене деце, патетичних бића а јасних душа, то су прави свеци Врања. Њихово постојање представља истовремено један проблем и једну мистерију, једну врсту енигме људских судбина балканске расе коју је тешко дефинисати:

„Има код њих понегда нешто од оних балканских душевних бесова, оних необјашњивих струјања крви и море нагона којима је корен у незнатној тмини.“⁶⁵

Станковић их поетизује. Он трансформише ружноћу у узвишеност и чини „Божје људе“ вечним.

Ове Станковићеве несавршене јунаке могли бисмо да упоредимо са светом флоре, који се њиховим недостатком животне енергије супротстављају оним правим Станковићевим јунацима, егзотичним кактусовим цветовима. „Божји људи“ би били они најтрошници бели дивљи нарциси који расту у сунчаним ливадама, повијајући се под првим налетом слабог ветра и дрхте од страха да не буду погажени од шетача, па хоће да наставе да живе и улепшавају поља својом вечном белином. . .

Станковић егзистенцију тих бића чини бесмртном и оставља нам један аутентичан документ о простору и времену, о људима који су заиста постојали, а и који су обележили једну епоху узбудљивог живота једног народа:

„Слободно напишите да су сви до једнога постојали, живели у Врању, просили по кућама али су највише волели цркву и гробље и тамо су најрадије боравили.

Бора Станковић их је познавао, њих је најверније описивао, ништа није додавао из маште.“⁶⁶

Тако Станковић гради своје мозаично дело у амалгаму боја спајајући хришћанске, паганске и муслиманске елементе. Његови јунаци живе у срцу мешања сложених цивилизација које их натапају разноликим бојама. Та мешавина чини њихову нечистоћу за истовремено им даје и борбеност која их обдарује отпорношћу за све цивилизацијске таласе које их запљускују и са Запада и са

(65) Б. Новаковић, „Божји људи“ у делу Б. Станковића, Венац, Београд, 1933, стр. 299.

(66) В. Ценић, Персонификација старих Врањанаца у делу Б. Станковића, Врањски гласник, Врање, 1966, књ. 4, стр. 466.

Истока. Станковићеви јунаци се извлаче испод тих разорних тала-са неким чудом, заувек оживљени помоћу жеља да живе, да постоје у име своје националне чистоте. . .

Цвета у причи „У ноћи“ као неко крајне уплашено дете пред ауторитетом свога Оца—свемогућег Бога, дрхти од страха од казне због љубави према Стојану, те због тога жртвује свој свакидашњи живот у корист сублимираног живота. То је једна естетска прича трансцедентне визије због једне немогуће љубави.

Пагански елементи су заступљени у делу Боре Станковића у тој мери да оно наличи на једну велику космичку апотеозу, у којој Сунце и Месец сведоче о људској трагедији. Они су ту да осветле лепоту Бориних јунака, али и да им дају моралне топлине, љубави. Димитрије је дете Сунца, а Бекче дете Месеца. Уопште сви Станковићеви јунаци су представљени као деца сирочад вечно жељна родитељске љубави. То су Божја деца по хришћанским елементима, а деца Сунца и Месеца по паганским елементима.

Пагански елементи су видљиви у божићним ритуалима „Наш Божић“ и у ускршњим „Бурђевдан“. Станковић се везује за њих више из сентименталних него религиозних разлога. Они су више један поетски елемент, једна ретроспективна слика детињства и младости.

Муслимански елементи такође натапају Борино дело, нарочито брачни ритуал. Ми смо већ видели колики је утицај исламске цивилизације у домену фатализма: „писано је који као неки печат жигоше све Борине јунаке. Тако су друштвени и породични окови главни извори људске трагедије Бориног човека, те је зато проблем индивидуалне среће суштински и он се налази у средишту његовог књижевног стваралаштва:

„Проблем личне среће излаже Бора као један од најкрупнији јих проблема живота. Ни код једног нашег писца нема тако жарког истицања оног што људска срећа значи за живот човека као што га има на сваком кораку у прози Боре Станковића.“⁶⁷

Бора тежи према људској срећи у свом изучавању људског бића и посматра све те елементе који се супротстављају тој срећи; Борини јунаци вечно робују: друштвеним и породичним елементима:

„Личности су лутке којима конце држе писани и неписани закони.“⁶⁸

Зато је Борино дело пуно жртава. Уколико ови закони више притискују Бориног човека утолико је жртва већа те отуда толико промашених живота у Станковићевом делу.

Због проблема љубави, жртве су највеће и најтеже, те су зато оне све сублимиране, изузев оне Ташанине. Ова сублимирана љубав је једини излаз из Станковићевог затвореног света. Стога

(67) В. Глигорић, *Српски реалисти*, Просвета, Београд, 1970, стр. 399.

(68) Љ. Ристановић, *Под влашћу ноћи и месечине*, „Либертатае“, Панчево, 1978, стр. 104.

сва љубав у делу Боре Станковића може се сажети причом „Вечити пољубац“ која нам дочарава судбину Бориних јунака и њихову сублимирану љубав. То је крик Бориног човека за вечном љубављу. Тај поетичан сан о љубави који даје боју и смисао животу је извор идеалне љубави у делу Боре Станковића.

У њему, као у једном планинском поточићу, Пасине, Ленкине и Нушкине чисте и прозрачне љубавне емоције жуборе тихо и дају извориште најсилнијим љубавним рекама: Цвети, Марку и Софки.

Сви Борини јунаци жуде за једним идеалним светом у коме они владала дивна хармонија и вечита љубав. То је један метафизички свет створен магијом Бориног пера, његовом уметничком тежњом за сновима:

„Хајде да сневамо, боље је сневати него збиљу гледати...“⁶⁹

У проблему љубави открива се тајна Бориног човека која је његова суштина. Из ње Борини јунаци црпу виталну снагу која им је толико потребна за борбу против њихових трагичних судбина. На тај начин они се сублимирају. Тако чиста љубав у Борином делу служи као пасош за вечност... Без њега се не улази у Борин свет, тај „поново пронађени рај“...

Тако продирајући бар мало у тајну Борине поетске уметности, ми смо доспели до једног врхунца, одакле можемо да посматрамо визију једног света, чија чистота, одакле можемо да посматрамо „Захваљујући уметности, уместо да видимо један свет, наш, ми га видимо умноженим.“⁷⁰

На крају ове наше студије ми желимо да истакнено Станковићеве вредности у новинама које је он унео у југословенску књижевност:

Станковић је проширио естетски хоризонт који је до тада би оврло узак. Он је расветлио књижевно небо уносећи много више плаветнила; он је прочистио књижевни ваздух уносећи свежину и мирис пролећа; он је удахнуо југословенској књижевности вечиту младост, магијом његовог жала и његове месечине...

Станковић је први који говори о души, стварајући оно његово унутрашње сунце, из кога долази сва чистота и топлина и тиме Бора највише тријумфује... Код њега и пејзаж има душу па чак и ствари. Станковићева комуникација и идентификација са својим јунацима и са свим што га окружује чини да је он најбољи тумач своје земље и свога народа:

„писац који је нашао највише „новога“ и „нашега правога.“⁷¹

(69) Б. Станковић, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1974, књ. I, стр. 82.

(70) М. Пруст, *Поново пронађено време*, Алимар, Париз, 1974, стр. 258.

(71) М. Предић, *Сабрана дела*, Б. Станковић, Просвета, Београд, 1974, књ. 6, стр. 161.

Станковић је претеча свим психолошким теоријама које говоре о љубави, о чистој љубави. Он ствара нови талас Ероса, али не оног баналног, већ рефинираног, суптилног, који чини да су његови јунаци једни од најлепших љубавника не само у југословенској књижевности већ и у светској...

Његова највећа важност је у томе што даје централно место жени у свом делу и што чисти њено тело од нечистоће... Зато је његово дело, дело о жени, о највећој патници те за њу кобне епохе, крајем XIX и почетком XX века. Станковићево дело је уопште дело људске патње: цепања и раздирања срца и душе. Оно је слично балканском рељефу:

„Стручњаци кажу да се ту у срцу нашег Полуострва сукобљавају сви планински системи његови: Алпи, Карпати, Балкан, Пинд и да су отуда све оне напрслине, урвине, провалије, све „раселине“, „раслојавање“.“⁷²

Као и ове планине, Борино дело остаје вечно упркос свим ерозивним силама које њиме пролазе...

Заслужује овај писац најпочасније место у југословенској, а такође и једно од почасних места и у светској књижевности, ако ни због чега другог, онда због његове човечанске универзалне љубави и његовог уневерзалног „жала“... Треба га само боље упознати, боље открити, јер његово дело је као неки најбогатији рудокоп... треба умети тражити и откривати највећа богатства у његовим највећим дубинама, до којих се не долази тако једноставно, већ путем великих мука...

Ако смо ми бар мало допринели у копању овог рудокопа, откривајући бар његове прве слојеве и назирајући из далека његово право богатство, његов златни сјај... онда смо направили један корак више у бољем упознавању вредности овог југословенског писца који заслужује универзалну пажњу... Треба наставити са даљим продубљавањем, не би ли овај балкански, то јест српски рудокоп, привукао пажњу и страних истраживача литерарног блага...

(72) Идем, књ. 6, стр. 160.

LA PROBLÉMATIQUE DU «SANG IMPUR» DANS L'OEUVRE
DE BORA STANKOVIĆ

Cette étude examine la problématique du «sang impur» dans l'oeuvre de Bora Stanković laquelle se présente avant tout comme une étude de l'homme et de son existence tragique.

La problématique du «sang impur» dans l'oeuvre de Bora Stanković a deux facettes, l'une psycho-biologique qui explique partiellement le titre du roman «*Le sang impur*» en tant qu'oeuvre hybride, l'autre socio-culturelle qui éclaire une époque passée et un monde féodal agonisant sous la pression du monde capitaliste nouveau, mais qui dans cette agonie terrible cherche à survivre coûte que coûte. Cet effort de survie le conduit à renforcer impitoyablement les lois patriarcales et à enchaîner davantage l'homme de Stanković le privant totalement de sa liberté individuelle et l'obligeant au sacrifice: prisonnier des contraintes familiales, religieuses et sociales, il est anéanti et c'est là que se situe sa véritable tragédie. Les héros puisent leur énergie vitale dans l'amour, l'essence de leur vie, pour pouvoir combattre leurs destins tragiques. Ainsi, c'est dans la sublimation de leur amour qu'ils trouvent la voie du salut.

L'aboutissement à l'esthétique pure de Bora Stanković justifie la réalisation du beau et du sublime dans son oeuvre et grâce à cette découverte nous accédons à son monde artistique, son monde idéal, à travers sa plus belle image, le «paradis retrouvé».

Ainsi, le «sang impur» se présente sous une double image métaphorique, celle de l'atavisme, la dégénérescence, et celle de la société, la condition de l'homme, sa condition misérable qui est la vraie trame de l'oeuvre de Bora Stanković.

Milojević — Râteau Branka

ПОЕТСКО СИМБОЛИСТИЧКЕ СЛИКЕ ЗАПАДА У ДЕЛУ
БОРЕ СТАНКОВИЋА

„Срећан је ко може на крилима маште да се хитро вине у поља светлости, ко надлеће живот и лако разуме неми језик цвећа и ствари немуште“.

Бодлер

Паскал је написао да је човек трска која размишља, а Овид је певао да је човек нарцис који жуди, жуди за својим изгубљеним ликом „его“, за својом божанском лепотом; за савршенством, за вечношћу, за апсолутношћу. Та неутољива жеђ *«sur aliquid vidi?»* је суштина његовог бића коју једино уметност-поезија, и то симболистичка поезија — може да изрази својом мудрошћу постојања. Она је стара као човечанство, она је „паганска“² Та паганска лепота недокучива је обичном човеку, њу само песници могу да нам дочарају, јер, надарени интуицијом, они својом алхемијом речи и слика трансформишу бледило стварности и на крилима своје уметности, као они дивни морски албатроси уздижу нас до небеских висина, лепота и чистина и летом њихових путева „ка другим небесима“³. Они нам дочаравају један сасвим нови идеалан свет.

Та путовања песника у непознато, невидљиво, недокучиво, временско и ванвременско, у потрази за енигмом људског живота, права су авантура.

У поетским сликама Запада потражићемо сличности са делом Боре Станковића. То изгледа нестварно, наличи на авантуру, али и сами песници су авантуристи, а зар и сам живот није једна велика авантура? Зато и ми смело крећемо у пустоловину у којој ћемо доживети Бору више као песника него као романијера; јер његово дело саткано је од најстаријих симбола: земље, сунца и месеца, који имају универзална значења. Они дају његовом делу умет-

(1) Ovide, *Tristes*, II, 103, P. Waleffe, *Sages, Penseurs et Philosophes*, Paris, 1967, p. 38.

(2) P. Valéry, *La création littéraire et poétique*, A. Chassang et Ch. Senninger, *Les textes littéraires généraux*, Hachette, Paris, 1958, p. 210.

(3) P. Verlaine, *Lagarde et Michard, XIXe siècle*, Bordas, Paris, 1967, p. 451.

ничку вредност: „Ако нема симбола, нема уметничког дела“.⁴ Па не само то, они оправдавају Бору као песника, јер суштина поезије је у симболима. А како су симболи вечни, то и поезија остаје вечна. Захваљујући симболима: „Симбол је највећи израз поезије“⁵ поезија достиже до метафизике: „Поезија је пореклом небеска“⁶, те је и Борино дело чиста метафизичка поезија: један идеалан свет који жуди за апсолутношћу а који Коштанин глас и јецај оглашавају:

„„Не дај ме, слатки газдо! Води ме тамо! тамо! тамо!“⁷

Борино дело је паганско. Саткано је од топлих јаким жестоким сунчаним зрака—прозе, а далеко више од благих, нежних месечевих зрака—поезије:

„Просула се она слатка, пуна чежње, месечева светлост, те све обасјала и обавила мекотом и сном.“⁸

Овом чињеницом се пред нама руши читава теза о Бори романсијеру и ми видимо у њему песника јер—месец—земља—мајка поезија је заступљена на свакој страници Бориног дела које њоме дише и чини да је она чиста поезија. Она има мирис земље, пролећног цвета, нежност месечевих зрака и мирис младих девојака:

„Дошле башче, цвеће, месечина, замирисале девојке...“⁹

Због овог паганског порекла Бориног дела — његове мајке поезије — ово излагање налази своје тумачење.

Чудесне и узбудљиве слике у минијатури, права ремек-дела западног симболистичког песништва, назире се у делу Боре Станковића, мешају се с њим у неком чудноватом поетском метежу, неким чудним струјањем.

Бора се налази у овој чудесној универзалној матици поезије, чије тајне постојања знамо и не знамо. Тако се Бора невидљиво меша у општем складу и хаосу људског постојања, те се везује неком несвесном комуникацијом с песницима разних доба и поднебља и то мешање ствара изванредне калеидоскопске слике.

У потрази за њима, започећемо наше путовање у далеку Енглеску, с оцем њене поезије — Шекспиром.

У Шекспировом идеалном свету, аутобиографским сонетима и спевовима, велича се женска лепота и паганска љубав. Април је химна рабања пролећа у природи и људима. То је време:

„Кад је поносити Април, у свом шареном сјајном руху, дувао дахом младости у сва жива бића.“¹⁰

(4) М. Maeterlinck, *A. Chassang et Ch. Senninger, Les textes littéraires, Hachette, Paris, 1958, p. 141.*

(5) Н. De Regnier, *Figures et Caractères, A. Chassang et Ch. Senninger, Les textes littéraires, Hachette, Paris, 1958, p. 138.*

(6) Ch. Baudelaire, *A. Chassang et Ch. Senninger, Les textes littéraires, Hachette, Paris, 1958, p. 214.*

(7) Б. Станковић, *Приповетке, Коштана*, 159 Просвета, Београд, 1968, п. 185.

(8) Идем, *Бурбевдан*, стр. 13.

(9) Идем, *Коштана*, стр. 173.

(10) В. Шекспир, *Сонети, Н. Тен, Шекспир и његови савременици, Ново Поколење, Београд, 1953, п. 142.*

Код Шекспира лепота жене, црномањаста дама са ватреним очима, Мери Фитон, симболише пролеће. Она је симбол цвећа, збир најлепших цветова; тако код Шекспира цвеће краде лепоту, мирис и свежину од његове драге:

„Изгрдио сам крин што је украо
белину твоје руке
и пупољке мајорана што су
отели твоје танке власи.“¹¹

Присутствујемо детињастој игри сензуалне лепоте и младости у Шекспировом Еденовом врту:

„ Ја рекох љубичици:
где си украла мирис који се шири
ако не од даха моје љубљене?
горди пурпур,
који боји твој глатки лик.
ти се одвећ натопила у венама моје драге.“¹²

Ове визуелне и олфактивне слике налазе сличности са Борином љубавном игром „мантафа“ у „Бурђевдану“, али с том разликом што је код Боре цвеће симбол жене, лепоте, младости и љубави. У овој обрнутој поетској слици, Бора симболише своју платонску љубав за Пасом, истим типом црномањасте жене као код Шекспира.

Станковићев „Бурђевдан“ је позив на младалачку љубав:

„Хајде! Видиш, цвеће је замирисало, бул се развио,
каранфил расцветао... све мирише и пева, хајде и наше
душе да певају...“¹³

Цвеће, тај најстарији симбол младости, бујности, лепоте и љубави у Борином делу украшује девојачку лепоту, меша се с њеним малалачким мирисом и доноси блаженство:

„Доћи у моју башту, набери цвеће, завити се њиме.

Па тако закићена и умивена јутарњом росом,
падни на моје крило, да те нијам и љуљкам...“¹⁴

Лепота и младост су код оба песника симболи пролећних дана али и они као ти дани пролећа пролазе... и као што цвеће вене, тако се и они гасе... нестају... ишчежавају... и наступа старост... јесен... смрт...

Шекспир нам даје кроз триптик свог 73-ег сонета симболичну слику пролазности људског живота:

Јесен је симбол гашења лепоте и младости, она је долазак старости:

(11) Идем.

(12) Идем.

(13) Б. Станковић, **Бурђевдан**, 159 Просвета, 1968, стр. 17.

(14) Идем.

(15) В. Шекспир, **Сонети**, В. Поповић, **Живот и дело Вилема Шекспира**, Српска књижевна задруга, Београд, 1953, стр. 314.

„У мени гледај то годишње доба
кад жуто лишће проређено виси
са грана које тресу се од студи
где су до скоро цвркатале птице.“¹⁵

Залазак сунца симболише блиску смрт:
„У мени видиш прави сумрак дана
што на западу са сунцем се гаси,
који ускоро ноћ односи црна,
што ко смрт на све печат мира ставља.“¹⁶

Огањ без пламена симболише људско ништавило:

„У мени видиш огањ без пламена,
што на пепелу младости почива.“¹⁷

Такве сличне уметничке симболистичке слике налазимо и код Боре у његовој „**Коштани**“. Митке после изгубљене младости не жели више да живи. Са младошћу све одлази и то је за њега крај живота, зато са заласком сунца хоће и он да оде:

„У јесен, слунце кад почне да капнује, т'г ћу и ја да си
умрем.
Заједно, ја и слунце ће си идемо!“¹⁸

Жеља за ишчезнућем код Шекспира се претвара у револт због грубе стварности, ништавила и илузија живота, те Шекспир исповеда:

„Заморен свим тим, све бих напустио,
кад не бих смрћу драго усамио.“¹⁹

Такву одвратност према животу осећа и Митке, те у својој тужби, изговара сличне речи:

„Што да не? Како да не? Зашто да не? Што да се не убијем?“²⁰
Шекспир жели да његов одлазак са света, нестанак, буде без кајања, без жаљења и плача:

„Не жали кад ме смрт у избу тиху,
...узме собом.“²¹

(16) Идем.

(17) Идем.

(18) Б. Станковић, **Коштана**, 159 Просвета, Београд, 1968, стр. 185.

(19) В. Шекспир, **Сонети**, В. Поповић, **Живот и дело Виљема Шекспира**, Српска књижевна задруга, Београд, 1953, стр. 315.

(20) Б. Станковић, **Коштана**, 159 Просвета, Београд, 1968, стр. 175.

(21) В. Шекспир, **Сонети**, **Знање**, Загреб, 1984, стр. 80.

Сличну жељу изнедрује и Митке кад се опрашта с Коштаном:

„И Коштан, к'д чујеш да сам умреја, слугу да не пустиш.
Нико да ме не жали!“²²

Миткову смрт симболише јесен, а ништавило његовог живота, угашена ватра:

„огњиште, пепел, дим...“²³

Младост и старост, радост и бол су код Шекспира симболичан пар за дан и ноћ, за лето и зиму, за живот и смрт:

„Прва је летње јутро...
друга оголићена зима...
прва је снага и топлота...
друга слабост и хладноћа...
Старости ја те мрзим!
Младости је те обожавам!“²⁴

Слично дивљење младости и грожење од старости осећа и Митке. Он је у заносу пред Коштанином лепотом и бујношћу која га подсећа на његову Рецеповицу:

„Минтан да скинеш, те груди да ти пуцав. И руке на горе да дигнеш, косу на све стране, те као она, Рецеповица да си.“²⁵

Митке се грози од старости Коштанине мајке, Салчета у којој се он као у огледалу огледа:

„Тргни се у страну, да те не гледам, зашто кад тебе гледам мислим много на себе.“²⁶

У романтичном енглеском песнику Виљему Блеику, у његовој симболичној збирци „Песме невиности и искуства“, откривамо још један чист кристалан, суптилан, пагански свет који наличи на Борин.

Блеикова песма „Пролећу“ из света „Невиности“ је универзални позив на цветање, на лепоту, на општи препород, на љубав. Она је жељно ишчекивање пролећа:

„О ти, с коврцама од росе... бади
твој анђеоски поглед на наше западно острво
чији гласови поздрављају у хору твој
долазак, о Пролеће!“²⁷

(22) Б. Станковић, **Коштана**, 159 Просвета, Београд, 1968, стр. 185.

(23) Идем, стр. 187.

(24) V. Sekspir, *Les Oeuvres complètes, I, Poèmes, Pleiade, Gallimard*, 1959, п. 150.

(25) Б. Станковић, **Коштана**, 159 Просвета, Београд, 1968, стр. 156.

(26) Идем.

(27) W. Blake, *Poemes, Flammarion*, Paris, 1968, п. 92.

Ово Блеиково пролеће је налик на девојку обучену у најлепшу свечану хаљину, нашминкану, накићену, намирисану, оно је права млада уочи венчања, коју сватови нестрпљиво очекују да виде, да јој се диве, да је целивају:

„Доћи до наша западна брда, и дозволи нашим ветровима да љубе твоју намирисану одећу; дозволи нам да се наслађујемо твојим јутарњим и вечерњим мирисом.“²⁸

Блеик дозива пролеће, симбол топлине и љубави, као што Борине девојке у „Бурљевдану“ дозивају своје љубави:

„... Драги, драги! Доћи довече бићу на капицику. Доћи да осетим рај свој и изумрем на устима ти!“²⁹
Или пак драган своју драгану:

„Ах, да знаш како ми душа гори за твојим дахом, како груди страсно уздишу за твојим недрима.“³⁰

Блеиково минијатурно ремек-дело „Болесна ружа“ саткано само од две строфе је из света „Искуства“ и садржи аутобиографске елементе. Оно симболише Блеикову тајну љубав за Мери Вол.

Блеикова ружа је болесна. Њу нагриза црв. Нападнута је усред олујне ноћи и она крвари:

„О Ружо, ти гинеш;
невидљиви инсект
који лети ноћу
у олујној ноћи
открио је твој лежај
црвен од радости,
и његова тајна и скривена љубав
нагриза и разара твој живот.“³¹

Ова песма наличи на Борину „УВЕЛУ РУЖУ“. Друштвени црв је нагризао и Борину ружу—Пасу и разорио њено дело и убио њену душу. Од дивног, свежег, јединственог ружиног цвета:

„Њене обле и fine руке, једре груди, мека и смакнута рамена, танак и витак стас.“³²
остаје ружна, изборана, безбојна увела ружа:

(28) Идем.

(29) Б. Станковић, Приповетке, Бурљевдан, 159 Просвета, Београд, 1968, стр. 16.

(30) Идем, стр. 17.

(31) W. Blake, *Poemes, Flammarion*, Paris, 1968, п. 142.

(32) Б. Станковић, Сабрана дела, Просвета, Београд, 1974. књ. 2. стр. 308.

„Од оне лепоте ни трага! Црна јој се коса проредила,
чело нарасло и уздигло се, очи се увукле, образи упали
а око бледих и танких усана примећиваху се боре.“³³

Једна друга Блеикова песма такође у минијатури „**О СУНЦО-КРЕТЕ**“ симбол је фрустрације у љубави. У њој Блеик опева своју прву неузвраћену љубав и жал за њом:

„О Сунцокрете! Уморан од времена
ти бројиш сунчеве кораке,
пратећи тај позлаћени пут
где се завршава путовање.“³⁴

те одманут сунцем он налази утеху у месецу:

„Мислио сам да љубав живи под јарким сунцем
Али ох! она живи под месечевом светлошћу.“³⁵

И Борини јунаци су као Блеикови сунцокрети, жељни љубави, али прегорели од ужареног сунца, заморени, обманути сунчаним прејаким зрацима и они траже најзад окрепљење у свежини ноћи и у сребрнастој светлости месеца.

У **Француској**, тој нама блиској земљи, која је често надahnивала наш немиран балкански дух и обогаћивала наш народ и нашу књижевност, потражићемо такође сличности њених поетских симболистичких слика са делом Боре Станковића.

Можда је то претерано рећи, али осећамо да у Француској, у **Бодлеру**, налазимо Бориног сабрата. Песници лепоте и љубави, они су сабраћа по трагедији ероса. Они, својим уклетим делима „**Цвећем зла**“ и „**Нечистом крви**“, осуђеним због неморалности јер у „**Цвећу зла**“ зла је и садржина, а у „**Нечистој крви**“ нечиста је и садржина“³⁶ чисте женско тело од источног греха и стварају најлепше песме—химне женској лепоти. Сви симболи женске лепоте су некако чудновато слични код оба песника. Они су: у крупним црним и сјајним очима, у бујним грудима, у тешкој, сензуалној, дугој коси, у опијајућем мирису, у достојанственом ходу.

У песми „**Лезбос**“, Бодлер овековечује симбол похоте. То је дивна, чулна слика идеалног бујног света који вечно жуди за насладом:

(33) Идем, стр. 313.

(34) W. Blake, *Poèmes*, Flammarion, Paris, 1968, п. 149.

(35) Идем, Introduction, п. 49.

(36) Анонимуси, Б. Станковић, **Нечиста крв**, Политика експрес, бр. 520,

„Лезбос, земљо ноћи пожудних и врелих,
кад девојке, врела моћне неплодности!
љубавнице страсне својих тела зрелих
милују плодове властите младости.“³⁷

Ова слика сладострашћа јасно се може упоредити са Борином атмосфером у амаму:

„Из минтана, јелека, вирила су њина топла прса, црвени,
једри вратови са узнемиренем, набреклим жилама. Све
су још једнако биле разузуране, никако да се приберу,
охладе.“³⁸

Цео човеков живот: младост и старост струји у делима ових песника. Код Бодлера крај животне авантуре симболисана је „Јесењом песмом“:

„Беше јуче лето; а ево јесен!
гроб чека...“³⁹

а код Боре „КОШТАНОМ“, оном већ поменутом симболичном сликом јесени Митковог живота и његовим дубоким носталгичним уздахом:

„Беше моје!“⁴⁰

Митке се опрашта са животом, гроб чека и Митка и Коштану и све Борине јунаке:

„Јесен, дом, кућа, м'гла, и гробље. Тој иде!“⁴¹

Интересантно је запазити да је Бодлеру било 39 година када је написао „Јесењу песму“, а Бори само 25 када је створио „Коштану“. Колико је њихова патња морала да буде велика, дубока, кад су у тим годинама мислили већ на ништавило живота? Али израз лепоте најлепши, најчистији, најистинитији је у болу.

Бодлерова песма „Тежња ка ништавилу“ је симбол смрти. Јесен је наступила, сунце је зашло, лето је одлетело, тако и људски живот одлази. Путовање се окончава, остаје само вечити жал:

„Тупим сном спавај, срце, утопи се у тмине.
па збогом, песмо трубе и уздаху флауте!
Изгубило је мирис Пролеће моје дивно!
време ме преплављује и гута у дубине.“⁴²

(37) Ch. Boder, **Цвеће зла**, „Рад“, Београд, 1977, стр. 113.

(38) Б. Станковић, **Нечиста крв**, Свјетлост, Сарајево, 1967, стр. 140.

(39) Ch. Boder, **Цвеће зла**, „Рад“, Београд, 1977, стр. 75.

(40) Б. Станковић, **Коштана**, 159 Просвета, 1968, стр. 154.

(41) Идем, стр. 185.

(42) Ch. Boder, **Цвеће зла**, „Рад“, Београд, 1977, стр. 90.

После сласти живота, после доживљене лепоте, смрт може да куцне:
 „Да спавам хоћу! Да спавам, па макар
 и не жив!...
 судбини својој, одсад својој сласти
 покорићу се ко суђеној коби.⁴³

Зар ове слике не налаче на Бориног Митка? За онај тренутак среће доживљене с Рецеповицом, он би дао цео живот:

„Ете за тој ћу време ја жалан да умрем, с'с отворени очи
 у гроб ћу да легнем!“⁴⁴

Митке, као и сви Борини јунаци, препушта се фаталистичком валу судбине: „Тако је писано“, те Митке резигнирано и стоички довикује својој сапутници Коштани:

„Срећан ти пут! Путуј! И ја ћу да путујем! Дома ћу,
 кући...
 И, жив из њума нећем да изиђем. Мртвога ће ме изнесе-
 сев...“⁴⁵

Окончаћемо наше литерарно путовање **РЕМБООВОМ** песмом легендарне лепоте „**ПИЈАНИМ БРОДОМ**“. Путовање водом—бродом је најпопуларнији фетиш француске лирике и највећи симбол XIX-га века, а он је истовремено и симбол људске судбине—живота и смрти.

У „**Пијаном броду**“ одјекује Игоова порука, као песничка вештина која звучи не само симболистички већ и надреалистички:

„Створи своје друго дело! Погледај неприступачно, посматрај невидљиво, пронађи неналажљиво, прекорачи непрекорачљиво, потврди непотврдљиво, оствари неоствариво, искуси недоказиво.“⁴⁶

Овај Игоов одјек осетили смо и у Бориној Софки, те због остварења ових песничких вештина, којима оба песника допиру до непознатог, до Пакла, потражићемо, овим путовањима људских судбина, њихове сличности.

Рембоов „**Пијани брод**“ је „Нова одисеја у недостижном.“⁴⁷ Она је узбудљива људска исповест о човеку највећем идеалу слободи. Она најбоље повезује водени свет са копненим, Западноу Европу са Источном.

Песников брод се отискује морском пучином и у том путовању доживљује богато пустиловно искуство—надискуство. Узбурка-

(43) Идем, стр. 56.

(44) Б. Станковић, **Коштана**, 159 Просвета, Београд, 1968, стр. 174.

(45) Идем, стр. 186.

(46) В. Иго, **Француски песници**, Научна књига, Београд, 1979, стр. 229.

(47) А. Рембо, **Француски песници**, Научна књига, Београд, 1979, стр. 87.

но море, силни, разјарени таласи, тајанствена морска пучина га опија лепотом, величином, свежином и чистотом. Његово путовање није само симбол доживљаја лепоте и слободе већ и физичког и моралног пречишћавања; тако да песник из људског прелази у дивинско стање:

„И од тада ја се купах у поеми
мора пуног звезда и белине млечне.“⁴⁸

Узбуркани свежи таласи су симбол песникове љубави, сна и поезије:

Снивах ноћ зелену са снегом што блиста,
пољупце што лебде ка очима мора...“⁴⁹

Али заморен, сломљен стихијом, песник доживљује клонуће и насукање у тами залива. То је крај његове пустиловине. Он више није млади усхићени идол, већ мученик. „Пијани брод“ је свестан свога бродоломства. Ураган га је свом силином разбио, остала је само његова олупина, натопљена водом, изгубљена у трави илузија — идеализма. Ово насукање брода је симболично. Оно је пад друштвеног и политичког живота Западног света: пад Наполеоновог царства и сјај Француске Комуне. Оно је симбол сударања цивилизација и епоха, али је и пад човекових снова и илузија. Недостижност идеала доноси крајње разочарење, обесхрабрење, горчину:

„Месеци су грозни, пролих многе сузе,
горка сва су сунца, тужна свака зора.“⁵⁰

Остаје пак успомена на величанствено животно путовање у коме је ипак Рембо реализовао неколико људских жеља и идеала. Биланс његовог путовања је богат, јер је открио, доживео све гаме људских осећања: лепоту, радост, усхићење, страх, ризик, бол, разочарење, потпуни крах. Осетио је живот, али је осетио и смрт: „Рембо је створио, пронашао узбудљиву поезију.“⁵¹ Тим открићем Рембо је продрео у суштину поезије: „Никада не бесмо тако далеко од „литературе“, а тако близу суштини поезије.“⁵²

Рембо је веровао да се сновима може избећи људски трагичан положај, те је испијајући све животне отрове у потрази за невидљивим, неисказаним, недоживљеним на крају морао да поклекне и напусти магичну авантуру и прихвати општељудски земаљски живот и да до краја остане његов роб...

У овом општељудском земаљском положају налазимо сличности Рембоа са Бором.

(48) Идем, стр. 189.

(49) Идем.

(50) Идем, стр. 190.

(51) E. Noulet, *Lagarde et Michard, XIXe siècle, Documents*, Bordas, Paris, 1972, п. 415.

(52) A. Beguin, *L'art romantique et le Rêve, Lagard et Michard, XIXe siècle*, Bordas, Paris, 1972, п. 420.

Борини јунаци су такође бродоломци, али не морски већ копнени. И они се отискују у пустоловине живота, плове на крилима своје маште, прометејски покушавају да покидају ланце патријархалног друштва и да побегну из њега у далеки, у њима неки непознати свет, где влада хармонија, љубав и слобода.

Највећи Станковићев „Пијани брод“ је Софка и њен живот. И она као песник „Пијаног брода“, на крилима снова покушава да напусти рапаву стварност, пуну земљу, пуну забрана, бола, окова и отискује се у бурну животну авантуру, али не воденим путем, не бродом, већ копненим, земаљским путевима, непокретним њеним „бродом“—кућом. Софка је лепа и горда као неки брод:

„Рамена и плећа једнако су јој била једра,
пуне и развијена...“⁵³

Овом надареном, узбудљивом бујношћу Софка плови у живот као Рембоов брод морском пучином. Софкино крмило је раскошност њеног тела, њених пуних и једрих груди. Њена је коса једро којим се она толико поноси. И док она плови у авантуру младачког живота, осећа јачину, снагу њеног крмила:

„Осећа како јој се све више прса разапињу, пуне,
како јој тело бива све заобљеније.“⁵⁴

Опијена младошћу и лепотом, а жељна слободе, Софка бежи од света пуног забране и налази свој спас у унутрашњости свог непокретног брода—куће, где доживљују низ пустоловина у пролећном пијанству.

Опијена пролећним мирисом, Софка се опија и лепотом свога тела и у ноћи, по благој месечини, „путује“ и открива „пејзаже“—тајне свога тела. И тада доживљује, оно „њено двогубо“:

„Када осећа; како није она сама, једна Софка, већ као да је од две Софке.“⁵⁵

У таквој страственој авантури, Софкина машта буја, и на таласима своје узбуркане крви — плиме и осеке — она плови даље у брачну авантуру. У њој Софка доживљује свадбено весеље и животном енергијом — снагом која управља њеним телом — бродом, она ствара младожењу тако, да осећа мирис његовог тела:

„Миришу му хаљине од његове развијене снаге.“⁵⁶

И овај „брод“ који Софка гради својом маштом постепено се, у њеним сновима, приближује у њеној венчаној постељи. Таласи прешлављују њихова два „брода“, исте сразмере, исте грађе, исте опијености:

(53) Б. Станковић, **Нечиста крв**, Свјетлост, Сарајево, 1967, стр. 37.

(54) Идем, стр. 37.

(55) Идем, стр. 44.

(56) Идем, стр. 46.

„Пољупци луди бесни; стискање, ломљење снаге, бескрајно дубоко, до дна душе упијање једно у друго.“⁵⁷

Али као у Рембоовом „Пијаном броду“, дунуо је очајан ветар, олуја је заковитлала све куће, па чак и ону Софкину најсолиднију. И њен „брод“ покушава да се одупре природној стихији, али не успева. Софкини снови су пољуљани силином ветра који пустоши, разара све, па чак и чврсто изградени ЕФ. Митин „брод“, који тражи спасење у њој. Потресена очевим бродоломством; Софка осећа неку морску болест у себи:

„Софка поче осећати како ће кроз грло сву крв и сву утробу избацити.“⁵⁸

Али она надјачава ову „морску болест“ усправља свој брод, поново разапиње једра и наставља свој пут. Она гордо иде у сусрет бродоломнику — своме оцу, али на том путу доживљује свој сопствени крах — насилну удају:

„И горе, и доле и свуда су гореле свеће. Као да никада не није било, као да је она умрла...“⁵⁹

Ухваћена у коштац са стихијом живота, у спасавању оца, Софку заплускује задњи талас који је потпуно преплављује својом силином да је просто ошамућује. Борећи се с њим, она губи снагу, и осећа да нестаје. Задњи љубавни талас је уздиже високо, високо до неба и баца је у халуцинацију:

„Окретала би главу прозору, и тамо на небу, међу облацима, одмах би тако јасно и истински видела како се оцртава и уздиже он.“⁶⁰

Ово је последњи одсањан Софкин сан у коме као у оном сну о брачном путовању она осећа његову присутност:

„... тако да би му чак и врх од носа осећала.“⁶¹

Из земаљске авантуре Софка се издигла до неба, да тамо одсања свој последњи сан о љубави, али од те небеске авантуре враћа се земљи, пада са толиких висина, као неки рањени албатрос и доживљује свој крах, као онај Рембоов насукани „Пијани брод“.

Софка се у влажној атмосфери амама опрашта са лепотом свога тела, са младошћу, са својим сновима. И док је до сада уп-

(57) Идем.

(58) Идем, стр. 99.

(59) Идем, стр. 100.

(60) Идем, стр. 127.

(61) Идем, стр. 127.

рављала сама својим бродом, сад наједном осећа слабост и ломљивост свог крмила, поцепаност својих једара и осећа, како амамска пара — вода, продире у њу и како је гуши, како све више нестаје и ту Софка доживљује свој бродолом живота, ту су је све наде и снови издали, напустили и горчина живота због неостварених идеала, овладава и њеним бићем. Ту је Софка, та велика Софка, као и песник у „Пијаном броду“ први пут заплакала од јада, од горчине:

„Грчећи се ... плакала је, вила се Софка избезумљена.“⁶³

У овом непокретном амамском „броду“, Софка је осетила да је снага потпуно напустила, да не може даље, те се препушта стихији природе, ветровима који дувају са свих страна и односе је својом силином према ништавилу:

„Писано је, нема се куда, и онда — хајде, да се иде тамо куда се мора.“⁶⁴

Тако је и Софкино путовање имало сличан смисао живота као Рембоово. Софка је у њему тежила остварењу младалачког сна — љубави, тежила је слободи, хтела је да побегне од прозе живота у поезију, али није могла даље. Са неба пала је на земљу и на њој се сурвала и на њој остала да вегетира и да се изједначава са осталим смртницима, да и она буде земаљски роб...

И Софка као Рембоов „Пијани брод“ стила је до Пакла... Па упркос ерозији живота, патњи која Софку гризе, разара па чак и раствара у флуид, претвара у светицу, и Софкино путовање било је богато, чаробно, фантастично. Она је у њему доживела највећу екстазу својих чула, али и највећу горчину. Испила је све сласти и горчине живота. Софка је симбол свих видова људских судбина и у томе је баш њена величина и њена непоновљивост.

Тако је и Станковић као Рембо додирнуо суштину поезије, поезије људске душе, допро до њеног флуидног, невидљивог стања и од невидљивог створио видљиво... А од видљивог Софкиног живота — разбуктале ватре са безброј ружичастих пламенова — снова, својом алхемијом речи, он је створио невидљиву ватру без пламена: пепео... дим... Станковић није могао да пронађе снажнији, узбудљивији симбол за Софкин живот и смрт, који је у ствари и општељудски...

Борина величина је у његовој поетској вештини. Он људске судбине узвисује до симбола и они га управо оправдавају као правог песника. Зато је **Софка** симбол живота, а њен отац **ефенди Мита**,

(62) Идем, стр. 139.

(63) Идем, стр. 140.

(64) Б. Станковић, **Коштана**, 159 Просвета, 1968, стр. 186.

(65) Б. Станковић, **Ташана, Сабрана дела**, књ. 4. Просвета, Београд, 1974, стр. 204.

са оним поцепаним, прљавим минтаном са два лица, симбол је сударања светова: двеју епоха и двеју цивилизација — смрт феудалног друштва и рабање новог, капиталистичког света. **Коштана** је симбол младости и слободе, **Митке** — симбол вечитог, универзалног људског жала, који највише даје поетичности Борином делу а и филозофски га надахњује, те је оно и симбол смисла живота:

„Стегни срце и трпи! Бидни човек; а човек је само за жал и за муку здаден!“⁽⁶⁶⁾

Биљарица из „**Божјих људи**“ је симбол људске среће, **Бекче** — симбол људске потребе за топлином и љубављу, **Димитрије** — симбол чистоте, „**Сам**“ — симбол самоће а **Ташана**, симбол смрти, симбол земље, у којој одјекује Борина општељудска филозофија живота и смрти:

„Земља сам, и ти си земља. Сви смо земља. И сви ћемо бити земља...“⁽⁶⁶⁾

Тако смо нашим литерарним путовањима, симболима живота, прокрстарили разна доба и разна поднебља и тим путовањима открили постојаност истих, вечних животних симбола, код свих песника света и тиме потврдили универзалност и вечност поезије. Та универзалност поезије нам сада изгледа јасније јер долази од заједничког извора: праизвора човечанства. У том дубинском изворишту сви песници света, без обзира на доба и поднебља, нападају се, жедни вечности, те су својом интуицијом допринели архетипско-колективно несвесно, које Јунг дефинише као:

„Једно заједничко ментално наслеђе целог човечанства без разликовања културе и расе.“⁽⁶⁷⁾

Из овог архетипског изворишта никнули су симболи — весници живота којима је васиона преплављена а које су сви ови песници знали да нам сликама и речима, алхемијом њихове уметности дочарају, сваки на свој оригиналан начин, по свом темпераменту.

Овим путовањима у смењивању разних слика — симбола, ми смо открили поетске сличности Запада са Истоком:

„Од човека до света, све је аналогично, веза, симболи,“⁽⁶⁸⁾ који одређују јединство света.

У овом грађеном путу, различитом по простору и времену, ми смо нашли сличности нарочито у лепоти јер је она беспросторна и безвременска. Све велике лепоте су космичке природе, као што су и сами песници космичке припадности:

„Уметност нема своју постојбину, она је родом из света.“⁽⁶⁹⁾

Ова универзалност уметности чини да су Шекспир, Блеик, Бодлер и Рембо исто толико познати и вољени у својим земљама, колико и овде код нас, колико и на крајњем Истоку. Тако ће, на-

(66) С. Jung, Daco, *Les triumphes de la psychanalyse*, Marabout, Verviers, 1965, п. 278.

(67) Ch. Baudelaire, *Correspondances, Symboles, A. Chassang et Ch. Senninger, Les textes littéraires*, Hachette, Paris, 1958, п. 241.

дамо се, и СТАНКОВИЋ — наше „ИСТОЧНО СУНЦЕ“, једнога дана да заблиста на Западу и покаже му своју досад још скривену лепоту и сјај...

Ова наша литерарна авантура, иако на изглед бесмислена, налази ипак неког смисла јер, с једне стране, оглашава Бору као конкретног песника, више песника него приповедача, надпесника југословенске књижевности, а са друге стране, оглашава га и као светског песника...

У овој врло смелој авантури ми смо збиља осетили колико је Бора песник и колико је његово дело један велики поетски симбол — мост између ЗАПАДА и ИСТОКА који Бора дугује свом географско-историјском изворишту, рекло би се неком епицентру поезије — источном ахетипском извору, у коме су се огледали сви песници света, и Запада и Истока, и нападали се њиме као неким вечним напитком ... напитком чисте поезије...

Захваљујући овом источном изворишту, БОРА и ЊЕГОВО ВРАЊЕ, постају културни и литерарни симбол чисте и вечне поезије...

---

(68) Verhaeren, A. *Chassang et Ch. Senninger, Les textes hindraires, generalaux, Hachette, Paris, 1958, p. 155.*

(69) Идем. п. 155.

LES IMAGES POÉTIQUES SYMBOLIQUES DE L'OUEST DANS L'OEUVRE DE
BORA STANKOVIĆ

Dans cette étude, qui ressemble plutôt à une aventure, nous avons découvert des analogies entre les poètes symboliques de l'Ouest Bora Stanković. Nous avons pu faire cette découverte grâce aux symboles les plus anciens dont Stanković tisse son oeuvre, la terre, le soleil, la lune, qui prennent une signification universelle et lui donnent une immense valeur artistique. Grâce à eux, nous avons découvert le poète et son oeuvre, une vraie poésie qui a le parfum de la terre, des fleurs printanières, des jeunes filles et la douceur des rayons lunaires.

Les images étranges et impressionnantes en miniature, les vrais chefs d'oeuvre de la poésie occidentale, émaillent l'oeuvre de Bora Stanković:

— Il y a une analogie entre les images poétiques de Shakespeare dans ses *«Sonnets»* et le récit lyrique de Stanković *«ĐURĐEVDAN»*.

— Les images païennes de William Blake dans *«Les Chants de l'Innocence et de l'Expérience»* ressemblent aux récits de Stanković *«Đurđevdan»* et *«La rose fanée»*.

— Les images érotiques de Baudelaire et de son oeuvre *«Les Fleurs du mal»* ont une similitude avec celles du *«Sang Impur»* de Stanković.

— Les images symbolique de l'existence humaine, la vie et la mort, dans le *«Bateau ivre»* de Rimbaud se retrouvent avec le plus grand *«Bateau ivre»* de Bora Stanković, sa *Sofka* du *«Sang Impur»*.

Cette aventure littéraire confirme Bora Stanković en tant que poète yougoslave d'une part et le révèle en tant que poète universel d'autre part. En même temps elle fait de son oeuvre un symbole poétique, un pont littéraire entre l'Ouest et l'Est.

Branka Milojević — Râteau

МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ

ТОПОНИМИЈА ПРЕШЕВСКЕ МОРАВИЦЕ

(ТРИНАЕСТ НАСЕЉА)

Предеона целина Прешевска Моравица налази се између Прешевске Црне горе (Карадага) и планинске громаде Рујна. Граничи се са Жеглиговим (на југу) и са Врањском котлином (на северу).

Ова област је у народу позната као **Моравица** или **Маравица** (по истоименој реци, десној притоци Јужне Мораве).

Многи остаци од опека, тегула, керамике, затим гробни имбрек-си, антички питоси и др. говоре о томе да је овде било више људских насеља у римском и античком времену. На пространом локалитету **Црквишту** у Жујинцу налазило се градско насеље.

Црквине, манастириште, селишта и стара гробља такође су доказ о интензивном животу на овом простору.

Словени, свакако, Моравицу насељавају још у IV столећу, јер је она била на веома важном путу, а и погодна је за земљорадњу и сточарство (на Рујну).

У средњем веку, као саставни део жупе Прешево, Моравица је била врло значајна област.

У XVI столећу у оквиру врањског кадилука постоји и нахија Моравица.

У Прешевској Моравици су ова села: Славујевац, Стрезовце, Алиберце, Чукарка, Големи Дол, Рељан, Буштрање, Жујинце, Букоревац, Братоселце, Биљача, Самољица, Неговац и Боровац. Сливу реке Моравице и овој области припада и махала Нова мала рујанског Новог Села. Маминце је некада било посебно село, а данас је то махала познатијег Стрезовца.

У Алиберцу и Неговцу још почетком XX века живе само Албанци. Ранији истраживачи сматрали су да је Алиберце по постанку новије насеље и да су га основали досељени Албанци из Норче. Међутим, у рујанском Новом Селу живи род Доганци, који је пореклом из Алиберца.¹ Топоним Алиберце (Алигерце) вероватно је

¹) Јов. Ф. Трифуноски: **Врањска котлина**, књ. друга, Скопје, 1963, стр. 16.

у вези с романским антропонимом **Алигер**. И у Неговцу је некада било словенског живља. Године 1570. из овог села су се у кума новски крај одселили: Јова поп, Војо поп, Дамњан поп и други.² Потврда су и микропоними: Селиште, Рупе, Средњи дол и др. У Пчињском поменику ово село је записано као **Неговци**, а то је назив фамилије (добивен од **Нег**).³

У Моравици живе Срби и Албанци. У селу Биљачи, пак, осим Срба и Албанаца има и Турака и Рома. Турци су овде „још од старо време“. У народним песмама се помињу као **Читаци**, а њихове жене **Читакиње**.

Топоними, ороними, хидроними, антропоними и патроними записивани су онако како их изговарају они људи којима је српско-хрватски матерњи језик.

Скраћенице:

- алб. — албански
- в. — види
- дем. — деминутив
- тур. — турски
- пар. — паремија

1. СЛАВУЈЕВАЦ

Славујевац лежи у долини испод рујанског врха Чука (662 м). Овде је још у давнини било насеље. На потесу Дедовица сељаци су налазили остатке темеља кућа, ћупове, тугле и др. На месту Љак били су остаци „римске цркве“.

Село се јавља у турским пописима с краја XV века као **Бугарин** и **Бугариње**⁴. У XVI веку у њему има 16 хришћанских породица⁵.

Говори се да су некада овде живели Татари. У близини (до два км) је потес македонског села Алгунје који се назива **Татариновац**, а махала **Татарин**.

Долинска мала раније се називала **Поповци**. Према предању, ту је становао поп који је чинодејствовао у оближњој цркви. Изнад Црквишта је било напуштено православно гробље. Не зна се кад су се Срби раселили.

Махале су: **Долинска мала**, **Цамијска мала**, **Гарска мала** (по досељеницима из Гара у Прешевској Црној гори), **Карадачка мала** (по досељеницима са Карадага).

У Славујевцу су у првој деценији XX stoleћа живели само Албанци. Српски родови су се доселили 1912. године и касније.

2. Александар Стојановски: **Врањски кадилук**, Врање, 1985, стр. 46.

3. Стојан Новаковић: **Пчињски поменик**, Споменик СКА, XXIX, Београд, 1895, стр. 41. и 74.

4. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 134.

5. Исто, стр. 36.

Сви су из Врањске Пчиње. **Тасићи** су из Дроинице (из Трговишта), а **Дунбѐрци**, **Мишаци** и **Јаудици** из Доње Трнице; и др.

Српских кућа је 100, а албанске су две. Албанска су домаћинства у Гарској мали.

У Славујевцу живи 553 становника (1981).

Назив становника је **Славујевчанин** (**Бугарињчанин**), становнице **Славујевчанка** (**Бугарињка**), а ктетик је **славујевачки** (**бугарињски**).

Село се после првог светског рата званично назива **Славујевац**. Чује се, међутим, и **Бугариње**. Зна се да је етноним Бугарин узиман за лично име. Бугариње би, према томе, било од антропонима.

Амедан м њиве.

Анишки кладанџ м извор. На путу из Славујевца за Трговиште (преко Старца) били су турски ханови. Извор је близу пута.

Арсина корија ж шума. Тур. **kogu** — шума. У Прешевској Моравици старији Срби често употребљавају реч **корија**.

Бела вода ж извор.

Бел камен м пашњак.

Бело дрво с шума.

Бутињ м извор и поток. **Бутињ** је качица у којој се бућка млеко. Можда је у питању и качица за хватање воде на извору.

Васиљови бресја м мн. шума.

Голем камен м шуме.

Голубова њива ж њива. Слетали голубови да пију воду.

Дедовица ж њиве, узвисина. Мисли се да су назив добиле по власнику (спахији), коме је име било **Деда**.

Доња Дедовица ж њиве и ливаде.

Друм м стари пут који долази из Рељана у Славујевац и иде преко Алгуње на југ.

Бубришта с мн. њиве.

Златкова корија ж шума.

Јасике ж мн. њиве.

Језеро с њиве у ували. „Језери се вода.“

Јелена глава ж главица.

Карадачка чешма ж чесма у Карадачкој мали.

Круче с место у селу где се скупља стока кад иде на пашу.

Круче — дем. од крушка.

Лилин кладанџ м кладенц. Мисли се да је по Албанцу

Ljilj.

Лилина ливада ж ливада.

Липке ж, мн. шума. **Липка** — липица.

Лисимидер м пашњак. Информатор мисли да се тако назива због голети.

Љак м ливада. Алб. **Љак** — кривина.

Орљак м брдо.

Поповци м мн. старији назив за Долинску малу.

Речица ж поток и пашњак.

Рид м њиве на коси..

Ру̀па ж поток.

Семен-ку̀ла ж њиве на граници с Алгуњом. До 1912. године била кула са турском војском („сејмени“).

Тасина корија ж шума.

Текија ж ограђен простор у Гарској мали где је гроб неког угледног муслимана.

Турски гробља с мн. муслиманско гробље.

Ци́ганска гробља с мн. пашњак.

Црквиште с место у Долинској мали где се налазила црква старијег српског становништва.

Црни дол м шума.

Чаир м њиве. Тур. çayır — утрина.

Чамуганско бело дрво с шума. **Чамуга** је надимак. Чамугом се назива дужи штап са задебљањем на задњем делу.

Цамија ж место у селу где су рушевине једне цамије.

Цамијска чешма ж запуштена чесма близу цамије.

Шаварина ж баште.

Швапска чешма ж чесма коју су саградили Немци у првом светском рату.

2. СТРЕ́ЗОВЦЕ

Стрезовце је једно од најстаријих и најпознатијих насеља Моравице. Године 1519. оно је имало 26 хришћанских породица⁶.

Најстарији људи памте да су у махали Ашане постојали зидови цркве и крст. На потесу Бресја, где је сада Заветиште, налазе се остаци цркве.

У Стрезовцу су ове махале: **Стре́зовце**, **Ашане**, **Ма́минце**, **Шабан**, **Зојци** и **Цер**. Махала **Чавдарци**, у којој су живели само Албанци, раселила се. На месту где је велика махала Ашане биле су некада ашанске трле.

Српских стариначких родова највише је у махали Стрезовце, која је свакако на месту старог села с истим именом. То су: **Чорбације** — или **Газдалари**, **Ирковци** или **Јованови**, **Шко̀дричи**, **Потури** и **Бресјанци** (**Маринковци**). Потури се тако називају зато што је једна девојка из њиховог рода примила ислам. Бресјанци су се преселили из махале Шабан Зојци, управо из места Бресја. Род **Дрвенци** (**Дервенци**) води порекло од старих досељеника из Грделичке клисуре (Дервена). **Настрадајинци** су такође старинци у Прешевској Моравици. Они су из Рељана дошли у Големи Дол, а одатле у Стрезовце.

Срби у Маминцу, Церу, Шабан-Зојцима и Ашану воде порекло од досељеника (махом из Врањске Пчиње).

Албанци живе у Ашану и Шабан-Зојцима.

6. Исто, стр. 42.

У Стрезовцу има 179 домаћинстава (1981). Број становника је 1069 (1981).

Топоним Стрезовце постао је од антропонима **Стрез**. У питању је, дакако, фамилија **Стрезовци**. Иначе, у Пчињском поменику село се помиње као **Стрезовци** и **Стрезевци**⁷.

Назив становника је **Стрезовчанин**, становнице **Стрезовка**, а ктетик је **стрезовски**.

Да је Маминце старије насеље види се и по томе што потомци исељеника из њега живе у космајским селима⁸.

Маминце се дели на **Горњу малу** и **Доњу малу**.

Данашњи српски родови у Маминцу досељени су 1913, 1914, 1916. године и после првог светског рата⁹. То су: **Шаљинци** (**Станковићи**), **Чеклици**, **Павловићи**, **Рушчани**, **Шапранчани**, **Пешићи** и **Мљковићи**.

Први су се у Маминце доселили Арса Станковић и Стаменко Пешић Чеклик из Владовца у Пчињи 1913. године.

У Маминцу има 25 српских домова.

Маминце је изведеница од имена **Мамин**. Село се, свакако, раније називало **Маминци** (по фамилији). На неким топографским картама и пише Маминци.

Назив становника је **Маминчанин**, становнице **Маминчанка**, а ктетик је **мамински**.

Алиски дол м увала.

Ански рид м њиве на коси до старог друма. Ту се налазио хан, који је држао неки Бајазит.

Арсина воденица ж воденичиште на речици која тече из Славујевца.

Бресја м мн. пашњак и њиве.

Бугарски аргач м увала. Ту је бугарски окупатор у првом светском рату имао ограђен простор за овце које је одузимао од сељака. **Аргач** — ограђен простор за овце у дворишту или пашњаку.

Велијин забел м њиве и утрина.

Великин бунар м бунар.

Величков кладанџ м кладенац.

Големе дрењке ж мн. пашњак. **Дрењка** — дрењина.

Длг дол м долина и поток.

Дуб, м камењар. Био стари храст („дуб“).

Берен м њиве и ливаде. **Geren** на турском језику означаје глинасто земљиште.

Зелениште с место код школе.

7. Стојан Новаковић, нав. дело, стр. 67. и 76.

8. Боровоје Дробњаковић: **Космај**, СЕЗ, Насеља и порекло становништва. СКА, Београд, 1930, књ. 26, стр. 59. и 65.

9. Јов. Ф. Трифуноски: **Моравица**, Годишан зборник, Филозофски факултет, Природно-математички оддел, књига 1, Скопје, 1948, стр. 258—259.

Какичкин **кладанџ** м извор. Поред њега је расла крушка какичка.

Каменолом м камењар.

Кардачке њиве ж. мн. њиве. Купљене од човека који је био са Карадага.

Карапанџа м њиве. Власник имао надимак Карапанџа. Турци-зам **кагарансе** значи „вештица“, а букв. „дрних панџа“ (10). На југу Србије ова реч може да значи и „незграпан човек“.

Копиљки рид м брдо.

Мале дрењке ж. мн. пашњак. „Деца докараше говеда из Мале дрењке“.

Мамински рид м. њиве.

Мокро поље с утрина и њиве.

Падина ж њиве у падини и чесма.

Прелог м њиве.

Пусти лојза с мн. њиве.

Река ж речица која долази из Славујевца и најплодније њиве поред ње.

Ристин бунар м бунар.

Стванов кладанџ м кладенаџ.

Три дубице ж. мн. пашњак. „Он доведе козу из Три дубице.“

Гурски гробља с мн. место где је било муслиманско гробље.

Фурња ж њиве близу села.

Цер м шума.

Првеница ж њиве.

Чавдарски гроб м муслиманско гробље. Постоје остаци већег и зиданог надгробног споменика неког Хаци—Мусе.

Чеклички бунар м бунар.

Чорбацијски рид м њиве.

Шаварике ж мн. њиве.

Шаткин вир м утрина и њиве.

Ширина ж утрина.

Ширине ж мн. њиве.

Шумакајске ж мн. шуме.

Шумарке ж мн. пашњак.

3. ЧУКАРКА

Чукарка је старо село на самом развоју Вардара и Јужне Мораве. Прича се да се некада називала **Чукарица**.

На заравњеном узвишењу уочавају се темељи неке велике цркве, а налази се и на гробове давнашњих становника. Антрополо-географ Трифуноски наводи да су досељени Албанци из Норче (у Прешевској Црној гори) затекли у Чукарки православно станов-

10. Абдулах Шкаљић: Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево, 1966, стр. 396.

ништво¹¹. Одваде се почетком XIX века иселила православна породица Дервишовци у кумановско село Режановце¹². Стари род Тасићи из суседног Жујинца пореклом су из Чукарке¹³.

Чукарка је у давнијој прошлости припадала Норчи. Зна се да су овде биле норчанске трле.

Село се дели на Горњу малу, Средњу малу и Американци (три куће Крстића, из чијег рода је Јован Крстић био печалбар у Америци).

Српски родови су се у Чукарку доселили после 1924. године¹⁴. То су: Тилчинци (Стојиљковићи), Стошићи, Стојановићи, Петровићи, Китановићи, Николићи, Тасићи и Крстићи. Најновији досељеници су Баташи (Михајловићи). Два домаћинства су се доселила из Доње Трнице (Врањска Пчиња) — 1969. године. У старом за вичају браћа су се међусобно ословљавали са „бато“, па су због тога прозвани Баташи.

У Чукарки је око 75 српских и албанских домаћинстава. Срби живе у 21 дому. Становника је укупно 483 (1981).

Чукарка је назив добила према положају на којем се налази. Назив становника је Чукарчанин, становнице Чукарчанка, а ктетик је чукарачки.

Бањка ж потес према врелу Бањка, које је у атару с. Миратовца.

Бањски рид м брдо и шума.

Гуриште с камењар. Од алб. gurishtë — камењар.

Берен м поток „Беренљива вода“.

Крчмарица ж заравњено узвишење.

Логорски рид м потес и узвишење источно од насеља. Налазе се остаци неког насеља: зидови, запуштени бунари и др. Према предању, ту је некада логоровала велика војска.

Река ж њиве према пружи.

Штэк м њиве и поток. Можда од немачког stég — брвно, мост.

4. ГОЛЕМИ ДОЛ

Големи Дол је насеље у једној широј долини у подножју Рујна. У прошлости се третирао као махала оближњег и познатијег Рељана.

И у давној прошлости овде је била људска насеобина. На потесу Рупе налазило се античко насеље. Приликом орања сељаци налазе на опеке и тегуле. Насеље је било и на потесу Чешма.

11. Јов. Ф. Трифуноски, Моравица, стр. 257.

12. Јов. Хаши-Васиљевић: Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област, Београд, 1913, стр. 134.

13. Јов. Ф. Трифуноски, Моравица, стр. 266.

14. Исто, стр. 258.

Село је збијено и дели се на две махале: на **Горњу малу** и **Дољњу малу**.

Стариначки српски родови су: **Белићи**, **Ристићи** и **Митићи**. Остали српски родови (**Гогинци**, **Недељковићи** и др.) доселили су се после првог светског рата.

У Големом Дољу је око 75 домова. Српских домаћинстава је 13, а остала су албанска. После другог светског рата била су 32 српска домаћинства, али су се поједини родови одселили (**Димитријевићи**, **Буштрањци** и др.).

У селу је 414 становника (1981).

Назив насеља је у потпуности теренски мотивисан.

Назив становника је **Големодолчанин**, становнице **Големодолчанка**, а ктетик је **големодолски**.

Ајдучки кладенац м кладенац.

Амишов дуг м њиве.

Баба—Катин кладанац м кладенац.

Бара ж њиве и ливаде.

Батлачка чесма ж чесма и пашњак. Због батлака (каљуге).

Бел камен м шума. „Докараше дрва из Бел камен.“

Вирови м, мн. пашњак.

Влашке трле ж мн. пашњак.

Вучје дупке ж. мн. шума.

Гогина трла ж место на пашњаку **Горњи Рељан**, где је била трла рода Гогинци. У близини је старо гробље. Нађене су четири плоче с латинским натписима.

Горњи Рељан м веома пространи пашњак.

Девојкин камен м пашњак. Сејмени су из Големог Дола повели најлепшу девојку. Њен отац је ишао за њима и преклињао их да пунте кући његову јелмницу. Они ни да чују. Кад су били на планини, он их је замолио да му бар дозволе да се с њом опрости. Они су и то одбили. Отац је из појаса извадио пиштољ и убио кћер и себе. Сахрањени су на пашњаку, поред пута.

Дураково конопљиште с пашњак.

Берен м пашњак.

Борин кладанац кладенац и пашњак.

Кукљавица ж њиве и ливаде. Земља је тешка за обраду, па је неко **куќао** кад је орао. Због тога је, веле, добила овакав назив. Како **куќласт** значи **куќаст**, можда је микротопоним **Кукљавица** у вези с окуком.

Лазине ж мн. пашњак.

Лазинска река ж пашњак и поток. „Бе докарав овце из Лазинску реку.“

Лазински рид м утрина.

Лисичине дупке ж мн. шума.

Љан кладанац кладанац и њиве.

Максүтовн говедарници м мн. шуме. Ту је био пашњак бега Максүта.

Младенова кућа ж багремар.

Мусаов кладанџи м кладенац и пашњак око њега.

Мустаџин м пашњак.

Николински дол м долина.

Река ж дуџока долина у селу.

Рупе ж. мн. њиве у падини.

Стојанова чеџма ж чесма и потес око ње (ливаде, њиве).

Станкова круџка ж њиве.

Такџим м њиве. Тур. **taksim** — раздео, подела.

Турско гробље с муслиманско гробље.

Црн камен м пашњак.

Чеџма ж виногради и ливаде на благој падини западно од села.

Чолакова њива ж њива. По власнику Чолаку (надимак). Тур. **colak** — човек без једне руке.

Шаврљичка чеџма ж чесма.

5. РЕЉАН

Рељан је старо насеље у подножју огранка Ружна, лево од Рељанске реке.

На многим потесима у атару Рељана налазе се остаци античких насеља.

Рељан се помиње у турским дефтерима с краја XV века као **Доњи и Горњи Хрељан**¹⁵.

Изнад села је простран пашњак који се назива **Горњи Рељан**. Један део, пашњака је познат као **Пашине трле**. Источно од њега било је старо насеље **Горњи Рељан**.

У Рељану су ове махале: **Маџирска ма́ла** (по мухаџирима), **Дџмчаларска ма́ла**, **Дошљачка ма́ла**, **Гламњарска ма́ла**, **Пешеларска ма́ла**, и **Горња ма́ла**.

У Рељану су стариначки српски родови **Дџмчини** и **Пешини**. Одселили су се **Тасићи** и **Љуџи**.

Више је српских родова који су се доселили после првог светског рата.

После другог светског рата у Рељану је једно време било 90 српских домаћинстава.

У овом селу сада има око 160 домова (око 100 албанских и 60 српских).

Рељан има 767 становника (1981).

Топоним Рељан потиче од антропонима **Хрељан**. Овакво име постојало је у врањском кадилуку¹⁶.

Назив становника Рељана је **Рељанчанин**, становнице **Рељанка**, а ктетик је **рељански**.

15. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 164.

16. Исто, стр. 52.

Ба̀рица ж. извор.
 Баче́виште с пашња̀к.
 Бе́гов буза̀лк м њиве и ливаде.
 Бе́ли ка́мен м место на пашњаку где је ваџен кварц.
 Бла́то с извор и потес.
 Брајни́ца ж њиве. Свакако по власнику Брајни́цу.
 Бресја́ м мн. шума.

Вла́шке трле́ ж мн. утрина. Биле ашанске трле.
 Вла́шки гробови́ и мн. место где су сахрањивани сточрри Аша-
 ни.

Врбе́ ж мн. њиве.
 Големе́ њиве́ ж мн. њиве.
 Горњи́ Реља́н м пространа узвисина и пашњаци изнад Рељана.

Горњо́ пла̀дниште с пашња̀к.
 Длги́ рид м дугачка коса на Горњем Рељану.
 Доњо́ пла̀дниште с пашња̀к.
 Дошља́чка доли́на ж поток.
 Друм м њиве поред старог пу̀та.
 Калдрма́ ж њиве близу данашње цркве. Ту су сељаци откопа-
 вали остатке темеља кућа.

Камиларски́ пут м пут који води преко Горњег Рељана.
 Коше́вачки дол м долина.
 Кра́тки ри́чичи с мн. више брдашца на Горњем Рељану.
 Ку́ка ж брдо. Пут на том месту прави „куке“ (окуке).
 Ку́ћиште с већи слободни простор у селу.
 Ла́зин дол м долина.
 Љске́ ж мн. њиве. Јавља се лискун.
 Ло́јзиште с њиве.
 Мара́вица ж ливаде до реке Моравице. „Продаја му биволицу,
 али му неје продаја Маравицу“ (пар.).

Орловке́ ж мн. њиве.
 Па̀прат м пашња̀к.
 Па̀шине трле́ ж мн. потес на Горњем Рељану.
 Поби́јен ка́мен м стена на пашњаку.
 Преше́вчке лива́де ж мн. ливаде.
 Распу́цана зе́мља ж место на пашњаку где земља клизи.
 Реља́нска ре́ка ж речица.
 Ре́цин дол м долина.
 Росу́ље ж мн. њиве. „Најјаке њиве.“ Именицу Росу́љу Јован
 Хаџивасиљевић убраја у називе који „подсећају на својство обра-
 бене земље“¹⁷
 Ру́чеве њиве́ ж мн. њиве.
 Се́лиште с потес источно од села.
 Султа́ница ж њиве. Јован Хаџивасиљевић и други погрешно

17. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 68.

су записали **Салтаница**.

Фурњиште с ливаде.

Црквиште с место у потесу Блато. Ту је било и старо гробље.

Џиновце с њиве. Прича се да је ту некада било старо село. Можда се на овом месту налазило село **Гиновица (Гиново)**, које је 1519. године имало 14 хришћанских породица?¹⁸.

Џиновске њиве с ж њиве.

Шумаќ м њиве.

6. БУШТРАЊЕ

Буштрање се налази у подножју Рујна, у долини Големе реке, коју у околним селима називају и **Буштрањска река**.

Село је веома старо. У његовом атару постоје локалитети **Кале, Градиште, Балаван, Селиште** и стара гробља.

Махале су: **Суројска мала, Топојанска мала** и **Горња мала**. У првој живе потомци досељеника из Суроја, а у другој из Топојана у Албанији.

У Буштрању њиве и стариначки српски родови: **Џингурци, Живковици, Колчаџи** и **Крстинци**. Род **Црногорци** има осам домаћинстава, а некада их је било више. Потичу од једног претка који се доселио из Црне Горе у XVIII веку. Имају три презимена: **Најдић, Стојковић, и Станковић**.

У Буштрање се после 1920. године доселило више српских родова: **Џиминци, Таранџици** и др.

У Буштрању је почетком XX столећа било 20 српских и 25 албанских домова¹⁹.

У селу је 166 домаћинстава (1981). Срби сада живе у 65 домова, а у осталим су Албанци.

Буштрање има 988 становника (1981).

Буштрање је мала ономастичка загонетка.

Топоним Буштрање свакако је постао од имена (или надимка) **Буштран (и)**. Иначе, Буштрање у околини Врања помиње се у попису војнука с краја XV века као **Буштрани** и **Буштран**²⁰.

Назив становника је **Буштрањчанин**, становнице **Буштрањка**, а ктетик је **буштрањски**

Ајдучки кладанџ м кладенац. „Донеја воду од Ајдучки кладанџ“.

Асанове ливаде ж. мн. ливаде.

Балаван м истакнуто веће брдо на Рујну. У старим српским повељама апелатив **балван** означава делове земљишта и утврђена насеља²¹.

18. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 37.

19. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 136.

20. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 135.

21. Константин Јирџек: **Историја Срба**, књ. I, Београд, 1922, стр. 117.

- Бандера** ж узвишење према Свињишту,
Бежанија ж њиве.
Беле њиве ж мн. њиве.
Брајеница ж њиве.
Братоселски дол м долина и поток на граници са Братосел-
 цем.
Бузалк м њиве. Раније била утрина („бузалк“).
Врбица ж шума и голет.
Голема река ж речица.
Големо осоје с шума на осојном месту.
Градишка река ж поток који извире из потеса Градиште.
Градиште с већи потес на Рујну. Наилази се на остатке ста-
 рог насеља.
Дуге артинке ж мн. шума. Раније су биле њиве. Артина може
 да означава напуштену њиву.
Берен м неполдне њиве. **Берен** може бити и **слатина**.
Калдрма ж најплодније њиве. Било некада много воде, па су
 људи стављали камење ради проласка.
Кале с место на Рујну где још постоје остаци тврђаве. Тур.
 кале — утврђење.
Каљаје с в. Кале.
Каник м ливаде.
Каракула ж њиве поред старог друма. Виде се темељи старе
 куле, која је порушена после другог светског рата. Свакако њу
 помиње Борисав Станковић у **Коштани**: ... „Како к’д се од Ка-
 ракуле на Билачу, Прешево и Скопље удари.“
Кладанџ м извор код Каљаја.
Копљеница ж њиве.
Кула ж в. Каракула.
Кун м њиве.
Кућиште с њиве.
Лекине корије ж мн. шума.
Лекине њиве ж мн. њиве.
Лојзишта с мн. виногради.
Лојски дол м до и шума.
Луг м њиве.
Мала река ж поток. Улива се у Голему реку у селу.
Мало долче с долиница.
Пржар м брдо, шума.
Присоје с виногради у припеку.
Реџина чука ж чука.
Реџин дол м долина.
Ристаћов кладанџ м кладенац.
Селиште с голет и пашњак. Мисли се да је ту било старо Буш-
 трање.
Спасовица ж потес и старо православно гробље.
Средњи рид м рид, узвисина.
Средња поље с поље.

Стајковце с (на карти **Стекловце**) потес (шуме, њиве, пашњак). Да није овде било истоимено насеље које се у турском попису из 1570. године помиње као село у Моравици? Александар Стојановски мисли да је у питању писарска грешка и да је реч о Стајковцу код Сурдулице.²²

Станчино трње с потес, њиве.

Старо гробље с место где се уочавају остаци гробља. Мисли се да је „латинско“.

Стублина ж шири потес. По чесми **стублини**.

Травник м пашњак.

Трепетлика ж мн. њиве.

Фитаје ж мн. њиве и ливаде.

Цер м шума.

7. ЖУЈИНЦЕ

Жујинце је плодно село у моравичкој равници, кроз које протиче Прешевска река.

У пространом потесу Црквиште налазило се велико римско насеље. Испод пута који води у Букоревац виде се темељи једне веће зграде (камен са белим малтером и опека). У народу се прича да је ту био град.

Почетком XVI века ово село има 19 хришћанских породица.²³

Жујинце има ове махале: **Доња мала**, **Муларамска мала**, **Идинска мала**, **Муџићска мала**, **Бећирска мала** и **Чорбаџијска** или **Горња мала**.

Старинци у Жујинцу су **Кејинци**. Старом становништву припадају и **Деда-Антини**, али су се они одселили. Давни досељеници су **Бекићи**. Сматра се да им је порекло из Црне Горе (из Пљеваља). **Тасићи** потичу из Чукарке, али су старинци у Моравици. Остали српски радови су досељенички.

У Жујинцу су 192 дома (1981). Сада је 30 српских домаћинстава. У селу живе 1284 становника (1981).

Топоним, вероватно, потиче од имена (или надимка) рода **Жујинци**. **Жуја** се јавља као надимак. Застарела реч **жуј**, пак, значи **жут**, **жућкаст**.²⁴

Назив становника је **Жујинчанин**, становнице **Жујинка**, а ктетик је **жујински**.

Абд м њиве. Расте бурјан („абд“).

Асанка ж њива.

Беги бузальк м већи потес према Буштрању (њиве и ливаде). „Прегорљиво место“. То је био бегов пашњак до 1912. године. Бег је станао у средишту Жујинца.

22. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 167.

23. Исто, стр. 38.

24. Речник српскохрватског књижевног и народног језика, САНУ, Београд, 1968, књ. V, стр. 450.

Бегов бузальк м в. Бегн бузальк.

Бећирова башча ж њиве и ливаде.

Блато с ливаде и мочваре.

Блато бѹкоревско с ливаде близу Бѹкоревца.

Бостаниште с плодне њиве.

Бузальк м задружне њиве према Чукарки. Некадашња утрина.

Буњиште с њиве.

Бутин м њиве.

Вада бѹкоревска ж ливаде. По вади за воденицу.

Велико блато с пашњак и мочвара („шамак“).

Вишесело с њиве према Пршеву.

Гајтино с њиве.

Гробчкн пут м сеоски пут за Пршево, а који пролази поред муслиманског гробља.

Дејанове ливаде ж мн. ливаде на месту где се Голема река улива у Моравицу.

Длги вир м ливаде.

Бијин мост мост на Моравици и потес око њега.

Берен м поток и потес око њега. Ређе се чује **Герен**.

Енештица ж већи потес плодних њива с леве стране Ораовачке реке, а између железничке пруге и пута за Бѹкоревац.

У околини Пршева налазило се село **Јаноштица**, које се помиње крајем XV века. У XVI веку било је једно од најзначајнијих насеља у пршевском крају. Године 1570. у њему су живеле 53 хришћанске породице²⁵. Село је било мулк принцезе Ајни-шах²⁶. Јован Хаџивасиљевић је записао: „Енештица — Бегов бузальк, према селу Буштрању“²⁷. Енештица није Бегов бузальк, нити се с њим граничи.

Забел м њиве поред железничке пруге, изнад села.

Извор м њиве и баште код Ораовачке реке.

Јаруга ж поток и потес око њега.

Језеро с мало вештачко језеро.

Јеруга ж в. Јаруга.

Кајине крушке ж мн. њиве.

Калинке ж мн. њиве и ливаде.

Камбер-агине њиве ж мн. њиве.

Кокoшница ж пашњак.

Конопљиште с плодне њиве са десне стране Ораовачке реке.

Кѹка ж њиве. **Кѹка** — окука.

Луг м њиве.

Мало блато с пашњак и мочвара („шамак“).

Ограбе ж мн. њиве.

Ораовачка река ж речица која долази из Ораовице.

25. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 38.

26. Исто, стр. 61.

27. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 200.

Песък м њиве пескуше.

Прешевска река ж речица која долази из Прешева.

Ротолача ж њиве и ливаде.

Сејдине ливаде ж мн. ливаде.

Средњо поље с већи потес од Жујинца до Моравице.

Старо гробље с њиве у потесу Средњо поље. Верује се да су ту сахрањивани Римљани.

Султаница ж њиве и ливаде према Буштрању. „Земља прегорљива“. Негде погрешно убележена као **Салтаница**.

Султаначки Берен м њиве.

Тршевина ж њиве.

Цепанке ж мн. њиве. „Цепан бузальк“.

Црвено трње с пашњак.

Црквени извор м извор код остатака зграде на Црквишту.

Црљавке ж мн. њиве.

Чукарски брег м њиве на благом брежуљку (према Чукарки).

Шамак м мочвара. **Шамак** — подводно земљиште.

8. БУКОРЕВАЦ

Букоревец је старо село у равници лево од реке Моравице.

У турским пописима из XVI столећа помињу се **Горње** и **Доње Букоровце**²⁸.

Букоревец се састоји из три махале: **Горња ма́ла**, **Средња ма́ла** и **Доња ма́ла**.

Најстарији српски род у Букоревцу били су **Станковићи**. У старе житеље овог села убрајају се и **Филиповићи**, који су пореклом из Ослара, али су једно време живели у Рајинцу (Прешевска Црна гора). Из Рајинца воде порекло и стари досељеници **Анђелковићи**. У нове досељенике су спадали: **Томићи**, **Цветковићи**, **Станировићи**, **Црногорци Пејовићи**; и др.

После другог светског рата једно време је било 35 српских домаћинстава у Букоревцу. Иселили су се сви српски родови.

Из Букоревца се иселио и Цинцарин **Ламбре**.

У овом селу живе Албанци у 88 домова (1981).

Топоним Букоревец постао је од антропонима **Букор** (од влашког **Висиг**), односно од имена фамилије **Букоровци**.

Назив становника је **Букоревчанин**, становнице **Букоревка**, а ктетик је **букоревски**.

Арница ж ливаде.

Бапче ж мн. ливаде.

Буштрањска река ж речица.

28. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 134.

Горњи Грудан м ливаде. Грудан је антропоним.

Грудан м чесма.

Длге њиве ж мн. њиве.

Добрéвац м њиве. Железничка пруга је поделила Добревац на два дела: **Горњи** и **Доњи Добревац**. Горњи Добревац се граничи с оравачким атаром, а Доњи Добревац допире до самог Букоревца. У турским дефтерима из 1519. и 1570. године јавља се мезра **Добровци**. „Треба је тражити код села Букоровца и Ораховице“²⁹.

Доњи Грудан м ливаде.

Залине ж мн. њиве пескуше. Од алб. *zallit* — пешчан.

Извор м извор.

Кошљенице ж мн. њиве.

Рупе ж мн. њиве у ували.

Селиште с њиве према железничкој станици Букоревац. Селџаци су приликом обраде земље наилазили на озидане гробове.

Шавари́ке ж мн. воћњак.

Шавари́не ж мн. ливаде.

9. БРАТОСЕЛЦЕ (БРАТОСÉЛЦЕ)

Братоселце лежи на западној страни Рујна, између Драгушице и Големе реке.

Насеље је прво било на месту **Старо село**. Пошто је ту земља влажна, оснивачи села (два брата), преселили су се на брег.

У турском попису из 1570. године помиње се мезра **Братоселце**³⁰.

У Братоселцу су махале: **Соколајска мала**, **Ничинска мала**, **Марковска мала** и **Ивковска мала**.

У Братоселцу још из давнина живе само српски родови. Старинци су: **Соколајци**, **Ничинци**, **Марковци** и **Ивковци**. Само су два рода досељена: **Наставци** и **Крстићи**. Први су (један дом) из Наставца у околини Врања. Други (један дом) пореклом су из Шумате Грнице у Врањској Пчињи. Крстићи су прво живели у Жујинцу и Букоревцу, па су потом прешли у Братоселце. Оба су рода досељена још за време турске власти.

У Братоселцу су 42 домаћинства. Број становника је 196 (1981).

Братоселце се, по традицији, назива тако јер су га заселили два брата.

Назив становника је **Братоселчанин**, становнице **Братоселка**, а ктетик је **братоселски**.

Билачке ливаде ж мн. ливаде.

Бузальк м пашњак и њиве.

Големо бачевиште с пашњак.

Гушевац м њиве.

Горњи Пржар м шума и пашњак.

29. Исто, стр. 176.

30. Исто, стр. 178.

Гушевачка путинка ж путања преко Гушевца.
 Дол м извор.
 Доњи Пржар м шума и пашњак.
 Берен м њиве, „Земља беренљива“.
 Беренска путинка ж путања преко Берена.
 Заиров кладанџ м кладенац.
 Извор м извор.
 Кољеница ж њиве.
 Пашине трле ж мн. њиве.
 Млачиште с извор.
 Побијен камен м њиве. „Не оремо куде Побијен камен“.
 Појиште с извор.
 Пржарски кладанџ м кладенац.
 Росуље ж мн. њиве.
 Селиште с потес и извор.
 Селски бунар м сеоски бунар. „Најглавна жица“.
 Старо село с њиве.
 Сува река ж ливаде.
 Трепеглика ж њиве.
 Трлиште с пашњак.
 Црне њиве ж њиве.
 Чалаково лојзе с багремар.
 Чивљк м виногради и шума.
 Широка арница ж њиве.

10. БИЉАЧА (БИЉАЧА)

Биљача, најпознатије насеље у Моравици, налази се у подножју Рујна, у долини Драгушичке реке и у равници.

Село се јавља у турском попису још с краја XV века³¹. Према турским дефтерима из 1519. године, Горња и Доња Биљача имале су 22 хришћанске и пет муслиманских породица³².

Биљача је и раније била највеће село у Моравици. Она је почетком XX столећа имало 180 домова³³.

У овом селу је више махала: Пекарска ма́ла, Го́рња ма́ла, Радоњска ма́ла, Богданска ма́ла и Циганска ма́ла. После 1960. године досељеници Албанци формирали су још две махале: Алај ма́ла и Берчевска ма́ла (у њој су претежно досељеници из Берчевца у Прешевској Црној гори).

У Биљачи је било највише Срба. Једно време после другог светског рата број српских домаћинстава је износио 286. Многи ро-

31. Исто, стр. 131.

32. Исто, стр. 35.

33. Јов. Хаши-Васиљевић, нав. дело, стр. 62.

дови, су се одселили, чак и старинци Деда-Стевановићи, Гребенарци, Ирковци и др.

У селу живе ови стариначки српски родови: Радоњици, Богданци, Кобурци, Цветанци, Мелези и Бурдук. Жунџики, Борини, Додићи и др. су досељеници.

У Биљачи сада има 83 српска домаћинства, 34 турска, 36 ромских и 280 албанских домаћинстава.

У селу живе 2488 становника (1981).

Назив становника је Биљачанин (Билачанин), становнице Биљачанка (Билачанка), а ктетик је биљачки (билачки).

Агушев камен м стена. По злогласном турском харамији Агушу, који је по наређењу Мидхат-паше обешен у Врању 1865. године.

Алај м њиве и насеље. Тур. alay — војна јединица; застава. Ипак, Алај је било место где се завршавало такмичење у трчању Гурака Биљачана за време свадби.

Ан м (млади кажу и Хан) ливаде и њиве (према Самољници). Ту се налазио познати Биљачки хан. Још га памте старији Биљачани.

Бајрамова чешма ж извор и њиве.

Бела вода ж њиве и ливаде.

Бучало с ливаде. Некада је место било подводно и вода „бучала“.

Врбе ж мн. ливаде.

Врчвин дол м дол и пашњак.

Гарвански дол м долина и пашњак.

Големе кленике ж мн. шума. Кленика — клен.

Голѐми дол м дол.

Гушевац м њиве.

Дзвездан м пространа узвисина и пашњак.

Дебели дрен м шума.

Длга бара ж њиве и пашњак.

Драгушица ж селиште код Биљаче и потес. Помиње се још 1379. године као Другошевици³⁴.

Године 1519. у Драгушици живи седам хришћанских породица³⁵.

Род Цољини из Биљаче досељен је из Драгушице почетком XX stoleћа. Али они су у Драгушицу дошли на запуштено земљиште.

Како се Драгушица некада називала Другошевици, овај назив је име фамилије (изведено од антропонима Другош), „Докараше стоку из Драгушицу“.

Драгушичка река ж речица.

Дракчина крушка ж њиве.

Дурмишов камен м стена.

Збириште с средиште старе Биљаче.

Јанџик м пашњак. Терен је у виду бисага. Тур, yancik — торба.

Јаруга ж њиве.

34. Fr. Miklosich: *Monumenta Serbica*, Wien, 1856, стр. 191.

35. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 37.

Југов дол м дол и шума.

Калуђерица ж шума у Драгушици.

Копанска корија ж шума. Према надимку. Копан — батак у живине.

Копљаница ж њиве.

Крагујевац м пашњак и шума.

Кратка бара ж пашњак и шума.

Криве ливаде ж мн. ливаде.

Кунче с њиве. Кунче — дем. од кун.

Лековита вода ж извор. Култно место.

Лојзино долче с долиница, виногради и пашњак.

Мала река ж поток.

Мале кленике ж мн. шума.

Мали дол м долиница.

Манастириште с пашњак, десно од Драгушичке реке. Верује се да је ту био већи манастир.

Пржар м њиве и пашњак на широком брду.

Пржијина рупа ж увала.

Прмачке дубице ж мн. Прмак је надимак. Тур. *pağmak* има више значења: прст; спица (у кола); стубић; мера за дужињу; Дубица — храст.

Слатина ж њиве.

Средњи кућишта с мн. шума.

Суве ливаде ж мн. ливаде.

Тасино корије с шумица.

Татарска воденица ж воденица која припада српском роду Татари.

Трске ж мн. њиве.

Тумбе с стрма коса. „Тумбасто место“.

Церје с шума.

Циганска падина ж шума у падини.

Црне њиве ж мн. њиве.

Чардак м њиве.

Чаршија ж други назив за Збириште.

Чело с шума.

Цајка ж удолина.

Широка орница ж пашњак.

Шуљли камен м пашњак и шума. Постоји стена која је култно место.

11. НОВО СЕЛО (НОВА МАЛА)

Ново Село је на Рујну. Оно има три махале: Стара мала, Средња мала или Корија и Нова мала. Прве две су у сливу Богдановске реке (Врањска котлина), а трећа је, већим делом, у сливу Дзвезданске реке, десне притоке Моравице.

У Новој мали, која је на једном рујанском брду, живе ови родови: Цветковци, Нојинци, Трајковци, Дољинци, Црнкици и Гаџеши.

У Новој мали, која је и највећа, живе 32 домаћинства.

Назив становника Новог Села је Новоселчанин, становнице Новоселка, а ктетик је новоселски.

Бели камен м пашњак.

Близнаци м мн. два узвишења на Дзвездану.

Велика голетина ж шума.

Верине ж. мн вир и пашњак.

Дзвездан м пространа узвисина и рид. Године 1570. записана је мезра Звездан коју су обрађивали сељаци из Биљаче, Неговца и Рупаја³⁶. Насеље Звездан било је на месту Кућетине, близу реке, а у непосредној близини Манастиришта. Предање каже да је Дзвездан добио име по власници Дзвездани.

Дзвезданска река ж речица.

Змијарник м пашњак.

Жељкино кладнче с извор. Жељка — корњача.

Кубе с стеновито место где извире Дзвезданска река.

Кули камен м пашњак на којем се налазе високе стене.

Кућетине ж мн. шума и пашњак поред Дзвезданске реке.

Маврина корија ж шума и пашњак.

Мала голетина ж пашњак.

Манастириште с шума. Виде се остаци цркве.

Мечак м шума.

Племњиште с место у Новој мали.

Суви вирови м мн. извори.

Тинко долче с долиница.

Тимчина падина ж планина.

Трепетличе с извор.

Црешња ж брдо и њиве. „Бе оремо у Црешњу“.

Чука ж чука на Дзвездану.

Ципана ж стрмина. „Све се туј ципка“ (котрља),

12. САМОЉИЦА

Самољица је старо село поред пута Бујановац — Прешево.

У XV и XVI столећу постојала су два насеља: Горња и Доња Самољица³⁷. Године 1519. у Горњој Самољници је било 15 хришћанских породица. У Доњој Самољници су биле само две³⁸.

Самољицу чине ове махале: Долња мала, Горња мала (или Трновска мала), Корбинска мала и Шемширска мала.

36. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 180.

37. Исто, стр. 166.

38. Исто, стр. 42.

У Самољици живе Срби и Албанци. Српски родови су се доселили после 1912. године.

У Самољици живе два српска рода пореклом из Врањске Пчиње: **Црновчани** из Црновца и **Стајовчани** из Стајевца. Куће су им у Долњој мали. Иселили су се **Дејковићи**, **Недељковићи**, **Ристићи** и др.

У овом селу има 128 домова (1981). Српских домаћинстава је свега осам.

У Самољици живи 952 становника (1981).

Јован Хаџивасиљевић Самољицу убраја у „димена српскога порекла којима се прави значај и порекло не зна“³⁹. У XVI веку Самољца је записана и као Самојлица и Самолница⁴⁰. Облик Самојлица могао је да постане од антропонима **Самојле** (**Самојло**).

Назив становника је **Самобљчанин**, становнице **Самобљчанка**, а ктетик, је **самобљачки** (**самољички**).

Бара ж ливада.

Балкански рид м њиве.

Влатково с падина.

Дуге њиве ж мн. њива и ливаде у Моравици (равници).

Долина ж поток.

Забел м шума и њиве.

Јованово с њиве.

Југина чешма ж чесма.

Јусенова чешма ж чесма на потесу Крајмировац.

Корбински рид м дугачка коса (њиве, шума).

Крајмировац м пространи пашњак према селу Крајмировцу (у Врањској котлини). Можда је на овом потесу била мезра **Крајмирци**, која се помиње у турским пописима из 1519. и 1570. године⁴¹.

Лозница ж долина.

Маљина чешма ж чесма на потесу Крајмировац.

Маравица ж њиве и ливаде. „Дете докара биволицу из Маравицу.“

Под малу ж потес испод Долње мале.

Рајински чукар м брдо. Некада припадао Рајинцу (у Прешевској Црној гори).

Рупа ж увала и чесма.

Салигаре ж мн. њиве, шума.

Самољачки рид м пространа утрина.

Стари пут м пут који иде преко Моравице. Грађен је 1863—1865. године. Раније се називао **Царски друм** или само **Друм**.

Страна ж њиве на коси према Моравици.

Трновска река ж поток који тече кроз Трновску (Горњу) малу.

Трновска чешма ж чесма.

39. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 68.

40. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 166.

41. Исто, стр. 176.

Ферати баџча ж узвисина, простран пашњак. Налазила се башта Албанца Ферата из Самољице. На карти: **Бахчи Ферат**.

Црквиште с њиве. „Била некој време црква“.

Ченеровач м њиве.

Чука ж в. Самољачка чука.

Широки рид м пашњак.

Шумичке ж мн. њиве. **Шумичка** — шумица.

13. БОРОВАЦ

Боровац је засељен у подножју једног обронка Рујна. Овде је било село и у давнијој прошлости. На потесу Дзадине наплази се на остатке античке опеке и грубе керамике. На локалитету Црквиште, верује се, била је стара црква посвећена светом Јовану.

Јован Хаџивасиљевић сматра да Боровац води порекло од села **Лагоборовци**, које се помиње у једној повељи 1355. године⁴².

У попису с краја XV века село је уписано као **Боријевце**⁴³. Године 1519. у Боровцу је било 76 хришћанских и три муслиманске породице⁴⁴. У XVI столећу у овом месту је регистрован гвожђар **Степан**⁴⁵.

Боровац чине три махале: **Доња мала**, **Средња мала** и **Кордлинска мала**.

Ј. Хаџивасиљевић је записао: „Прича се да је ово село постало од Срба бегунаца из Норче“⁴⁶. У ствари, браћа **Илија**, **Панца**, **Стамболија**, **Самолаца** и **Корда** дошли су у расељени Боровац. Они су купили имање од паше, а Панца је морао да му даде и једну биволицу. То је било половином XVIII века. Свакако да је Боровац расељен за време аустро-турских ратова (1737). У Боровцу живе ови родови: **Илинци**, **Панцици**, **Стамболици**, **Самоладини**, **Кордини** (**Кординци**).

Боровац је српско село (40 домаћинстава). У селу живи 267 становника (1981).

Назив становника је **Боровчанин**, становнице **Боровчанка**, а ктетик је **боровчански**.

Ајдиновица ж њиве у падини. По бегу Ајдину.

Аниште с њиве. Био турски хан.

Бајдин дол м дол. По човеку Бајди.

Бели камен м место где је вађен минерал кварц.

Божанска рупа ж распадина и камењар.

Бунцула ж ливаде и кладенац. **Бунцула** — корито издубено у деблу дрвета и служи за олвођење воде.

42. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 64.

43. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 132.

44. Исто, стр. 35.

45. Исто, стр. 119.

46. Јов. Хаџи-Васиљевић, нов. дело, стр. 199.

Вирја м мн. рупе.

Врпче с поток.

Голема корија ж шума.

Големи дол м долина.

Горњи кладанџ кладенац.

Деда—Томино с шума.

Дзацине ж мн. њиве

Доџан кладанџ м кладенац.

Друм м њиве. Пролази стари пут.

Илинска корија ж шума и пашњак.

Кајтазово с потес. Власник Стојан имао је надимак **Кајтаз**.

Катин дол м дол.

Корија ж шума. Тур. **когу** — шума.

Липе м мн. поток.

Лиска ж поток. **Лиска** — лискун.

Мајден м место на граници са Самољицом. **Ваџен камен**.

1878. **Маџирска падина** ж место где су живели муџацири, досељени

Митин кладанџ м кладенац.

Падинче с падиница.

Петкова корија ж шума.

Пладниште с пашњак.

Појиште с појило.

Попрљивица ж место где су школа и гробље. Расте папрат.

Радошин дол м долина и потес.

Рапов дол м долина.

Река ж речица. Постаје од Големог дола и потока Липе и Лиске.

Стамболијски кладанџ м кладенац.

Станци м мн. место где се састају Големи дол, Липе и Лиска.

Старе куће ж. мн. њиве и виногради. Мисли се да је ту био стари Боровац (пре досељења браће из Норче).

Трепетлике ж мн. пашњак и њиве.

Тумбе с њиве на узбрдици.

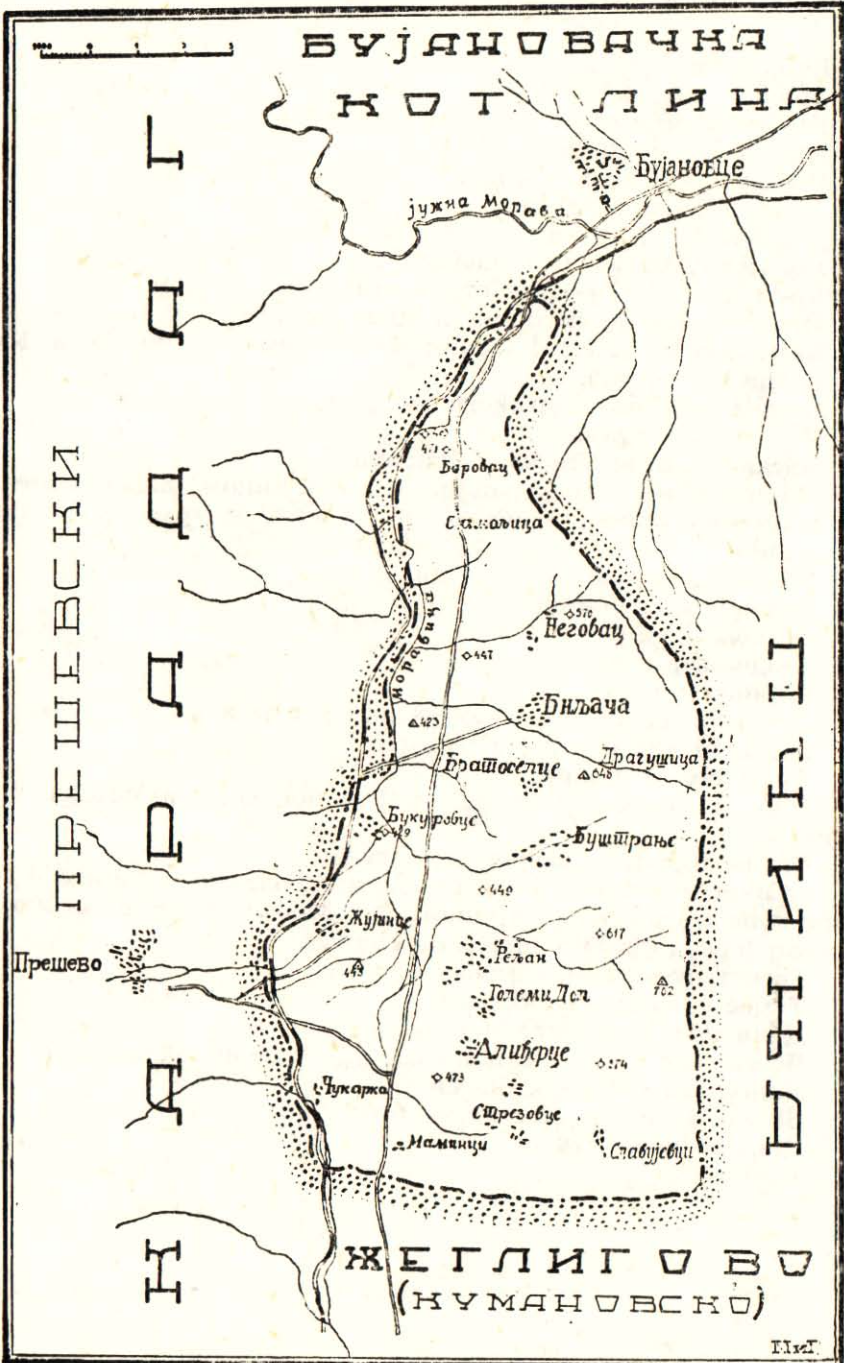
Црквиште с црквина и потес.

Ченерово м ливаде и шума. „Дошоше из Ченеровоц.“

Чингурова корија ж шума.

Шамак м поток. **Шамак** — подводно земљиште.

Широко поље с њиве.

Прешевска Моравица (из рада Јована Трифуноског)

ТОПОНИМЫ ПРЕШЕВСКОЙ МОРАВИЦЫ

(тринадцать населённых пунктов)

— Р е з ю м е —

Окрестная местность Прешевская Моравица находится на крайнем юге Сербии, между Прешевской Черной горой Руян. На юге граничит с Жеглигсвым в Македонии, а на севере с Враньской котловиной.

Славяне эту область поселяют ещё в VI веке, так как она очень благоприятна для земледелия и скотоводства (на Руяне).

Церковные места, монастырские места, сельские места и старые кладбища говорят о интенсивной жизни на этом просторе в средние века, а и до того времени.

Прешевскую Моравицу поселяют Сербь и Албаньць. Лишь в деревне Биляча кроме Сербов и Албаньцев живут Турки и Цыгане.

Автор, топонимы, оронимы, гидронимы, антропонимы и патронимы записывал от более старых Сербов в лето 1987 года в этих сёлах: Славьевац, Стрезовце, Чукарка, Големи Дол, Релян, Буштране, Жуйинце, Букоревац, Братоселце, Биляча, Новое Село (только в новой части), Самолица и Букоревац.

Др Момчило Златанович

П Р И Л О З И

ДУШАН МАКСИМОВИЋ — ОЛГИЦА ПАЛАМАРЕВИЋ

МАРКОВО КАЛЕ КОД ВРАЊА

— ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЧКИХ РАДОВА —

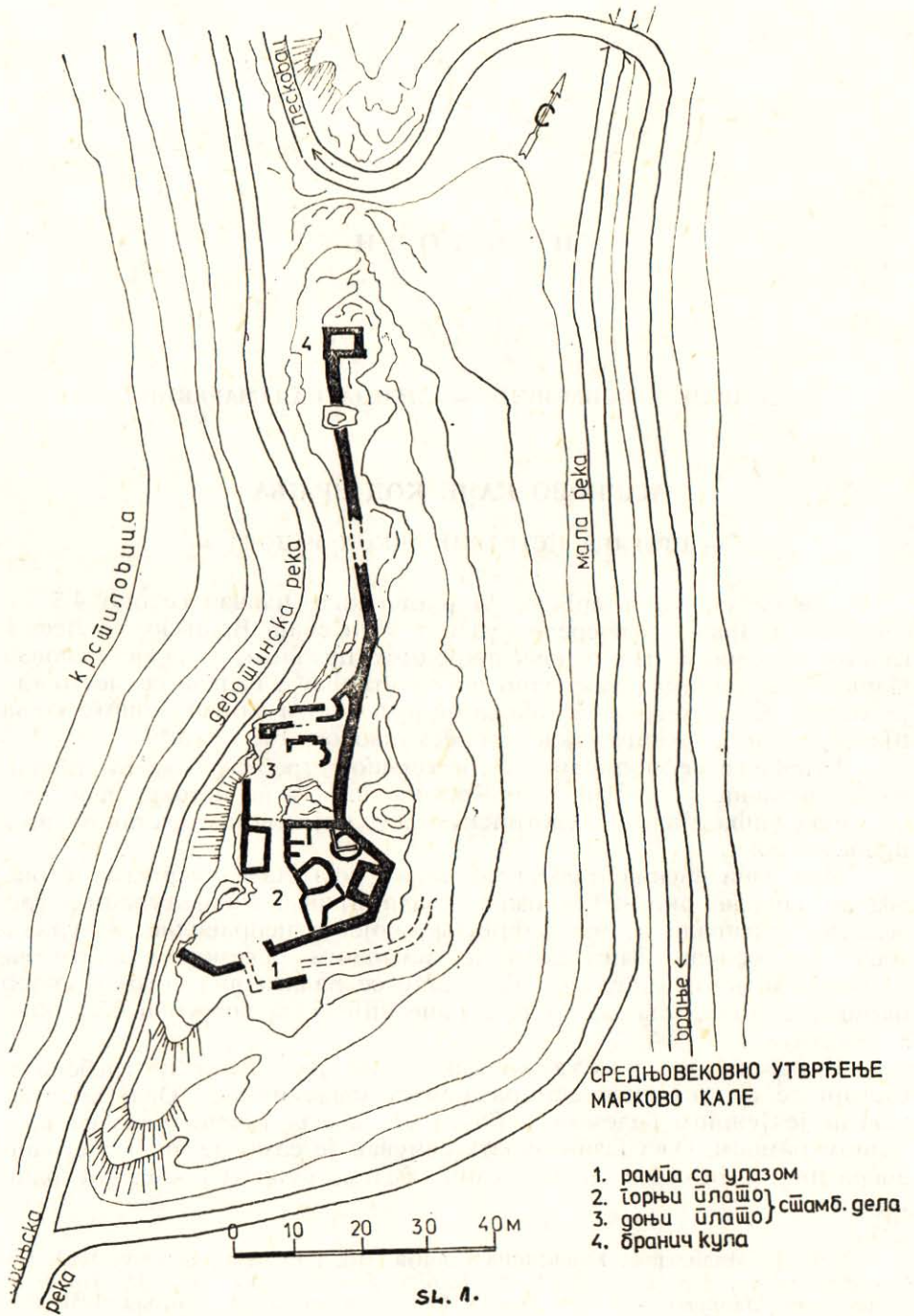
Средњовековно утврђење Марково кале налази се око 4,5 км северно од Врања, непосредно уз пут који спаја Врањску са Лесковачком котлином. На основу народних предања, град је основао Марко Краљевић, а непосредно испод утврђења налази се место где је Марко пекао хлеб — Маркова фурња, као и отисак копите коња Шарца, који је једним скоком прескакао околне планине.

Утврђење је лоцирано на истуреном гребену између планина Пљачковице — на западу и Крстиловице — на истоку, непосредно изнад ушћа Мале у Девотинску реку, које својим саставом чине Врањску реку.

Просечна висина гребена на којем се налази утврђење је око 800 м, односно око 400 м изнад града Врања. Конфигурација гребена је диктирала основу утврђења, које је неправилне, издужене троугаоне основе. Заштићено је масивним бедемским платнима са јужне и источне стране. На западу се налази врло стрма, скоро окомита литица, тако да са те стране није била потребна било каква заштита.¹

Стамбени део насеља налази се на јужном делу гребена и састоји се од два висински различита мања платоа. Овај простор опасан је јужним бедемом у којем се налази главни улаз са прилазном рампом. Од улазних врата сачуван је само десни — источни доватник, који се од спољњег лица бедема сужава према унутрашњости.

¹) М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*. Нови крајеви, Београд 1884, III. *Врањски округ*, стр. 296—299; Ф. Р. Kanitz, *Studien*, стр. 112—113; Иван М. Здравковић, *Марково кале код Врања*, Старинар књига II, Београд, 1951, стр. 250. 253.

Јужни бедем се пружа од литице на западној страни, према истоку, до увучене југоисточне угаоне куле. Непосредно од куле, бедем, пратећи конфигурацију терена, скреће према северозападу, до северне границе доњег стамбеног платоа, а затим се дуж ивице литице пружа према северу, где се на најистуренијој тачки завршава бранич—кулом. Део бедемског платна, који се пружа дуж литице, сачуван је у пуној висини, а при врху се уочава накнадно назиђивање, које је вероватно уследило по завршетку градње, пошто се изузетно јасно уочавају контуре првобитних зубаца. На местима оштећења, овог дела бедема, налазе се велике количине грабевинског шута, што указује на претпоставку да су се на овим просторима налазиле бедемске куле, које су страдале приликом опсада или тектонских потреса. Бранич кула је скоро квадратне основе, мањих димензија, а југозападни угао сачуван је у висини две етаже.

Просечна дебљина одбрамбених бедемских платана је око 2 м. Лица су грађена од ломљеног, лепо сложеног лискунастог шкриљца, а унутрашњост испуњена трпанцем и заливена врућим кречним малтером. На местима оштећења још су видљиви трагови греда које се пружају паралелно са лицима бедема, на одређеном одстојању, а повезане су попречно постављеним гредицама, нешто мање дебљине. На око 1,5 м од нивоа првобитних зубаца, сачувани су остаци шетне стазе на круни бедема.

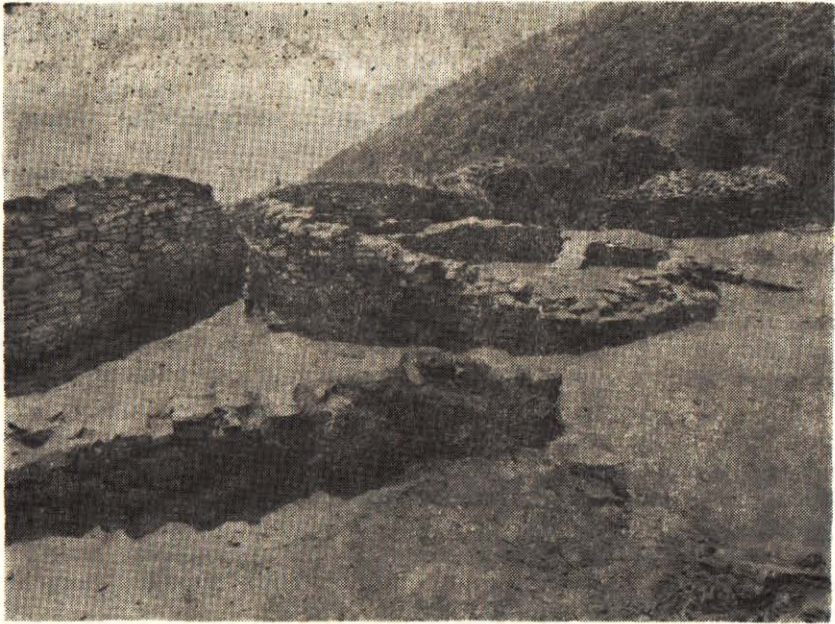
На горњем делу стамбеног платоа, који је у основи трапезоидан, досадашњим истраживачким радовима констатовани су, поред главног улаза, југоисточна угаона кула, цистерна кружне основе, цистерна ромбоидне основе, три просторије мањих димензија уз подзид између платоа и просторија правоугаоне основе, која се налази уз саму литицу, на западу.

Југоисточна угаона кула налази се на сучељавању јужног и источног бедема. Мањих је димензија и доста оштећена. На основу њеног положаја, може се закључити да је штитила улаз у утврђење и контролисала прилазни пут из правца југа.

Цистерна кружне основе налази се непосредно уз источни бедем. Зидана је од ломљеног камена везаног малтером, а са унутрашње стране премазана дебљим слојем иловаче и испуњена шљунком различите—гранулације.

Цистерна ромбоидне основе налази се скоро у централном делу платоа, сачувана је у нешто већој висини, али је техника градње нешто гора од претходно наведене, о чему сведочи и неколико подзида са спољне стране. Са унутрашње стране, такође је премазана слојем иловаче и испуњена шљунком, али се јасно уочава неколико шахова кружних облика, зиданих техником сухозида, који су коришћени као нека врста бунара.

Три просторије уз подзид између платоа, као и просторија која се налази уз литицу, грађене су у техници сухозида, лоше очуване, а приликом градње коришћени су и делови опека, вероватно са старијих објеката. Већа просторија, уз литицу, налази се

Марково кале — остаци цистерне ромбоидне основе

Марково кале — Горњи плато стамбеног дела

скоро у оси главног улаза, тако да затвара пролаз према доњем платоу.

На основу урбаног растера, техника градње и покретних налаза, може се са сигурношћу претпоставити да су на горњем стамбеном платоу цистерна ромбоидне основе, просторије уз подзид, као и просторија уз литицу, грађени касније, у периоду турске доминације и коришћења утврђења.

На доњем платоу, који је правоугаоне основе, а по површини скоро исти као и горњи, од трагова архитектуре откривени су заштитни зид уз литицу, северни бедем стамбеног платоа, мања просторија квадратне основе и остаци сакралног објекта.

Заштитни зид је грађен уз саму ивицу литице, на западној страни, а сачуван је у јужном и северном делу, Средњи део је вероватно услед деловања ерозије склизнуо низ литицу.

Северни одбрамбени бедем стамбеног платоа је релативно добро очуван само у источном делу, где се сучељава са источним бедемом утврђења. Остали део бедема је у врло лошем стању, а сачувано је само језгро. На сачуваном делу бедема доста добро је очуван пролаз мањих димензија, који лучно скреће према унутрашњости платоа. Како су на левој обали Девотинске реке констатовани остаци бране и силазног степеништа, несумњиво је у питању остатак водене капије, од које се низ северну косину гребена степеништем силазило до потока. Непосредно уз северозападни угао доњег платоа, налази се просторија, скоро квадратне основе, врло малих димензија. Откривени бедеми и зидови и поред оштећења, грађени су врло солидно од ломљеног камена, везаног врућим кречним малтером.

Скоро у централном делу доњег платоа, откривени су темељни остаци сакралног објекта. Црква је грађена у нешто бољој техници, од притесаног камена. Основа је у облику слободног крста, са споља тространом апсидом. Јужна половина цркве је скоро у потпуности уништена каснијим интервенцијама, вероватно у периоду разарања целокупног утврђења.²

По целој површини доњег платоа, јасно се уочавају многа удубљења у стеновитој подлози, која су служила за ослањање дрвених стубова на којима су грађени објекти уз бедемска платна и подзид између платоа.

У српској средњовековној историји Врање и области око Врања се први пут помињу за време освајачког похода жупана Вукана против византијске војске под вођством Јована Комнина 1093. године.

²) А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд, 1962, стр. 39; Др Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, стр. 61—62.

*) Врањски гласник

Марково кале — источно бѣдемско платно

Освајачка политика Стефана Немање у правцу истока, у раздобљу од 1180—1190 године, имала је за циљ и освајање жупе Врање. За време владавине Стефана Уроша II (1282—1321), као управитељ области око Врања помиње се казнац Мирослав, а потом тепаџија Кузма. Кнез Балдовин је управитељ у доба владавине Стефана Дечанског (1321—1331). Син кнеза Балдовина, жупан Маљушат Багаш, у време владавине Стефана Душана (1331—1345), област око Врања даровао је манастиру Хиландару, а цела област, која се назива „Краиштем“, по владаревом указу је ослобођена свих дужности према граду. После смрти Стефана Душана у области Врања се помињу Угљеша Великаш, крајем XIV и почетком XV века, а као господар области Врања, Иногошта и Прешева се помиње ћесар Угљеша. Убрзо после тога, током 1412. године, продревши са истока, из области Бустендила, султан Муса, поред Врања — односно утврђења Марково кале, скоро у потпуности уништава читав низ градова у централној и источној Србији.

За врањску област везује се и једна од последњих победа српских великаша над турском војском. Претпоставља се да је у врањској котлини Никола Скобаљић 1454. године потукао Турке, а затим се преко Марковог калета и Скобаљић-града (средњовековно утврђење изнад Вучја) повлачио према истоку.³

Прва турска посада у утврђењу помиње се 1519. године, а последња 1572—73 године. О значају утврђења у том периоду говори податак да је турска постаја била бројнија од оне у Скопљу.⁴

У међувремену се цивилно становништво повукло према југу и настанило на потесу који се и данас назива горње Врање.

Многи материјални подаци, као и наведене историјске личности, све више потврђују претпоставку да је реч о изузетно значајном средњовековном утврђењу, које је у раздобљу између XIII—XV века било највероватније стоно место управитеља области — жупе и обезбеђивало стратешки важне саобраћајнице према Нишу, Софији, Скопљу и косовској котлини.⁵

О времену настанка и дуготрајности утврђења, осим историјских, свакако су значајни и изузетно бројни и скоро идеално сачувани покретни налази.

³) Константин Јиречек, **Историја Срба**, прва књига, Београд, 1952, стр. 4, 138, 250, 251, 332, 334, 380; **Годишњица Николе Чупића**, књ. 16, 1896. год.; Јован Хаџи-Васиљевић, **Ка историји града Врања, Историја српског народа**, прва књига, Београд, 1981, стр. 198, 199, 258, 260, 538, 539, 540, 584; Исто стр. 21, 54, 55, 87, 115, 222.

⁴) Др Олга Зиројевић, **Марково кале код Врања**, Врањски гласник, VII, Врање, 1971, стр. 287—290; Др Александар Стојановски, **Врањски кадилук у XVI веку**, Врање, 1985, стр. 11—30.

⁵) М. Благојевић, **Преглед историјске географије средњовековне Србије**, Зборник Историјског музеја Србије, 20, Београд, 1983. год.

Керамички материјал се може поделити на: лонце, крчаге, зделе, поклопце, пехаре, пршљенке и пећњаке.

— Лонци

Већи део сачуваног керамичког материјала представљају лонци лоптастог или бокастог облика, рађени су на витлу, са мање или више профилисаним ободима, са дршком или не. Углавном су неглебосани и релативно добре фактуре. Један део је по ободу или споља глебосани, украшени пластичним прстеновима, спиралним хоризонталним или таласастим низовима линија по врату и рамену суда. Постоји и спирала изведена у ангоби, често праћена тачкастим орнаментом Т. I, II сл. 1, 2, 3, III, IV.

— Крчази

Што се тиче ове врсте керамике, заступљена је многобројним фрагментованим судовима, који су, за разлику од лонаца изнутра или споља глебосани, украшени пластичним прстеновима, спиралама и тачкастим орнаментом у ангоби и урезаним линијама. Тракасте дршке су украшене орнаментом усправних или хоризонталних линија или подужних трака као и пластичних бобица Т. II сл. 1.

— Зделе

Многе сачуване зделе могу се поделити на два основна типа: Зделе са равним дном и зделе са прстенастом или коничном стопом.

Зделе са равним дном су у већини случајева већих димензија, коничног или калотастог облика, грубље фактуре. Са унутрашње стране су глебосане мрко-зелено, жуто, жутозелено и зелено. Украшене су по ободу или рамену пластичним тракама, а један део, са унутрашње стране неправилним уздужним тракама у другој боји. Овакав тип здела представља типично кухињско посуђе.

Зделе са прстенастом или коничном стопом су свакако најлепши и по облику најразноврснији керамички материјал са овог локалитета. Рађене су од добро пречишћене глине. Заступљени су скоро сви облици, почев од калотастог па до врло плитких са равним проширеним ободом. Све су глебосане, а од боја заступљене су мркожута, жута, жутозелена, и зелена. Од орнаментике карактеристичне су прстенасте траке, утиснуте линије, утискивање по ивици обода, а само фрагментарно су сачувани делови украшени зграфито техником, која се базира на флоралним орнаментима Т. V, VI, VII, VIII, XII сл. 3.

Посебно се издвајају две зделе:

— Врло плитка здела, зелене боје са проширеним равним ободом, украшеним утискивањем и малом прстенастом стопом. Са унутрашње стране, дуж обода, према централном делу суда налази се низ мањих, стилизованих риба, а при дну сачувана је једна, већа код које се јасно уочавају глава са оком и шкргама, пераја, реп и крљушт. Све представљене рибе изведене су у техници псеудо зграфита Т. IX сл. 1.

— Друга здела, фрагментарно сачувана, веома fine фактуре, са унутрашње стране на беж основи украшена је стилизованим дрвотом живота у кобалт плавој боји. Орнамент прате изузетно уске траке зелене боје Т. IX сл. 2.

— Поклопци

Поклопци су заступљени у три основна облика: калотаста, купаста и скоро сасвим равни. Све карактеристике пластична дугметаста дршка на врху, а код калотастих и купастих сачуване су у потпуности или делимично, дршке које спајају обод са врхом поклопца. Равни поклопци су без икакве орнаментике, а остали украшени утискивањем по ободу или целој спољној површини низом хоризонталних, паралелних утиснутих прстенова Т. IX сл. 1—4.

— Пехари

Од ове врсте стоног керамичког посуђа сачуван је само један примерак. Скоро цилиндричног је облика, са проширеним и равним дном. Са спољне стране украшен низом хоризонталних утиснутих трака, са тракастом дршком. Споља и изнутра жутозелено глебосан Т. X сл. 5.

— Пршљенци

Досада откривени пршљенци су различити по величини, облику и материјалу од којег су рађени. Већи део прављен је од делова керамичких судова или опека, док је један мањих димензија, купастог облика, рађен од олова.

Посебно је интересантан пршљенак од камена, коцкастог облика са осам угло засечених троуглова. Троуглови и четвртасти простори су орнаментисани мањим, утиснутим троугловима. Око перфорираних страна се налази низ урезаних паралелних четвороуглова са четири троугла у средини Т. XI сл. 5.

Сл. 2 (1)

Сл. 2 (2)

Сл. 2 (3)

Сл. 2 (4)

— Пећњаци

У тзв. „Техничко керамичко посуђе“, можемо сврстати пећњаке, који су коришћени као функционални и декоративни елементи зиданих пећи. Заступљена су четири типа, до сада откривених, пећњака сл. 2.

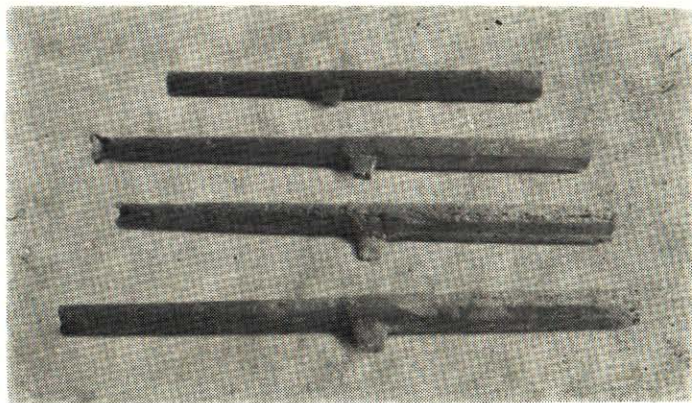
— Најједноставнијем типу припадају пећњаци издуженог купастог облика, без икаквих украса и неглебосани Т. XI сл. 1.

— Пећњаци цилиндричног облика, са четвртасто изведеним ободом, добре фактуре, танких зидова, изнутра зелено глебосани. Т. XI сл. 3.

— Пећњаци издуженог купастог облика са шестостраним отвором, изнутра зелено глебосани Т. XI сл. 2.

— Пећњаци купастог облика са заравњеним ободом и пластичним ребром са спољне стране, изнутра зелено глебосани Т. XI сл. 4.

Истој групи керамике припада и дубока здела, коничног облика, већих димензија, са равним дном и изливником на ободу. Здела је добре фактуре, добро печена, а изнутра и споља није глебосана⁶ Т. XII сл. 1.

Пушке „Кукаче“

— Метал

Поред многих клинова, пронађени су ексери, потковице, оклови, делови коњске опреме, ножеви, прапорци, штитник за груди и четири пушке Т. XII сл. 2—8.

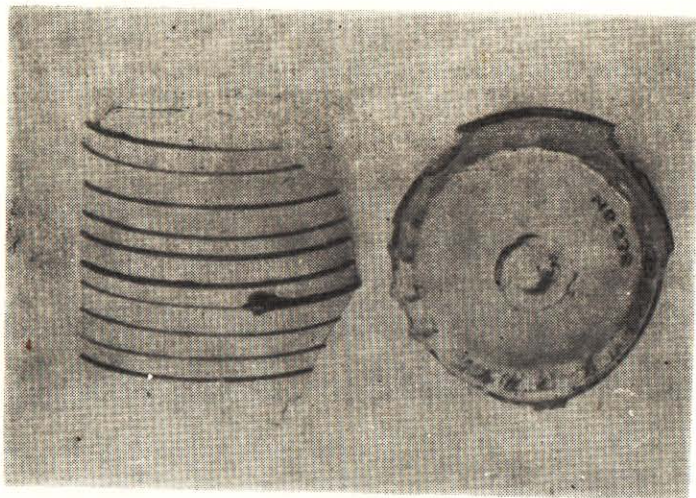
⁶) Марија Бајаловић — Хаџи-Пешић, **Керамика у средњовековној Србији**, Београд, 1981. год.; Др Мирјана Ђоровић—Љубинковић, **Српска средњовековна глебосана керамика**, Зборник радова Народног музеја, III, Београд, 1962. год. стр. 165—186; Душница Минић, **Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца**. Старинар, XXX, Београд, 1980. год. стр. 43—47.

Од штитника за груди пронађено је 36 правоугаоних гвоздених плочица, на којима се јасно уочавају декоративне главе мањих ексера, којима су биле причвршћене на кожну подлогу. Димензије плочица су различите Т. XIII сл. 1.

Пронађене пушке од бронзе припадају типу кукача — фитиљача. Спољна страна цеви је осмоугаоно фацетирана, а унутрашња кружно глатка. На средини, са доње стране, налази се велики профилисани зуб — кука за фиксирање, приликом употребе⁷ Сл. 3.

— Стакло

Уз низ фрагмената равно ливаног стакла, светло зелене боје, досадашњим истраживањима, откривен је само један примерак фрагментоване чаше Сл. 4.

Стаклена чаша

Чаша је цилиндричног облика са конично издубљеним дном и назубљеном траком на бази. Украшена је низом хоризонтално постављених стаклених нити ултрамаринске боје. Пронађена је у накнадно прављеном отвору за дрвену греду, у олтарском простору цркве, па се не може са сигурношћу тврдити да ли је припала делу црквених ствари⁸ Т. XIII сл. 1.

⁷) Душан Прибаковић, *Остава из XV века у Малом граду смедеревске тврђаве*, Весник Војног музеја ЈНА, 6—7, Београд, 1962. год. стр. 55—94; Душан Миловановић, *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије*, Музеј примењене уметности, Београд, 1986. год. стр. 161; Гласник СКА, Београд 1957. год.

⁸) Верена Хан, *Стакло средњовековно*, Историја примењене уметности код Срба, том I, Београд, 1977. год. стр. 217—220.

Осим наведеног покретног материјала, пронађено је и неколико гвоздених утега, делови табли оловног лима, жрвањ од камена, као и неколико бубади различитих димензија.

Наведени керамички материјал, предмети од метала, као и стакло, на основу типолошких и орнаменталних карактеристика, упоређени са налазима са других средњовековних локалитета, уз наведене историјске чињенице, могу се са сигурношћу датовати у период између XII и XVI века.

Детаљнија обрада материјала обавиће се по завршетку истраживања подграба и евентуалне некрополе.⁹

---

⁹) Истраживачке радове од 1983. год. финансира СИЗ културе у Врању, а од 1984. и Основна заједница науке јужноморавског региона у Лесковцу. Конзерваторско рестаураторске радове финансира Републичка заједница културе у Београду.

Екипа је радила у саставу: Душан Максимовић, руководилац радова, Олгица Паламаревић, сарадник, Гордана Ранковић, Сања Цветковић, Михајло Ђорђевић, студенти археологије. Техничко снимање и конзерваторско рестаураторске радове обавља арх. Миле Вељковић, Фотографија, Јован Шурдиловић и Божидар Марјановић.

MARKOVO KALE PRES DE VRANJE

— Aperçu de travaux de recherches —

Résumé

Les vestiges d'une forteresse médiévale — Markovo Kale — se dressent à environ 4,5 km au nord de Vranje, sur une hauteur en saillie entre les monts Krstilovica et Pljačkovica et les deux rivières de Mala et de Vranjska reka.

C'est une forteresse à l'assise irrégulière, ceinte de puissants remparts des côtés sud et est. Du côté ouest, la falaise descend à pic. La partie habitable est divisée en deux plateaux situés à des niveaux différents. Sur le plateau supérieur, du côté sud, se trouvent une porte munie d'une rampe d'accès, et, à l'intersection des remparts sud et est, une petite tour intérieure. La grande tour s'élève au point le plus septentrional des remparts est.

Des restes de deux citernes et de trois pièces ont été constatés sur le plateau supérieur.

Sur le plateau inférieur à assise irrégulière, les vestiges les plus importants sont ceux d'une église dont la base se présente sous la forme d'une croix libre et ayant à l'extérieur une abside triangulaire, ainsi que ceux de la »Porte de l'eau«.

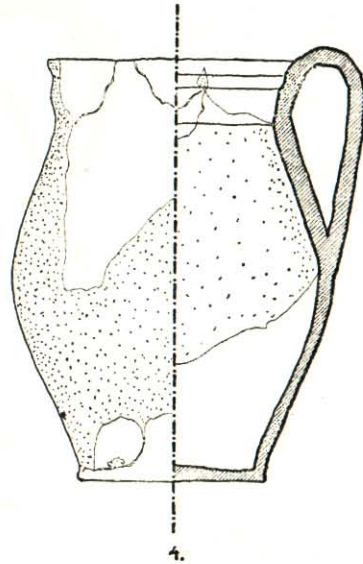
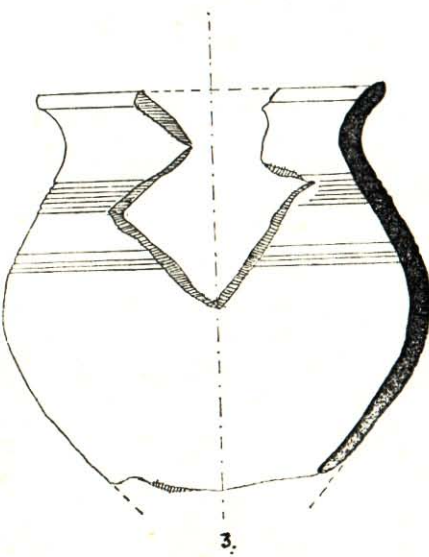
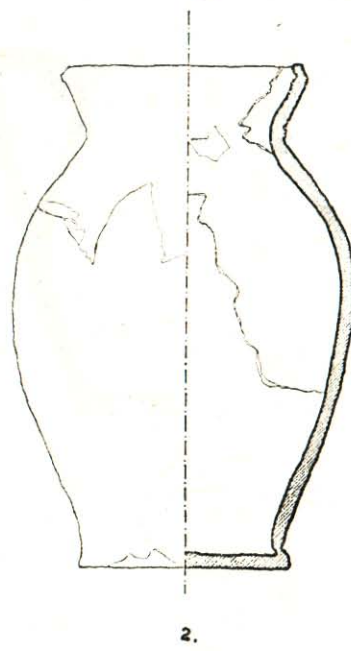
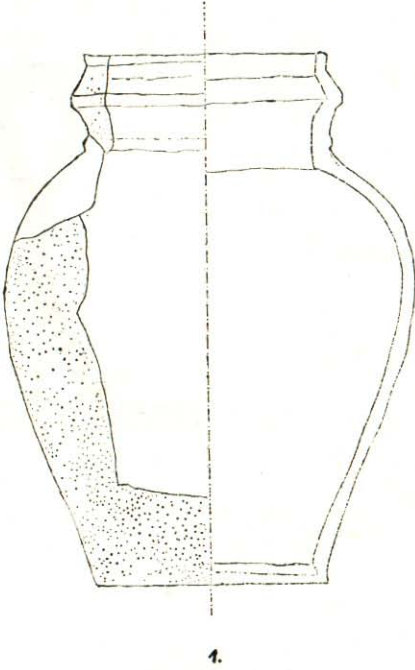
Les pièces mobiles qui ont été mises au jour comprennent des pots en céramique, des cruches, des récipients, des couvercles, des coupes, des fours ainsi que des objets en métal: coins, clous, fers à cheval, ferrures, couteaux, grelots, quatre fusils anciens et verreries.

Les données historiques apportent des précisions sur la campagne du comte Vukan contre les armées byzantines commandées par Jean Comnène en 1093; la politique de conquête de Stefan Nemanja en direction de l'Est 1180—1190; le règne de Stefan Uroš II (1282—1321); le gouverneur de ces régions Miroslav et son successeur Kuzma; le prince Baldovin, gouverneur au temps de Stefan Dečanski (1321—1331); le comte Maljušat (1331—1345); l'empereur Uglieša à la fin du XIVe et au début du XVe s.; le sultan Musa qui s'empare de la forteresse en 1412 et l'incendie; la prise définitive de la forteresse par les Turcs sous le règne de Nikola Skobalić en 1454; la première garnison turque qui s'y installe en 1519 et la dernière qui y séjourne en 1572—1573.

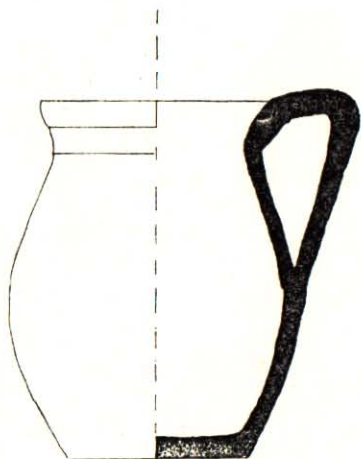
Ces données historiques et les nombreuses pièces découvertes sur les lieux attestent la très longue existence de la forteresse — du XIIIe au XVIe siècle.

D. Maksimović — O. Palamarević

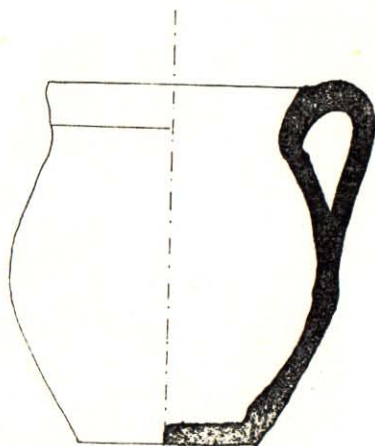
Табла I

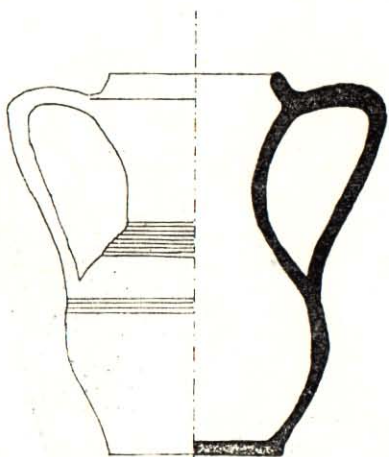
Табла II

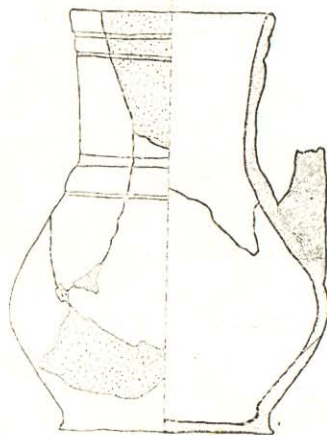
1.

2.

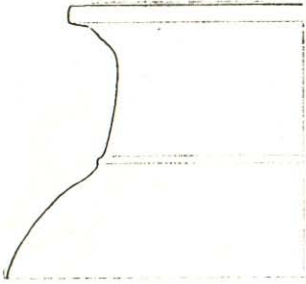

3.

4.

Табла III

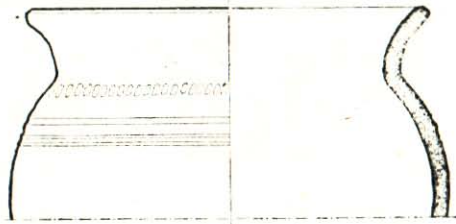
1.

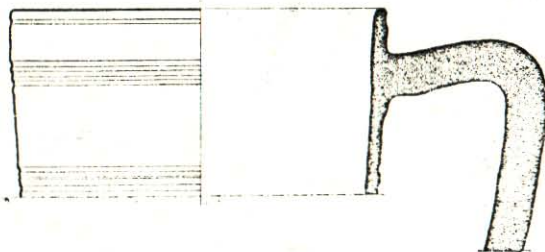
2.

3.

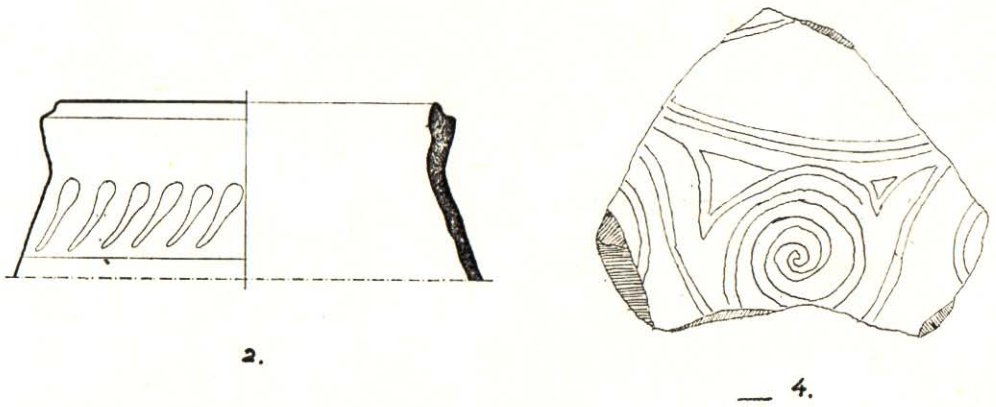
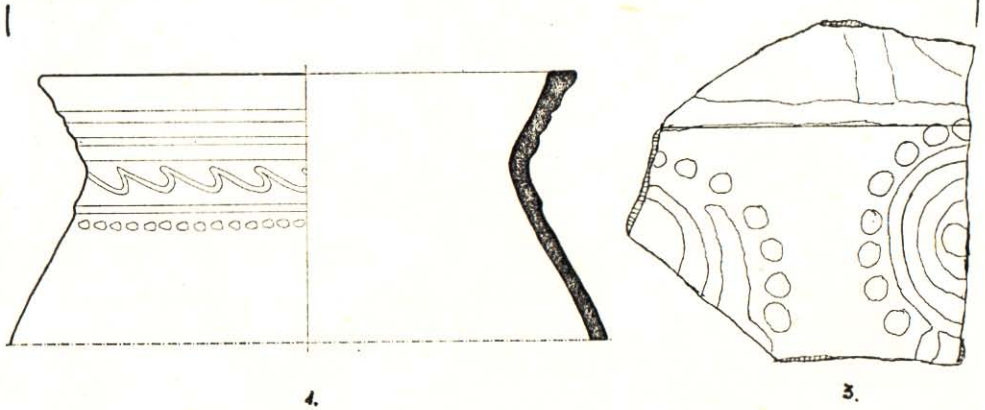

4.

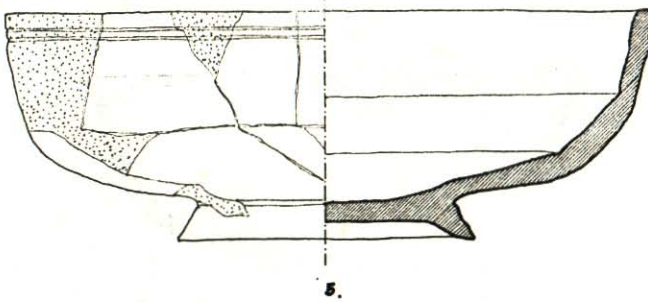
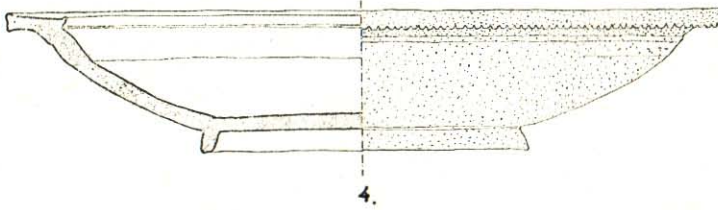
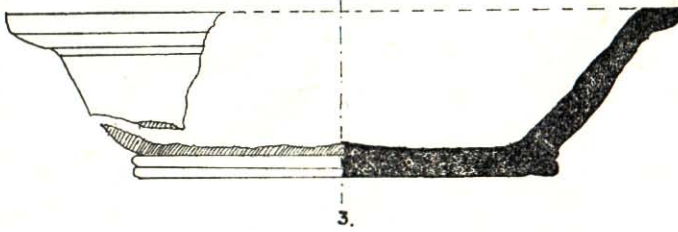
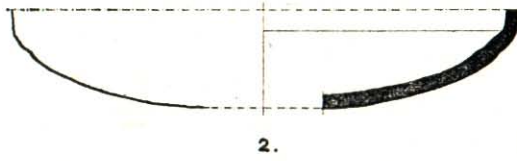
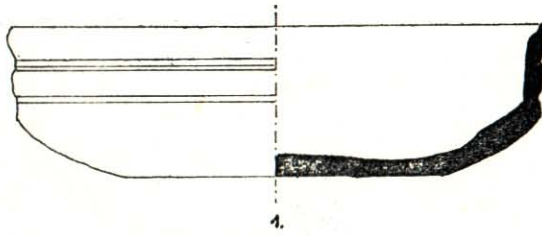
5.

Табла IV

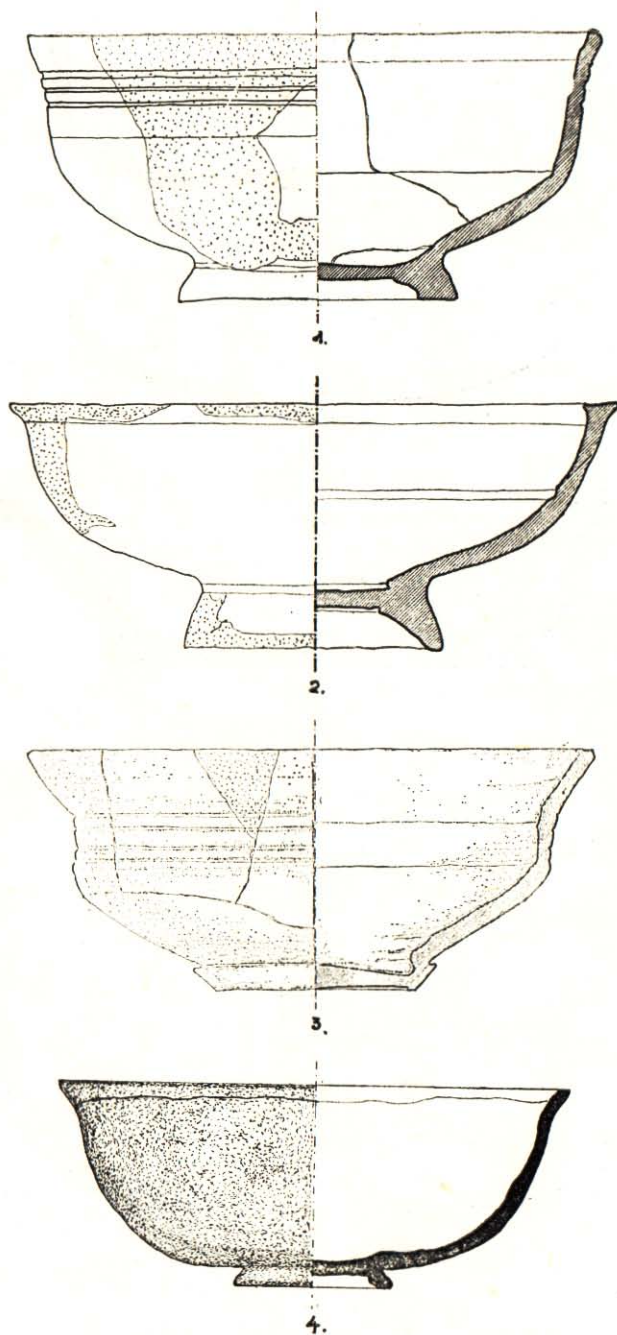

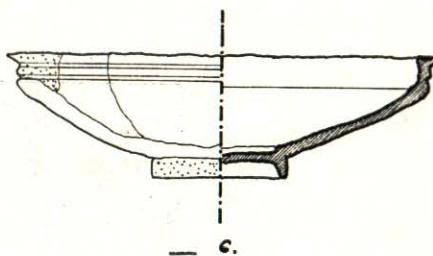
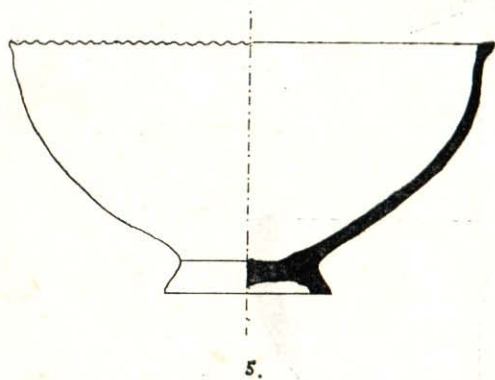
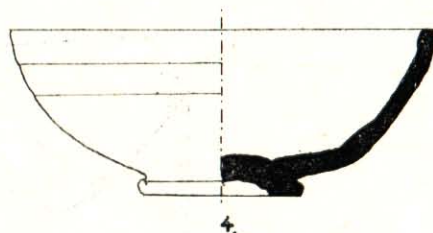
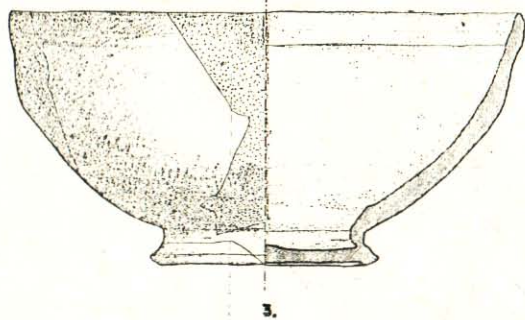
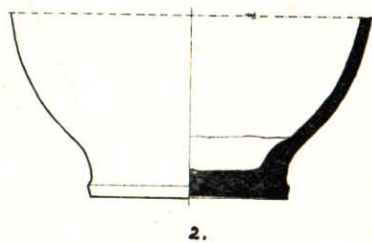
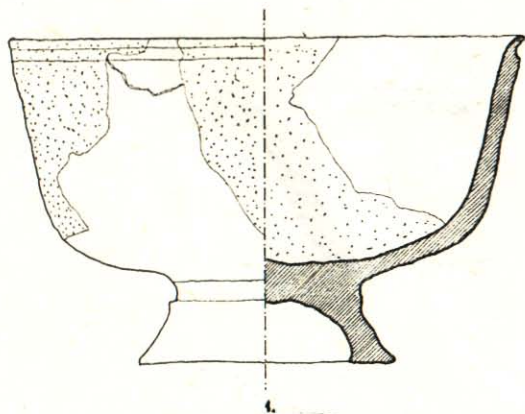
Табла V

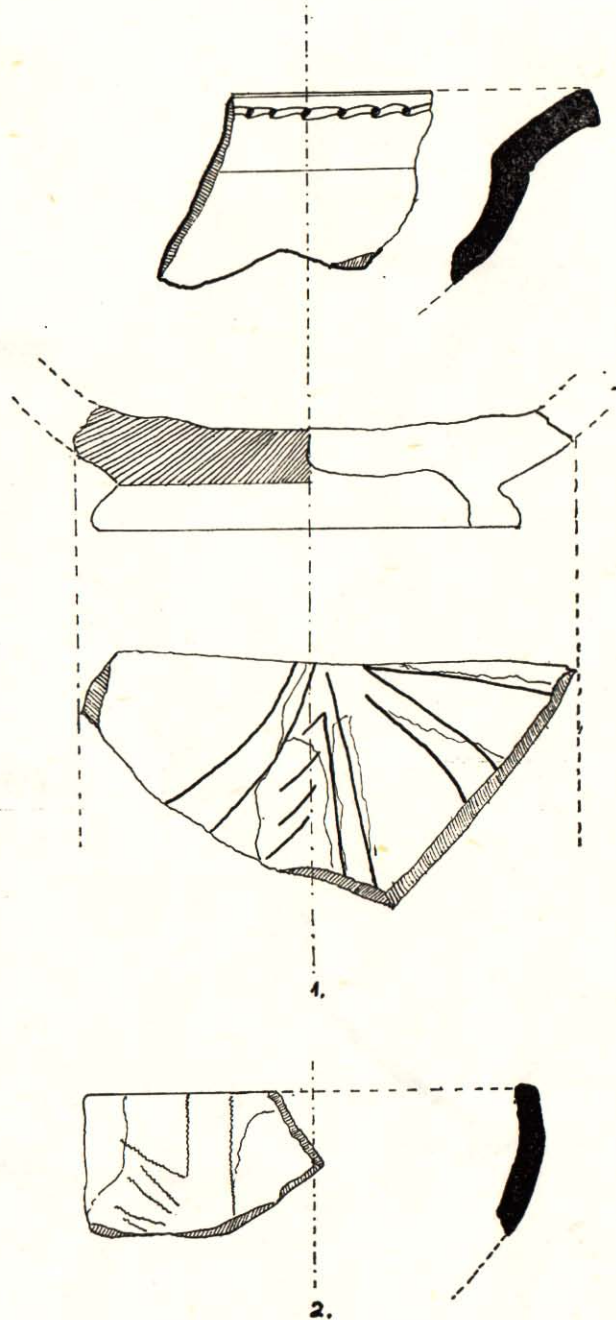
Табла VI

Табла VII

Табла VIII

Табла IX

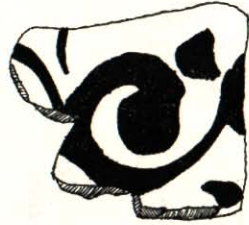
4.

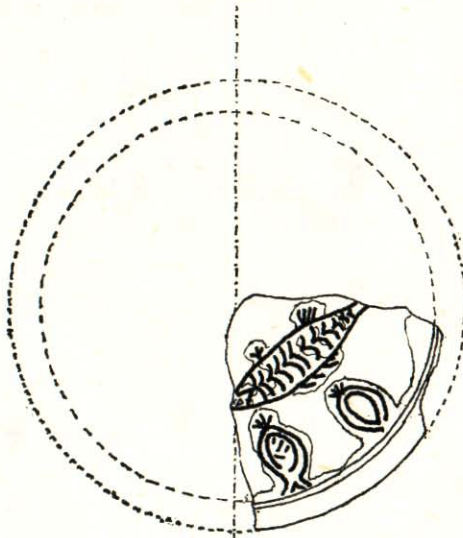
4a.

4b.

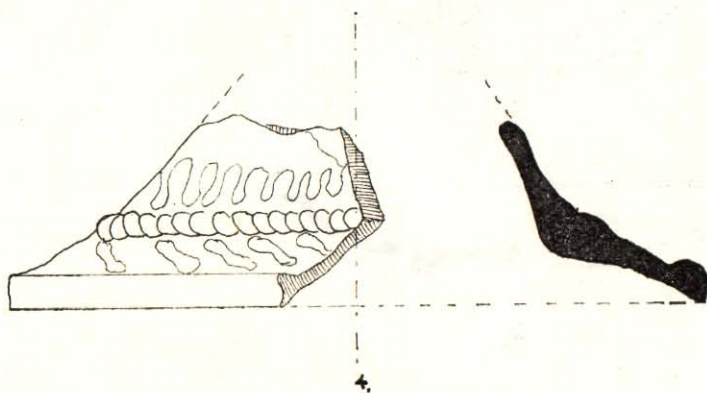
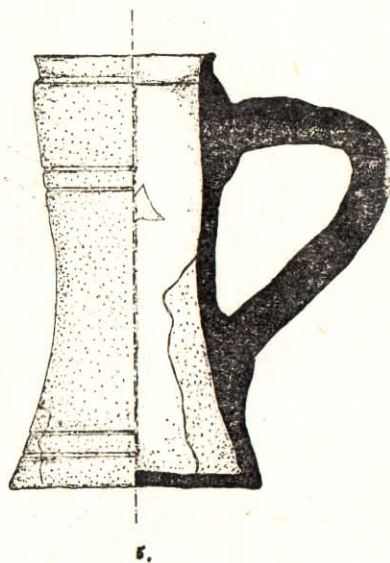
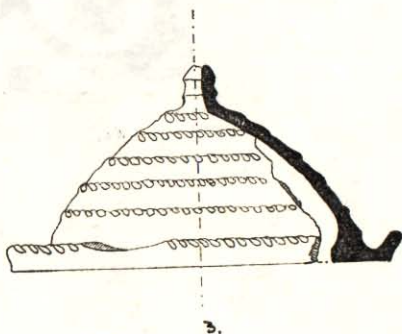
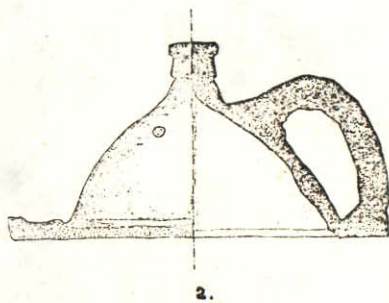
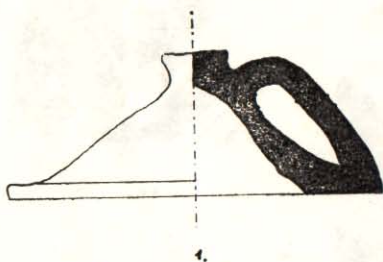

4c.

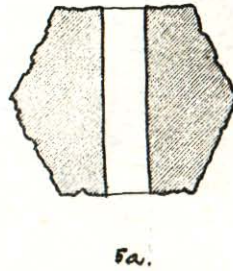
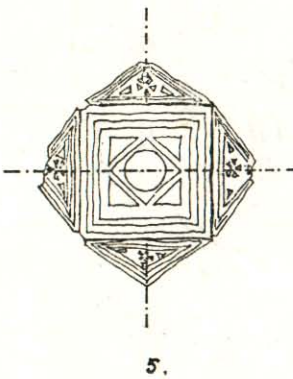
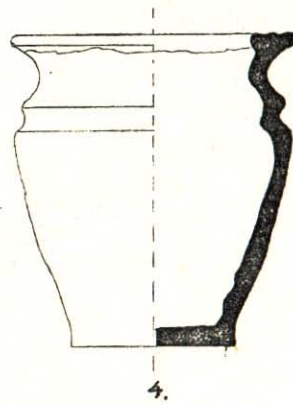
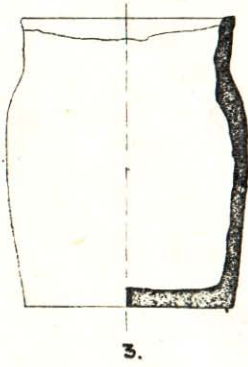
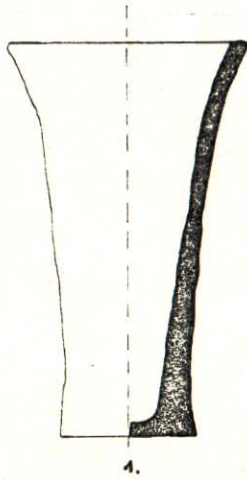

2.

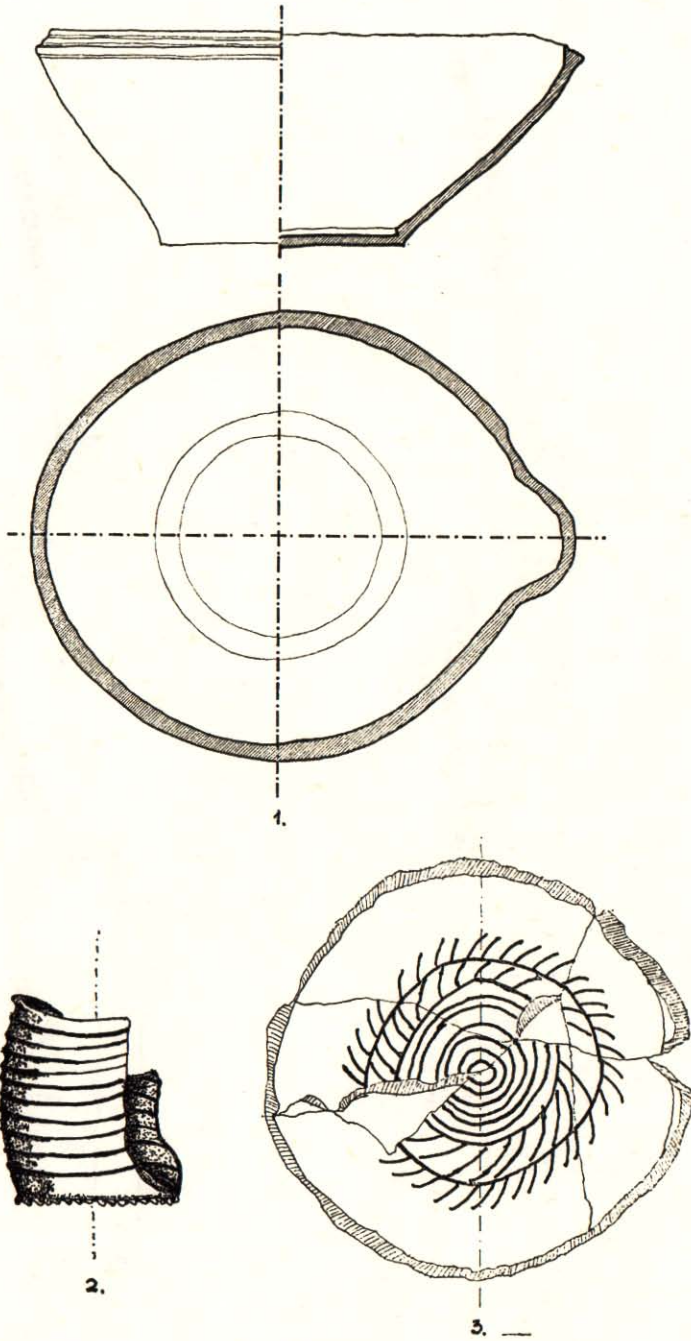
Табла X

Табла XI

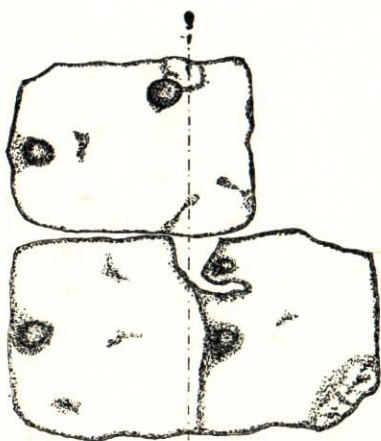

Табла XII

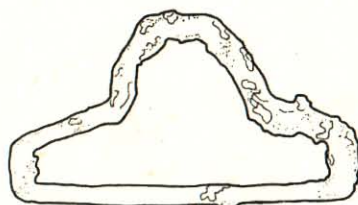

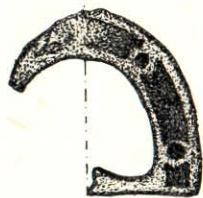
Табла XIII

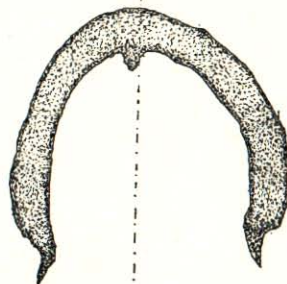
1.

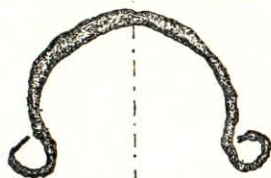
2.

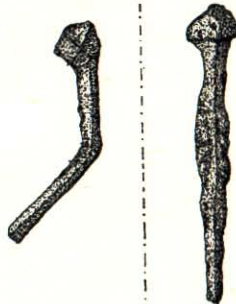
3.

4.

5.

8.

6.

7.

АРХИЉЕВИЦА

Севастократор Дејан, зет цара Душана по сестри Теодори (у калуђерству Евдокији), држао је кумановско-прешевску удолину, а то је део самог језгра Балкана.

Најпотпунију расправу о овом властелину, оснивачу државе Дејановића, написао је Миодраг Рајичић и навео сву важнију литературу и изворе.¹ Он закључује да је Дејан умро између 1366. и 1371. године.²

Дејан је саградио цркву свете Богородице „у својој баштини, у земљи Желиговској, а у место рекомем Архиљевица“ и затражио од цара и сабора дозволу да јој се приложи извештај број села. Логотет Гојко је редиговао повељу цара Душана „под Скопљем“ 10. августа 1355. године.³ У царској повељи стоји и ово: ... „Брат царства ми севастократор Дејан“⁴.

Судећи према овој повељи, Архиљевица се налазила тамо где су дарована села Подлешане, Извор и Руџинци, а то је Кумановска Црна гора, односно падине Језерске планине.

Године 1379. или 1381. Евдокија са сином Константином Дејановићем прилаже Хиландару Богородицу у Архиљевици, многа села и друга добра.

Научници су настојали да одреде место села Архиљевице и Дејанове задужбине.

Јован Хацивасиљевић је тврдио да је Карпино манастир Ваведење св. Богородице код кумановског села Ораха Богородица Архиљевичка.⁵ Он такође мисли да је име Архиљевица „сачувано у топографском називу Урљевица и у самом имену села Аљинца“ близу Куманова.⁶

1. Миодраг Рајичић: **Севастократор Дејан**, Историјски гласник, Београд, 1953, бр. 3—4, стр. 17—28.

2. Исто, стр. 28.

3. Стојан Новаковић: **Законски споменици српских држава средњег века**, Београд, 1912, стр. 738—740.

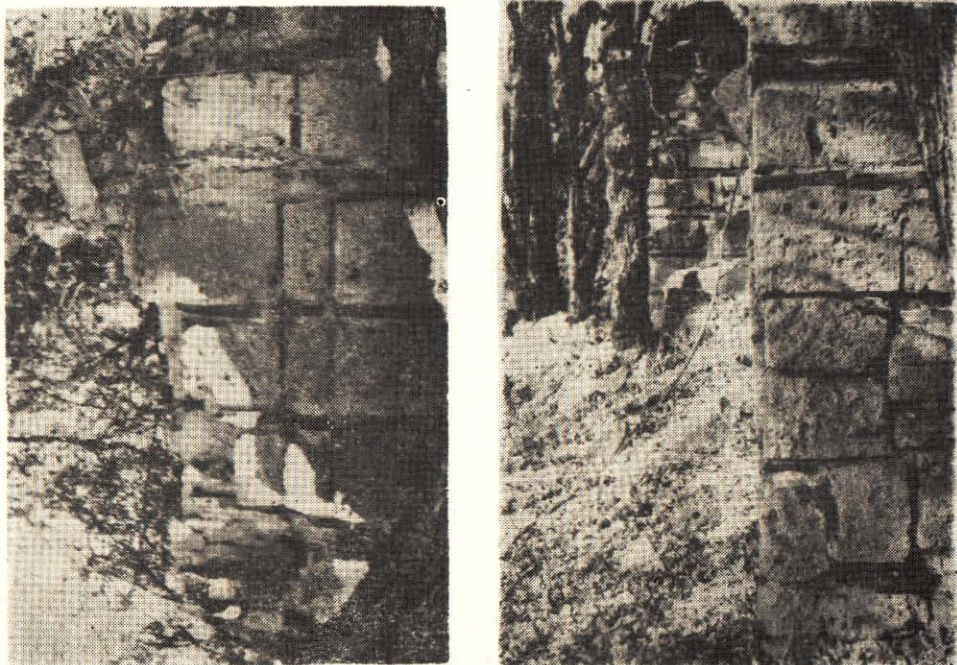
4. Исто, стр. 738.

5. Јов. Хаџи-Васиљевић: **Јужна Стара Србија**, књига прва, Београд, 1909, стр. 459.

6. Исто, стр. 459.

Јордан Иванов, Иван Снегаров, Миодраг Пурковић и други такође су сматрали да је стара Архилевица село Алинце.

Критикујући мишљење Ивана Снегарова да је Дејанова Богородица манастир Карпино у околини Кумањова, Радослав Грујић

Остаци зида на улазном делу Архилевнице

тврди: ...“ А она је била више Прешева, где се и данас налази њено велико Манастириште“⁷. **Манастириште** је у клисурастој долини Курбалијске (Пршевске) реке, где се познају темељи неке старе цркве. На тој стрмини је мало простора и уопште услова за већи манастир.

Имајући у виду ову Грујићеву необразложену конструкцију, Миодраг Рајичић је нагласио: „Данас је, међутим, утврђено да стару Архилевицу треба тражити у околини садашњег Прешева.“⁸

У хрисовуљи Едвокије и сина јој Константина пише и ово: „И у Архилевници другују нову цркв скорога помоштника светаго Николе у Норчи“⁹. Управо на основу ове повеле Миодраг Рајичић је закључио да се Норча „налазила у непосредној близини села

7. Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1933, књ. XLI, стр. 294.

8. Миодраг Рајичић: **Основно језгро државе Дејановића**, Историјски часопис, Београд, 1954, књ. IV (1952—1953), стр. 234.

9. Стојан Новаковић, нав. дело, стр. 447.

Архиљевице¹⁰. Архиљевица је, због свог репрезентативног манастира, могла да буде и шира област, којој су припадала и нека прешевска села.

Године 1964. појављује се расправа Јована Алексића, која још више компликује одређивање локације средњовековног храма свете Богородице. „Ја мислим да је старо име замењено новим због великог броја орахових дрвета, којих и данас има по воћњацима, баштама и дворишта Ораовичке реке.“¹¹ Алексић тврди да је црква свети Борђе у прешевском селу Ораовици подигнута на темељима и зидовима Дејанове задужбине свете Богородице. При томе он полази и од тога да са брда на којем је ова богомоља пуна поглед на ширу околину. „Ништа лепше и привлачније за око“¹². Црква свети Борђе је на косо нагнутом и каменитом терену. Зар је ту могао да гради цркву севастократор Дејан? Топоним Ораови-

Унутрашњи остаци Архиљевице

ца није постао од Архиљевица. Ово познато насеље Прешевске Црне горе помиње се у једном турском дефтеру из 1519. године, и то као Ораовица¹³.

10. Миодраг Рајичић, нав. дело, стр. 231.

11. Јован Алексић: **Архиљевица**, Лесковачки зборник, Лесковац, 1964, св. IV, стр. 126.

12. Исто, стр. 125.

13. Александар Стојановски: **Врањски кадилук у XVI веку**, Врање, 1985. стр. 40.

Према географу Михајлу Костићу, питање локације храма Богородице је коначно решено, јер је Алексић „доказао да је село Ораовица стара Архиљевица“¹⁴.

И Олга Зиројевић је у својој књизи записала: „Архиљевица, црква посвећена Богородици (Ваведење) северно од Прешева“¹⁵.

Александар Стојановски је у својој расправи указао на нове могућности решења проблема убикације села Архиљевица и Дејанове задужбине¹⁶. Он је пошао од турских пописних књига за Ђустендилски санџак, управо за нагоричанску нахију. Године 1519. регистровано је село Архиловица са девет породица. А селу Белановцу, на Језерској планини, придодат је манастир Рахиловица¹⁷. У попису, пак, из 1570. године у оквиру села Белановца постоји драгоцен белешка: „Манастир Архиловица; држе га неверници из села по имену Архиловица“¹⁸. На основу ових докумената Александар Стојановски је закључио „да су се село и манастир Архиљевица налазили у непосредној близини и данас постојећег кумановског села Белановца у рејону Кумановске Црне горе (Карадага)“¹⁹. Помиње и свету Богородицу, „чији остаци су могли да се виде све до недавне прошлости на неколико километара источно од данашњег села Думановца“²⁰. Он је кружно обележио рејон где треба тражити манастир и село Архиљевицу. Од села у кругу је само Белановце²¹.

Боравећи на терену Кумановске Црне горе у октобру 1987. године, могли смо да дођемо до ових информација.

Од пута Куманово — Гњилане одваја се колски пут, који преко потеса Подлешене у атару с. Извора води за манастир свете Богородице.

Дејанова задужбина се налази у атару села Думановца, тачније у троуглу Думановце — Извор — Глажња, на висини од 840 метара. Нешто је ближа Извору него Думановцу. На месту где је црква северна географска ширина је 42° 12' 08", а источна географска дужина од Гринвича 21° 33' 51".

Црква је у решевинама. Код улазних врата још стоје широки зид, висок 3—4 метара, грађен од тесаног камена. На једном делу пода виде с плоче од црвеног мермера. Думановчани тврде да је црква до 1941. године имала врата и да је тај део храма био по-

14. Михајло Костић: **Пршевска котлина**, Врањски гласник, Врање, 1969, књ. V, стр. 96.

15. Олга Зиројевић: **Цркве и манастири на подручју пећке патријаршије до 1683. године**, Београд, 1984, стр. 47.

16. Александар Стојановски: **Каде треба да се бара манастирот (и селото) Архиљевица?** Прилози, МАНУ, Одделение за општествени науке, XVI, 2, Скопје, 1985, стр. 71—82.

17. Исто, стр. 76.

18. Исто, стр. 77.

19. Исто, стр. 77.

20. Исто, стр. 80.

21. Исто, стр. 73.

кривен. Постојала је и једна плоча с натписом, али ју је бугарски окупатор у другом светском рату уништио.

У непосредној близини манастира је велики извор Манастирска вода. Долина испод цркве назива се Коштан, а од ње се наставља поток Манастирска долина. Недалеко од цркве је локалитет

Унутрашњи остаци Архиљевице

Гробље. Потес према Подлешану назива се Манастир или Манастирска страна.

Према предању, храм свете Богородице у селу Матејча, на жеглиговској страни Карадага и храм у Архиљевици зидани су у исто време. Први је градио мајстор, а други његовг чирак. Богородица код Думановца је боље саграђена, па је мајстор био незадовољан и љутит на чирака.

Љубан Ристовски (1918) прича како је у детињству слушао од старијих да је девојка из села Шошанце донела на глави камену плочу кад се манастир градио. „По наше она је била **Евица**, а по римски **Аријевица**.“

У селу Думановцу, у којем је остало само десетак македонских домова, влада прави култ према овом светилишту. Кад су верски празници, долазе овамо и Думановчани који живе у Куманову и пале свеће. За време празника посвећених Богородици овде се још одржавају сабори.

А где је могло бити село Архиљевица? Свакако, у близини. Уосталом у повељи цара Душана јасно стоји да је црква сазида-

на у месту које се назива Архилевица. Занимљиво је да се у народу говори како је Богородица на темељима римске цркве. И сама реч Архилевица указује на то да је овде могло бити неко старије светилиште и седиште црквених власти.

А Р Х И Л Е В И Ц А

(Резюме)

Севастократор Деян, који је женио сестру цара Душана, подарио манастир Свете Богородице у месту Архилевица. Цар Душан у 1355. години подарио овом манастиру многе сёла.

У науци је спорно место подизања Свете Богородице.

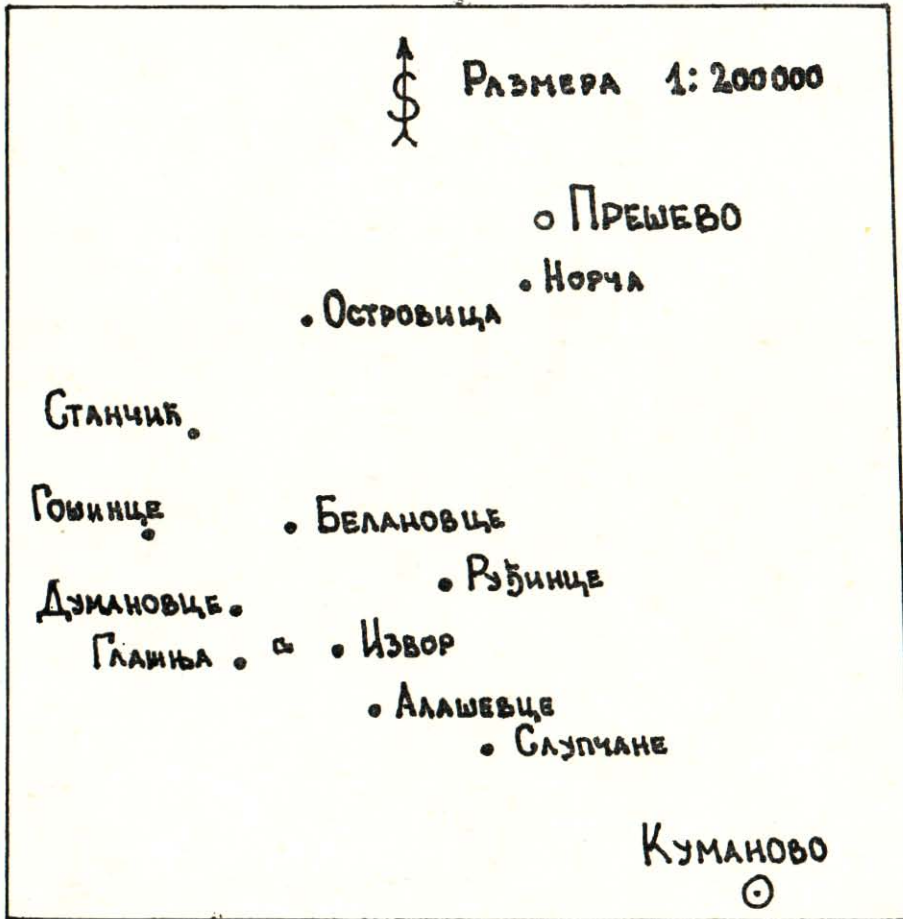
Неки су тврдили, да је манастир Карпино недалеко од Куманова, а други су сматрали, да је храм био северније Прешево.

На основу турских докумената из XVI века Александар Стојановски закључио, да је Архилевица налази се директно близу села Белановаца у кумановској Чёрној гори.

У октобру 1987. године ми смо дошли до закључка, да је манастир Свете Богородице налази се у катази села Думановаца, т. е. у троуглунику Думановац — Извор — Глазне у кумановској Чёрној гори.

Др Момчило Златановић

ВУК ЈЕ БИО НЕМИЛОСРДАН КАО ВРИЈЕМЕ

Како ће Вукову годишњицу доживјети и схватити широки пук, онај најмногобројнији слој друштва који је природни продужетак и наслѣдник народне масе из које је Вук изашао? Шта о Вуку Карацићу треба рећи људима који неће учествовати на планираним симпозијумима и свечаним академијама? Чини ми се да би требало у адекватним написима и јавним предавањима наглашавати, између осталог, све правце Вукова дјела и Вукове личности:

Запоставља се чињеница да је српска усмена књижевност, коју је Вук записао и објавио, имала развијену писану претходност. У матицу наше „класике једине и праве“ (В. Попа) улиле су се ове притоке: прасловенско паганско наслеђе с којим су Словени дошли на Балкан; остаци култура старобалканских народа; православна, византијско-словенска варијанта хришћанског вјеровања; политичка и културна традиција српског средњег вијека; елементи источних исламских култура; западноевропски утицаји који су дострујали с Медитерана и преко панонског басена; културе сусједних и разноврсних видова културног прожимања југословенских народа.

Културно-историјска слојевитост наше усмене књижевности значи у ствари њено надрастање обима и значаја фолклорног стварања. Са друге стране, та чињеница значила је и Вуково упориште у настојању да Европу упозна не с егзотиком српскога народа, него с његовом балканско-европском културом која се најцјеловитије испољава кроз усмену књижевност. Вук је на основу народне књижевности тврдио да српски народ, и то „проста класа“ његова, „не уступа ни једном од пет или шест оближњих народа ни у разуму, ни у поштењу, ни у каквој другој добродјетели“.

За разлику од просвијећеног еклектика Доситеја, Вук сматра да су народни обичаји једна од три светиње по којима се „народи један са другим рођакају и један од другога разликују“. Бранећи српске обичаје од „ружења и кућења“, Вук је указивао на природну еволуцију културе који су прошли и најразвијенији европски народи. Видио је Карацић да је Гетеовом **Фаусту** претходила легенда која се преносила и одржала кроз усмене књижевне форме што

се нијесу дале одвојити од народног предања и обичаја. Знао је Вук да ће и српски обичаји природно сазрети, и природно одбаци-ти од себе оно што треба да одбаце, кад се за то наталоже потребне антрополошке чињенице. Прије него што би просудио о једном друштвеном феномену, Вук га је измјерио социо-психолошки. И увијек је проницао у ствар. „Као научник-борац, Вук је имао не-обично развијену способност да уочи стварност“ (И. Андрић). За-то сваки његов суд, с терена познавања народног живота, може данас издржати и најсавременију егзактну провјеру.

Препорука просветитеља да се одбаце народни обичаји могла се, бар дјелимично, остварити само у круговима Срба који живе под заставом Јосифа Второг, коме је Доситеј пјевао славопојке. Вук, међутим, зна да матица српског народа не тече сјеверно него јужно од Саве и Дунава, па иако је тамо ропство и „борба непре-стана“. Ондашњем човјеку у Босни, Црној Гори, Херцеговини и Србији препоручивати норме живота и понашања које је истакла европска просвијећеност — била је чиста химера! Умјесто Доси-тејеве толеранције вјера, народу у ропству и отпору, била је вјер-ска мржња и потребнија и привлачнија и дјелотворнија. Вјерској толеранцији претходио је судар луне и крста; да би дошле до по-мирења, вјере су прво морале „сљедовати ријеком крвавом“. И Ње-гош је сматрао да се доситејевски не може размишљати о обича-јима и народном животу. Није у томе Његошеву ставу „калуђер био јачи од песника и мислиоца“ (Ј. Скерлић), него је државник и господар Црне Горе знао да се Осман-паша Скопљак и Омер-паша Латас не могу умилостивити вјерском толеранцијом кад крену на Црну Гору! Његошева молба кнезу Милошу Обреновићу да не до-зволи да се Доситејеве књиге објаве у Државној печатњи српској израз је државничке памети која сагледава друштвено-историјске прилике текућег времена.

Одиста, импресионира дубина Вукове екскламације: „И шта бисмо добили ако би народ престао да слави свеце“. Вук је једна ко сагледао и конкретно стање дате појаве и њезину универзалну вертикалу. Кад би се антологијски изабрале Вукове мисли о народ-ном животу, то би био репетиторијум истина и мудрости насушно потребан нашем времену.

И данас Вука опадају да је пресјекао неке токове **гражданског књижевног језика** у Срба који су били функционални и одрживи. Опадачи у ствари продужавају доказе Вукових савременика-против-ника да народни језик нема „внутрење“ снаге да прихвати апстракт-не, „умозрителне“ појмове, него да само хвата „внешње“, свакоме разумљиве појаве и стања. Данашњи Вукови критичари ослањају се и на ауторитет великога слависте Јосифа Добровског који је устао у одбрану Милована Видаковића препоручујући Србима да за свој књижевни језик прихвате некакву колаборацију народног и језика текуће српске књижевности у Аустрији. Бојао се отац славистике да ће Вук српску књижевност сасвим посељачити!

Вук се држао мудрости да прије зоре не може сванути, па је тврдио да ће језик „љепши постати“ чим се почне „љепше мислити“, и да ће народни језик прихватити вишу организацију мисли чим се таква мисао појави. Знао је Вук да за ондашње потребне српске матице јужно од Саве и Дунава народни језик, и језик народне књижевности, има довољно и „внешње“ и „внутрене“ снаге. А за шачицу српских књижевника у Аустрији који су дали памет „под аренду“ Вуку није било стало. „Да Добровски“ — истицао је Карацић — „поседи барем једну годину у Руднику, и он би сам рекао да треба писати онако као што говоре Србљи по селима.“

И на простору борбе за увођење народнога језика у књижевност Вук се ослањао на искуство развијених европских народа. Знао је он, Копитарев и Гримов пријатељ и сабесједник, да Мартин Лутер није преводио Библију ни Кантовим, ни Хегеловим, ни Гетевим језиком. Видео је свевидећи Вук да се сваки развијени народ обилато послужио језиком Грка и Римљана да би исказао „умбозрителне“ ствари. Уосталом, слободу у коришћењу ријечи које нијесу простонародне, и у прилагођавању позајмљених ријечи природи народног језика, Вук је показао у преводу **Новога завјета**. А зар најумнији вуковац, лингвистички и свакојако најобразованији његов борац, Бура Даничић, није показао како треба да се у једну делту слију језик старе српске писмености и народни језик? Даничићева предузимљивост да објављује дјела старе српске књижевности и његов **Рјечник из књижевних старина српских** то потврђују.

Вукови критичари мијешају Вука с ортодоксним вуковцима који су банализовали свога идола. Вук није био језички пуриста као вуковци. Он није питао за поријекло лексике која се да усади-ти у нервни систем народног језика! Вуку није сметао Његошев рјечник који је синтеза језика народне књижевности и језика српске књиге. Вук је истакао да нико „на свијету не би био кадар љепше што испјевати“ него што је Мажуранићева поема **Смрт Смаил-аге Ченгића**. Вуку није сметало што је Мажуранићев језик, у типолошком смислу, што и Хомеров: разумије се добро тај пјеснички језик иако се њиме не говори. Уосталом, Вук је знао, и то је истицао, да језик народне књижевности не служи свакодневној комуникацији чобана и орача, него да је он елитна асоцијација свакодневног народног говора. Српски књижевни језик Вук није посељачио, него га **понародно**, да би народ којему служи кренуо европским путевима културе. „То је онај респектабилни вуковски смисао за широка и далекосежна историјска сагледања, што и чини његову изузетност“ (М. Селимовић).

Шта је то „умозрително“ остварено **гражданским** језиком, његовом „отменом“ синтаксом и партиципским конструкцијама, за којим и данас понеко жали? Готово ништа! Ниједан дискурзивни текст из времена српске просвећености не заслужује да се пореди

Као што ниједан пјеснички текст не може ући у антологију гдје с Вуковим текстовима којима „господари здрави разум и истина“, би се нашао језик Даничићева превода **Пјесме над пјесмама**. Да се што филозофски и књижевно остварило **гражданским** језиком, то не би измакло ни Европи да не примјети. Али **велики свијет** тамо није ништа нашао. Европа, онда као и данас, не цијени епигоне и еклектичаре, њу привлачи свјежа памет и оригиналне идеје. Европа се удивила „најбољој глави међу Србима“ (Ј. Копитар), Вуку, и српском Хомеру који је без остатка стао у вуковској усменој поезији. У Гетеовој **Ифигенији на Тауриди**, која је настала послје превода Фортисове **Хасанагинице** на њемачки језик, сретају се карактеристике мушкарца и жене које су пуно ближе ликовима наше баладе него ликовима Еурипидове драме. Једном ријечи, језик који је већ био остварио **Косовски циклус**, **Женидбу Максима Црнојевића**, **Хасанагиницу** и **Почетак буне против дахија** имао је све „внутрење“ снаге. Оне су латентно мировале у томе језику и сањале своју писану будућност. Вук Стефановић све је то знао, неоспорно.

Вуков лик који су истицали ортодоксни вуковци наметнуо се свакоме, једнако Вуковим обожаваоцима и критичарима. Вук у фесу урезбарен је на гусле и пушчане кундаке. Такав нас Вук гледа из буквара и календара, из библиотека и школа. Ено га таквога и на Вуковом споменику у Београду. Тако се Вук доживљава као симбол сељачког изгледа и замаха, као сељачки пркос да се писменост шири неписменим манирима! Свијет који воли псовку и језичке голицавости дабогда знао што друго о Вуку сем да је створио азбуку и да је слободно, чак у књигама, употребљавао „срамотне ријечи“. Дакако, није наодмет познавати и сељачку страну Вукове личности, и затамњења његова карактера, али незгода је у томе што се често кроз небитну димензију, и нетачну представу, гледа читави Вук.

Вук је знао натаћи фес кад му је то требало, а у ствари био је човјек европске културе и одњегованих манира. Нијесу европски универзитети и академије наука указивали највиша признања српском сељаку у фермену и антерији, него европском интелектуалцу првога реда, научнику и књижевнику. Караџић није био простачки груб, него је имао „борбени дух свих великих рушилаца“ (Ј. Скерлић), био је он „чедо револуције“ (Јб. Стојановић). Према простоти, злости и глупости није имао самилости, као што ни његово поштовање образовања, памети и свјеже мисли није имало граница. Писмо кнезу Милошу од 1832. године значи свијетлу страницу у развоју не само наше него и европске демократске мисли. Вук није био немилосрдан као човјек, него као вријеме! Вук је револуција, а свака револуција служи се челичном метлом!

Вук није био лажно скроман; по осјећању своје вриједности више је племић него себар, више Европљанин него Дробњак из Петнице. Знао је да је његова памет синтеза српске историјске духовности и елементарне народне мудрости. Противницима, који-

ма не приличи „испод сјела пјевати“ поручивао је: „И с поносом бих могао казати да је готово све што свијет има достојно знања о данашњем народу нашем од мене или чрез мене.“

Већ је уочено да се Вук умногоме подудара с народним ствараоцем. Наиме, у сва крупна остварења Вукова слили су се зачеци тих остварења који су се огласили прије њега. Он је, као Старац Милија или Тешан Подруговић, имао духовни мандат да напугице и стазе изведе на царски дрвм с кога се не може залупати. Вуков **Српски рјечник** оснажен је Копитаревом помоћи. Као писац највеће своје способности остварио је у стилизацији српских народних приповиједака и у преводу **Новога завјета**. Све иницијативе, међу њима и Доситејеву, да се у књижевност уведе народни језик остале би само претпоставке да их Вук није извео на широки пут. Мркаљев рад на фонетској азбуци продужио се у наша сјећања зато шт ога је Вук прихватио. Разумије се, и својим удјелом у посао других Вук показује најдубљу сродност с народним усменим стваралаштвом. На пример, у Ранкеовој **Српској револуцији** Вук је невидљиво испунио значајне просторе.

Сложеност Вукове личности и његова дјела употпуњава Вуков слух за људску грешност и осјећај да човјек и његово дјело, мало као и велико, имају само релативну мјеру. „Ја не мислим — зборио је Вук — „да знам све тако да се боље знати не може, и да не могу погријешити; само мислим да у главној ствари имам право, а у ситницама може бити да ће се и овдје у мене наћи погрешке.“

VUK — IMPITOYABLE COMME LE TEMPS

Résumé

L'auteur met en relief les principaux axes de l'oeuvre de Vuk et les traits caractéristiques essentiels de sa personnalité. Après avoir dégagé la structure culturelle et historique stratifiée de la littérature orale, il constate que sa langue a eu la force intérieure nécessaire pour devenir une langue littéraire. En tant qu'écrivain, Vuk a enregistré ses plus belles réalisations dans la stylisation des contes populaires et la traduction du «Nouveau testament». Vuk doit être perçu comme un homme de culture européenne et comme un savant qui a pénétré le fond des choses. Révolutionnaire, son oeuvre est souvent impitoyable

Novak Kilibarda

ФИЛИП ВИШЊИЋ — ПЕВАЧ И ПЕСНИК

Прошло је 150 година од смрти Филипа Вишњића, о коме се, као о нашем Хомеру, говори и пише већ више од 170 година. Литература о њему, почев од записа Вука Караџића и Лукијана Мушицког, па до данашњих нарасла је до више стотина јединица, међу којима су и посебне књиге и студије, што је све доказ да се Вишњић издваја у ред Вукових најзначајнијих певача.

У многобројним проучавањима усменог епа и у низу објављених антологија, недвосмислено су у први план издвојене песме Старца Милије, Тешана Подруговића, Филипа Вишњића, старца Рашка и следе Живане, певача и казивача чије су песме окоснице Вукових антологијских збирки епских народних песама. Само од њих Вук је забележио седамдесетак песама— целу једну књигу. Одавно смо свесни да народна епика настаје захваљујући даровитим појединцима и да је не смемо тумачити и читати искључиво као плод анонимног народног стваралаштва.

За песме о српском устанку Вук напомиње да их је сам Вишњић и певао. Тако, суочени смо не само са великим певачем већ и са песником који у оквирима традиције усмене епике, користећи се утврђеним формулама, општим местима и стајаћим стиховима, подложен епском понављању, ипак импровизује као индивидуални песник са сопственим визијама догађаја које опева, као стваралац књижевног језика који наставља, али и гради епски певачки израз у тренутку највећег цветања усмене епске поезије.

Суочен са устанком, беговски певач, преносилац и редактор народних песама, слепи путник са гуслама који је без вође „само са два штапа ишао“, потиснуо је у себи свој ранији репертоар и запевао аутохтоним слободарским гласом о „борби непрестаној“. Управо песме које је испевао у Срему, када су борбе настављене биле су разлог да се његово дело издвоји од песама осталих Вукових певача, пре свега зато што је нудило одговор на хомерско питање.

Образлажући свој став „немогућношћу памћења“, немачки класични филолог Фридрих Волф оспорио је крајем XVIII века постојање Хомера. Захваљујући њему, у фолклористици је изоштено постављено питање у којој мери је Хомеров удео у ствара-

њу **Илијаде** и **Одисеје** био одлучујући. Такозвани **унитарци** или **унитаристи** заступали су тезу о јединству епова и историјској аутентичности Хомерове песничке егзистенције. **Аналитици**, пак, трагали су за неподударностима и неусклађеностима у еповима, доказивали да се епови могу поделити на мање посебне организоване целине, на мање или веће целовите песме (**Илијада** се, по њима, састоји од 18 тзв. **прапесама**), због чега њихову теорију називају и **теоријом песама**. Током две стотине година хомерологије, ова два екстремна гледишта су се у приличној мери приближила. Унитаристи су прихватили да је Хомер живео у времену када је постојала снажно развијена епска традиција и да је он из ње и произашао, да се користио њеном версификацијом, мотивима, изградњом и утврђеном тематиком, стихом и изражајним средствима, а аналитици су признали постојање једног великог песника, мада су се колебали између могућности да је Хомер дао основно језгро еповима које су каснији редактори допуњавали и проширивали и могућности да је Хомер створио епове од постојећих песама, као генијални редактор. Тражећи одговоре на хомерско питање у великим еповима светске књижевности, научници XIX века, упознати са Вуковим делом, окренули су се живој епској усменој традицији наших народа. Следе покушаји да се од косовских песама начине епске целине (лазарице), да се од песама о Марку Краљевићу сачини целовит еп. Захваљујући теренским бележењима по Босни и Херцеговини, пре свега Парију и Лорду, између два рата постављена је и до данас траје теза да су дуге крајинске песме „предстали једног малог епа“, мада се увиђа да дужина песама и број стихова нису битни, јер се песме крајинске епике прошириву понављањем и варирањем сличних ситуација, уношењем мотива из других песама и развијањем епизодних сцена, а да је у процесу прерастања епске песме или више песама у еп одлучујућа квалитативна компонента.

Због свега тога, између два рата посебно, Вишњић и његово дело нашли су се у средишту интересовања научне јавности. О Вишњићу се пише као о пророку и генију, а сазрева и мисао да је, за разлику од других Вукових певача и казивача, био и песник, певач и песник у хомеровском смислу. У **Зборнику у славу Филипа Вишњића**, у тематским свескама часописа и чланцима и студијама објављеним посебно приликом обележавања стогодишњице његове смрти, јасно су разликоване песме у којима је остао на нивоу редактора, од песама које су биле индивидуална дела „од почетка до краја“, пре свега песме **Почетак буне против дахија** и **Кнез Иван Кнежевић**, у којој готово и нема шаблона епске стилизације и општих фраза. Вишњићеве песме о устанку сагледавају се, већ тада, као јединствена целина, у којој нема противречности између песама, а песме остављају утисак епизода. У редакцији и с предговором Божицара Томића посебно су објављене **Песме Филипа Вишњића**, тако да је недостајао мали корак па да Вишњић буде „одређен, оживљен и увелен одлучно у ред стваралаца у историји литературе као писац, из досад нејасног лебдења између гуслара певача и

песника“, како прижељкује анонимни приказивач **Зборника у славу Филипа Вишњића**, у Српском књижевном гласнику за 1935. годину. И поред свега тога, превладао је романтичарски приступ епском народном певању, који је дословно подразумевао колективно стваралаштво. Без одјека су остали тврдња Милоша Савковића да је Вишњић „једини који је саставио прави народни еп у десетерцу“, изванредне анализе Радосава Меденице и Алојза Шмауса у којима је утврђен Вишњићев допринос уобличавању епских места и стварању својеврсних типова песничких оквира (**гавран гласоноша** и сл.). Винаверова студија о ритмици епског десетерца, у којој је праћен особит начин настајања Вишњићевих импровизација и у којој је показано у којој је мери Вишњићева величина резултат управо таквих импровизација насталих на основу „градива старијега“. Ипак, захваљујући издвајању Вишњићевог дела, проучаваоци народне поезије све су се више окретали песничким индивидуалностима, специфичностима песничког језика појединих певача и трудили се да издвојено изучавају њихове репертоаре, установе њихове поетске речнике и укажу на њихов допринос изградњи ликова епских јунака и општих места.

Оно што је издвојено Вишњићево дело несумњиво заувек нарушило, јесте уверење о великој и широкој распеваности у устанку, о великом броју певача који стварају песме у шанчевима буне. У Вуковим збиркама можемо издвојити тридесет и две епске и шест лирских песама о српској револуцији. Осим дванаест народних песама забележених од Филипа Вишњића, као народне се могу са већом сигурношћу поменути четири песме забележене од анонимног сељака из рудничке нахије (**Бој на Чачку; Растанак Караборбија са Србијом; Узимање Ужица; Чавић Мустај—бег и Караборбије**) и песма **Бој на Делиграду** забележена од старца Рашка. Ако издвојимо десетак песама које су несумњиво писаног порекла као и песме које су у Црној Горе и Србији настале касније, захваљујући књишком повратном утицају, веома је мало аутентичних народних песама о првом и другом српском устанку. Још нешто, тринаест песама у међусобном су односу варијанти, односно, угледања, тако да се лако могу међусобно сравњивати. Поређење песама анонимног певача из рудничке нахије са Вишњићевим песмама показало је веома чудне везе и утицаје, чак и у случајевима када специфични детаљи неке Вишњићеве песме, иако иу је Вук објавио тек 1862, нашли у песмама овог анонимног певача. Песме из репертоара Рудничанина већма су у олломцима, у њима се велича Караборбе на начин који Милош Обреновић није могао лако да прихвати, о чему има трага и у преписци Милоша са Вуком. Песму **Узимање Ужица** Милорад Панић, Душан Недељковић и многи други сматрају Вишњићевом. Чак и они који полазе од тога да је Вук од Вишњића забележио само дванаест песама о устанку, подразумевају да је ова песма саставни део Вишњићевог репертоара. У Панићевој књизи **Филип Вишњић, живот и дело**, објављена је и песма **Узимање Ужица**.

Вишњић је по свему судећи, сам испевао песме о устанку. Те песме су забележене непосредно по свом настанку, нису доживеле процес преношења, „понародњавања“, чак се веома тешко може претпоставити да су биле прихватане од стране других певача, односно да су певане. Захваљујући понајвише књишком, повратном дејству, оставиле су снажан траг у песмама других певача о устанку и бојевима за слободу. Вишњићев пресудан утицај на устаничку епiku не огледа се само у томе што је највише песама у Вуковој збирци он сам певао већ и у томе што је својим песмама, у тренутку док је устанак трајао, и он састављао нове устаничке хронике, утицао и на остале певаче. Градећи свој певачки израз, Вишњић је градио и општи израз народних певача, хроничара, те су Вукове песме о устанку у Србији, на овај или онај начин — Вишњићеве.

Устаљени стихови и општа места у Вишњићевим песмама посебним значењима везују песме у целовиту епопеју. Сваки вишњићевски стих има и свој особит разлог због којег се нашао у песми и због којег одјекује у потоњим песмама. Примера ради треба издвојити одјек небеских прилика у уводној песми **Почетак буне против дахија**. Када дахије истовремено погубе последње кнезове које су успели да ухвате на превару, кнеза Алексу Ненадовића и Илију Бирчанина на Колубари и Хаџи-Рувима напред Београда, „виш' њих јарко помрчало сунце“. „Помрчало сунце“ у овој песми има улогу петог и пресудног знамења, пресудног за Турке и почетак устанка. Стих „виш' њих јарко помрчало сунце“ нашао се у песми после два веома дуга каталожка набрајања кнезова које треба погубити и погубљених кнезова. Наставак песме јесте посебна целина у којој је опеван неуспешан покушај Турака да ухвате и убију Карађорђа. Тако је један једини стих, као пето знамење или пета небеска прилика, повезао уводни део песме са посебном завршном целином, чиме је одиграо веома значајну улогу у компоновању једне од најдужих Вишњићевих песама (629 стихова). Трећа прилика, треће знамење којим свеци упозоравају Србе да је дошло време за устанак, јесте „муња на часне вериге“. У више песама, устаничка ватра је толико снажна да певач посеже за непоновљивом метафором црвеног пламена којим се устаници везују за небо: „Црвен пламен за небо свезали“. То није само метафорично описивање силине пушака, већ и симболично исказивање пожара устанка, муње која са земље стиже до неба као одговор боговима и трећој небеској прилици.

Поред веза проистеклих из поступка грађења певачког израза исти јунаци који се јављају у Вишњићевим песмама о устанку, на истим коњима и са истим оружјем, такође доприносе тиску да је Вишњићев устанички еп целовит. Вишњић дешће издваја личности Стојана Чупића, Луке Лазаревића, Милоша Поперца, Лазара Мутапа, Цинцар-Јанка и других српских поглавица. Сем у уводној песми, Карађорђе није непосредно присутан, већ га Вишњић помиње са пијететом и дубоком свешћу о његовом значају за устанак. Ка-

раборбе је представљен као оличење запаљене ватре буне, као пламен који прожима устанак, или као муња која се догоди одједном, те се о њој не може казивати узгред, приликом описа неког боја. У симболичном сну из песме **Узимање Ужица**, Караборбе и његови Шумадинци означени су као муње „уз Бетињу“. Стојан Чупић је по много чему централна личност Вишњићеве епопеје. Уз њега се у више песама везује епитет „змаје од Ноћаја“, епитет који су у песмама понели само још устаници, као целина. Чупић је спреман и сам да удари на Турке („**Ја ћу један ударит' на Турке**“) и не боји се „дара силеног“, ни цара, ни везира, он је војвода „срца слободнога“, једино у њега Караборбе има пуно поверење, њему наздравља косовском здравицом и оставља му у аманет Србију (**Хвала Чупићева**).

Вишњићеве песме снажно повезују мотиви косовског предања (косовска клетва, косовска здравица, описи војске, јунак на коњу великоме) и мотиви крвне освете (појединачне и колективне, када нема умира). На основу неких стихова може се јасно утврдити след песама. Тако, у песми Кнез Иван Кнежевић, поход Кулин-капетана прати клетва народа:

Тамо ишб, Кулин,капетане,
Тамо ишаб, амо не дошао!

док у песми о боју на Мишару клетва Кулина и сүстиже. У првој варијанти песме **Бој на Мишару**, коју је Вук објавио 1814, Вишњић је посебно издвојио детаљ отимања Кулинове сабље. Кулиновој сабљи је посвећено централно место у опису боја на Мишару. У каснијој варијанти, која је највише и прештампована, сабља се и не помиње, као ни податак да је сабљу отео Милош Стојићевић, војвода поцерски. Детаљ о Кулиновој сабљи наставио је да живи у другим Вишњићевим песмама. Послужио је као веза између песама **Бој на Мишару** и **Милош Стојићевић и Мехо Оругић**. У песми о двобоју Милоша Поцерца и Мехе Оругића, Мехо жели да освети Кулин-капетана и поврати отету му сабљу:

Да покајем Кулин-капетана

И повратим сабљу Кулинову.

Сличне везе можемо наћи и између песама **Бој на Лозници** и **Луко Лазаревић и Пејзо**.

Оно што одликује Вишњићев еп и издваја га од других јуначких песама, јесте доследно спроведено чојство, оно што јунаштво осмишљава и уздиже опевани догађај на ниво легенде. Ватри без престанка, речи крви и котрљувјућих глава, осветама које једна другу сүстижу, Вишњић супротставља чојство. Песник који је домашио песничке синтагме: **борба непрестана, јуначка слобода, јунак срца слободнога** (јуначкога), исте оне које налазимо и као тежишна места Његошевог **Горског вијенца**, дубоко је проникао у сүштину чојства и управо ту се уздигао до нивоа песника Бакал Милосав ће у песми заменити Луку Лазаревића на двобоју са

Пејзом, јер је стар и њега ће Лука лакше да освети. Осветивши брата, Станић Станојло нариче на братовљевом гробу и у тој муш-кој тужбалици помиње мајку Турчина кога је погубио:

Ао, Стано, Станојлова мајко,
 Гојка ти је Станко покајао,
 За Гојка сам двојицу убио,
 Ев' Османа и Исмић—Омера;
 Веће, Стано, иди Бијељини,
 Те с' састани с Омеровом мајком,
 Једна другој јаде изјадајте,
 Како којој јесте без срдашца.

У песми **Кнез Иван Кнежевић** не севају мачеви, не ломе се копча, не бије се бој. Ако је под Иваном добрин помаман, то је само израз олује у Ивановој души. У овој песми све се догађа у јунацима, а опевано је подизање јединствене задужбине. Подвиг Ивана Кнежевића није у јунаштву, већ у чојству; Иван је јунак не „срца слободнога“, већ „срца милостива“. Његов позив за откуп и ослобађање робља и прихватање оних који немају куда, спада у сам врх нашег родољубивог песништва:

Ко не има од срца порода
 Ев' сад може срце отворити.

FILIP VIŠNJIĆ — CHANTRE ET POÈTE

Résumé

L'auteur souligne que Filip Višnjić se distingue parmi les chantres de Vuk. Il possède sa poétique propre. Créant dans le cadre d'une équipe de poètes oraux, il n'en conserve pas moins son individualité (manière de voir les événements, modelage des personnages, langue poétique, etc.). Composés dans le Srem, ses poèmes apportent des réponses aux problèmes posés par Homère.

Les poèmes consacrés à la Première et à la Deuxième insurrection serbe sont assez rares. La plupart sont dus à Filip Višnjić. Il a exercé une influence considérable sur les autres poètes qui ont chanté les hauts faits insurrectionnels. Le chant épique dédié par Višnjić à l'insurrection se présente comme un ensemble achevé.

Ce qui distingue aussi Višnjić des autres chantres de Vuk, c'est qu'il s'en tient strictement dans ses poèmes »au sens de l'humain«. L'exemple le plus éclatant en est, selon l'auteur, le poème »Le Prince Ivan Knežević«.

Miodrag Maticki

Мр ТИХОМИР ПЕТРОВИЋ

ПОГЛЕДИ ВЕЛИБОРА ГЛИГОРИЋА НА РЕАЛИЗАМ БОРЕ СТАНКОВИЋА

Књижевни критичар Велибор Глигорић један је од изразитих представника и поборника реализма у књижевности. Истина, у почетку се није посебно интересовао за реализам, него је у својим ранијим критикама исказао незадовољство и протест против свега затеченог у књижевној критици, па и критици реализма. Његови први написи, у којима изнова оцењује писце и критичаре, међу којима и Бору Станковића, освајају непосредношћу, динамиком мисли, али и памфлетским тоном. Његова критика о Бори Станковићу, писана срчано, с лакоћом и у многим појединостима, тачно, одликује се оштрином уочавања, изненађујућим открићима и духовним продором у биће и значење уметничког дела. У њој се сасвим приближио стваралачкој књижевној критици.

« Глигорићева утилитарна концепција претрпела је значајну еволуцију; критика постаје стваралачка делатност која има за циљ да расветли и поетски дочара литерарну вредност књижевног дела. У сваком случају, чезнуо је за поетским животом, тежио да се живот приближи поезији и оствари као поезија. И то је његова најзначајнија ознака, упркос дидактици и утилитаризму који провејава у његовој критици. Уосталом, зар његова велика симпатија за песника Враћа нема корена у таквој поетској чежњи за животом?

Однос уметност-стварност за Глигорића је увек присутна константа. Овако 1936. године започиње студију о Бори Станковићу: „Бора Станковић и покрај свога реализма бежи од стварности као од ругобе поетске визије прошлости. Када се нађе пред неким суровим податком времена у коме живи, који не може да не забележи, он се не задржава на њему већ очајнички завапи, отреса се грубе слике као ружног сна. . .“¹⁾ Већ у овој фази свога критичарског деловања Глигорић текућу стварност ставља изнад књижевности, реализам и етику између уметности и естетике. Истиче друштвену основу Станковићева дела, јер човек као психофизичко и друштвено биће у жижи је интересовања многих научних дисциплина — како га, онда, књижевност може мимоићи! Треба се сетити Лукача: „Адекватно уметничко приказивање целовитог човека

¹⁾ Велибор Глигорић, **Бора Станковић**, Београд, 1936, стр. 3.

јесте главно естетичко питање реализма. Али, као у свакој филозофији уметности, која дубоко задире, доследно спровођење естетичког становишта прелази оквире чисте естетике: принцип уметности, баш у својој најдубљој чистоти прожет је друштвеним и моралним, хуманистичким гледиштем.²

Глигорићеве студије о Бори Станковићу значе његов даљи корак у историјско-естетичкој анализи реализма и указују на еволуцију његова метода и његову унеколико измењену критичку оријентацију. Он је уочио код Боре Станковића промену у тематици, стилу и методу, један заокрет према другачијем концепту реализма. И сâм је у текстовима о Бори Станковићу исписао своје најбоље странице, исказао виши домет научно-критичког рада.

Велибора Глигорића су, иначе, привлачили писци и дела који су могли унети више смисла и светлости у човеков живот. Жудео је за животом који се стапа са поезијом, па је код писаца трагао за оним што као ново доносе књижевности. У сваком случају, не подводи на исти начин модерне реалисте (Бора Станковић, Петар Кочић, Иво Андрић, Бранко Ђопић и реалисте XIX века, па зато и не стоји критички суд да се, мање—више, и сви савремени писци о којима је писао могу сврстати у реалисте.³

Бора Станковић, по Глигорићу, „изразито наш писац (...) по мотивима, начину изражавања, и по сировости, по примитивности и голотињи својих чула, и по стилском разумевању књижевности уопште“⁴, снажан је реалистички таленат, импресионира књижевном и поетском особеношћу, новином и свежином књижевних тема. Био је велики уметник, јер је слике живота дао „потпуно истинито“, „потпуно верно“. У његовом делу не налазимо тенденциозност или поуке. У Станковићевој складној реалистичкој мери, великој храбрости да прикаже ликове „жедних живота и жудних лепоте“⁵, (лепота је код њега снажан, можда највећи стваралачки изазов), у његовом истицању проблема човекове личне среће као судбоносно питање живота, пре свега у његовом поетском односу према животу, Глигорић види модерни реализам. Митке у **Коштани** је „тип оријенталног кафанског боема, севдалије, и мераклије нашег Југа“; Коштана је „дете врањанског поднебља, тамних гора, мрких кестенова и месечине која крв пали“, а Софка у **Нечистој крви** „лабудова песма једне у изобиљу прохујале епохе“, поезија и апогеоза неприступачне и горде лепоте.

² Берџ Лукач, „О реализму и критичком реализму“, навод према књизи **О реализму** (избор, предговор и приређивање Александар Илић), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1974, стр. 179.

³ „Глигорић је дванаест највећих српских приповедача XIX и XX столећа назвао, српским реалистима“, а да није у својој књизи нигде ни историјски ни естетички образложио своје схватање реализма. Ми тешко можемо видјети разлог због којег не бисмо и све савремене приповедаче (из новије књиге — **Огледи и студије**, примедба Т. П.) — могли прикључити реалистима, ако смо то учинили са Станковићем и Кочићем“. (Мидхад Бегић, **Израз**, стр. 56.

⁴ Велибор Глигорић, **Лица и маске**, Београд, 1927, стр. 6.

⁵ Велибор Глигорић, **Српски реалисти**, Просвета, Београд, 1960, стр. 368.

Критика је видела, пише овај критичар, не само у Божјим људима, него и у другим Станковићевим остварењима, „први смели гест нашег реализма“. У **Нечистој крви** је уметнички најобухватнији и најдоживљенији еротски моменат. На пример, код њега еротски доживљаји и месечина имају снажно дејство на ток радње и динамику доживљаја. Код Станковића је месечина снажна, неодољива еротична акција. Она заслепљује очи, пали крв и утиче да се распламтела девојка избежуми до подавања ма коме.⁶

Љубав је, као и лепота, велики стваралачки импулс Боре Станковића. И. изгледа, Глигорић баш на примеру мотива љубави децидирано издваја писца **Коштана** од реалиста који му временски претходе: „Када се први пут појавио у књижевности, Станковић је уносио као својствено и мотив љубави, мотив личних односа и страсти. Проза Милована Глишића ретко има тај мотив. Проза Лазе Лазаревића обрађује га, али више у таквом фабулирању у коме преовлађује таква теза моралистичког карактера. Светолик Ранковић приказује романтичне љубавне односе оптерећене психологизирањем и књишким конструисањем сукоба и личних драма. Симо Матавуљ не придаје нарочиту пажњу овом мотиву. Бора Станковић налази у том мотиву најпоетичнију страну људске природе, највишу сублимацију људске лепоте. И не своди тај мотив“, завршава Глигорић, „само на приказивање људске страсти, он га и продубљује, даје му много шири људски карактер, налази у њему људску тежњу за личном срећом за хармонијом односа, за пуним, слободнијим, чистим истинским изразом личног живота.“⁷

О Бори Станковићу, за кога ће рећи да се „у својој најскривенијој суштини и сâм осећа божјим човеком“, поприлично доцније писаће да „пасионирано даје истину о животу“, а да његови „божји људи“ (што се у гробове уповавају и удишу дах смрти)⁸ употпуњују слику старог Враћа (. . .) дају упечатљиве црте патријархалног сујеверја“.⁹ Глигорић указује да је Бора Станковић реалист у европском смислу речи, а његов реализам много снажнији него реализам других српских сеоских приповедача, и да је Бора Станковић дао српском реализму оно што му је до тада недостајало.

Станковићев психолошки реализам, реализам поетске дубине и лепоте Глигорић, надасве, објашњава песниковом индивидуалношћу и оригиналношћу. Суочивши се са Станковићевим делом високе уметничке вредност, он је, иако истакнути идеолог социјалне књижевности и све одлучнији заговорник реализма, унелико изменио свој угао виђења реализма и истовремено свој критичарски критеријум проширио не само на идјено садржинску страну него и на литерарност дела.

6) Велибор Глигорић, **Лица и маске**, стр. 6.

7) Велибор Глигорић, **Српски реалисти**, стр. 381.

8) Велибор Глигорић, **Критике**, Просвета, Београд, 1945, стр. 118.

9) **Српски реалисти**, стр. 373.

LE REALISME DE BORA STANKOVIĆ VU PAR VELIBOR GLIGORIĆ

— Résumé —

Le réalisme de Bora Stanković se caractérise par sa profondeur et sa beauté poétique; sa structure narrative et romanesque apparaît comme un poème en prose.

Velibor Gligorić indique qu'en liant le poétique au réel, Stanković stylise la réalité en l'appréhendant sous une forme spécifique; il présente en particulier le volet intellectuel de la réalité. Gligorić souligne, par ailleurs, que l'auteur de «Koštana» est attiré davantage par les destinées de l'individu que par celles de la société. D'où sa tendance à pénétrer psychologiquement ses personnages.

A la différence des autres réalistes serbes, Bora Stanković observe la réalité sous son aspect poétique. Son oeuvre a enrichi la littérature moderne serbe tout entière.

Mr Tihomir Petrović

Мр СВЕТЛАНА РАДОВАНОВИЋ

ПРОМЕНЕ У УКУПНОМ СТАНОВНИШТВУ И НАЦИОНАЛНОЈ
СТРУКТУРИ ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА
САП КОСОВО (1961—1981)

СР Србија, према резултатима последњег пописа становништва 1981. године, има 9313676 становника и 180 општина, где у 29 пограничних општина¹ живи 1365667 становника или 14,57% од укупног становништва Републике. Посматрано са аспекта промена у укупном броју становника и учешћа народности које живе у пограничним општинама, од којих их државна граница дели од земље матице, становништво пограничних општина можемо поделити на: а) становништво нискофertilитетних и депопулационих пограничних општина са релативно малим учешћем народности у укупном броју становника датих пограничних општина и б) становништво високофertilитетних пограничних општина са изразито високим учешћем народности у укупном становништву датих пограничних општина. Прву групу становника чинило би становништво пограничних општина према Мађарској, Румунији и Бугарској, а другу групу становништво пограничних општина према Албанији. Наиме, на граници према Мађарској од укупно 301514 становника,² Мађари чине 41,0%, а од укупно четири општине у периоду 1961—1981. год. само Сомбор и Суботица имају пораст броја становника за 3,1%, односно 13,0%. Број Мађара у укупном становништву пограничних општина у истом периоду опао је за 5%. На граници према Румунији од 416013 становника Румуни чине 2,1% док се пораст броја становника од 14 пограничних општина запажа само у пет и креће се од 0,4% (В. Градиште) до 18,3% (Кладово). На граници према Бугарској од 345717 становника Бугари чине 7,2%, а од 9 пограничних општина само Зајечар и Пирот имају повећања броја становника за 11,8%, односно 2,3 посто. На граници према Албанији од 302432 становника 1981. године Албанци чине 79,0%, а све четири пограничне општине (Дечани, Баковица, Призрен и Драгаш) бележе изразито повећање

1) За пограничну општину сматрана је она чија граница једним својим делом излази на државну границу.

2) Сви подаци коришћени у овом раду преузети су из публикација Републичког завода за статистику СР Србије.

броја становника у односу на 1961. год., које износи од 58,9% (Дечани) до 92,1% (Призрен). Овакав пад, односно пораст броја становника, утицао је и на промене у густини становништва пограничних општина СР Србије. Тако се број становника по 1 км² изразито смањује 1981. године у 18 пограничних општина, (према Мађарској у две општине, према Румунији у девет општина, према Бугарској у осам општина), незнатно расте у девет општина (према Мађарској у две општине, према Румунији у пет општина и према Бугарској у две општине), док се у свим пограничним општинама САП Косова број становника по 1 км² знатно повећава — Дечани са 68 становника на 1 км² у 1961. на 109 становника по 1 км² у 1981, Баковица са 91 на 157 становника по км², Призрен са 109 на 210 становника и Драгаш са 48 на 80 становника по 1 км² (таб. 1 и 2)

Табела 1. ПОГРАНИЧНЕ ОПШТИНЕ СР СРБИЈЕ 1981. ГОДИНЕ

ГРАНИЦА ПРЕМА	Број становника 1981.	Мађари	%
а) Мађарској			
1. Сомбор	99168	18813	19,0
2. Суботица	154611	71064	46,0
3. Кањижа	32709	28577	87,4
4. Нови Кнежевац	15026	5586	37,2
С В Е Г А	301514	124040	41,0%
ГРАНИЦА ПРЕМА	Укупно	Румуни	%
б) Румунији			
1. Нови Кнежевац	15026	18	0,1
2. Чока	16653	45	0,3
3. Кикинда	69854	183	0,3
4. Нова Црња	16270	5	0,0
5. Житиште	25579	3382	13,2
6. Сечањ	19501	965	4,9
7. Пландиште	16138	1814	11,2
8. Вршац	45755	16	0,0
9. Бела Црква	25690	2132	8,3
10. В. Градиште	27929	16	0,1
11. Голубац	13541	8	0,1
12. Мајданпек	26628	15	0,1
13. Кладово	33376	28	0,1
14. Неготин	63973	33	0,1
С В Е Г А	415913	8660	2,1

ГРАНИЦА ПРЕМА	Број становника	Бугари	%
ц) Бугарској			
1. Неготин	63973	42	0,1
2. Зајечар	76681	206	0,3
3. Књажевац	48789	42	0,1
4. Пирот	69653	1246	1,8
5. Димитровград	15158	9979	65,8
6. Бабушница	23872	2102	8,8
7. Црна Трава	6366	15	0,2
8. Сурдулица	27029	1979	6,8
9. Босилеград	14196	9426	66,4
С В Е Г А	345717	25037	7,2
ГРАНИЦА ПРЕМА	Број становника	Албанци	%
д) Албанији			
1. Дечани	40640	39179	96,4
2. Баковица	92203	87588	95,0
3. Призрен	134526	93657	69,6
4. Драгаш	35054	18623	53,1
С В Е Г А	302423	239047	79,0

Табела 2. ПРОМЕНЕ У ГУСТИНИ СТАНОВНИШТВА ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА СР СРБИЈЕ

ГРАНИЦА ПРЕМА	Површина у км ²	Укупно становника		Индекс	Густина становника		Индекс
		1961.	1981.		1961.	1981.	
1	2	3	4	5	6	7	8
а) Маџарској							
1. Сомбор	1178	96191	99168	103,1	82	84	102,4
2. Суботица	1008	136782	154611	113,0	136	153	112,5
3. Кањижа	399	34960	32709	93,6	88	82	93,2
4. Нови Кнежевац	306	17831	15026	84,3	58	49	84,5
С В Е Г А	—	285764	301514	105,5	—	—	—
о) Румунији							
1. Нови Кнежевац	306	17831	15026	84,3	58	49	84,5
2. Чока	321	19482	16653	85,5	61	52	85,2
3. Кикинда	782	68562	69854	101,9	88	89	101,1
4. Нова Црња	273	21580	16270	75,4	79	60	75,9
5. Житиште	523	33514	25579	76,3	65	49	75,4
6. Сечањ	523	25513	19501	76,4	49	37	75,5

1	2	3	4	5	6	7	8
7. Пландиште	383	19455	16138	83,0	51	42	82,3
8. Врбас	376	42853	45755	106,8	114	122	107,0
9. Бела Црква	353	26276	25690	97,8	74	73	98,6
10. В. Градиште	328	27819	27929	100,4	85	85	100,0
11. Голубац	367	15320	13541	88,4	42	37	88,1
12. Мајданпек	932	23022	26628	115,7	25	29	116,0
13. Кладово	629	28217	33376	118,3	45	53	117,8
14. Неготин	1089	65409	63973	97,8	61	59	96,7
С В Е Г А	—	434853	415913	95,6	—	—	—
ц) Бугарској							
1. Неготин	1089	65409	63973	97,8	61	59	96,7
2. Зајечар	1070	68616	76681	111,8	64	72	112,5
3. Књажевац	1202	59445	48789	81,9	50	41	82,0
4. Пирот	1235	68073	69653	102,3	55	56	101,8
5. Димитровград	483	18418	15158	82,3	38	31	81,6
6. Бабушница	529	34316	23872	69,6	65	45	69,2
7. Црна Трава	318	12319	6366	51,7	39	20	51,3
8. Сурдулица	627	32505	27029	83,2	52	43	82,7
9. Босилеград	571	18368	14196	77,3	32	25	78,1
С В Е Г А	—	377469	345717	91,5	—	—	—
д) Албанији							
1. Дечани	374	25582	40640	158,9	68	109	160,3
2. Баковица	586	53270	92203	166,7	91	157	166,7
3. Призрен	640	70043	134526	192,1	109	210	192,7
4. Драгаш	434	21028	35054	166,7	48	80	166,7
С В Е Г А	—	169923	302423	178,0	—	—	—

Значајан пораст броја становника, као и промене у густини становништва пограничних општина према Алабнији, последица су искључиво високог природног прираштаја албанског становништва. У пограничним општинама САП Косово 1981. год. било је 79,0% Албанаца, 5,7% Срба и Црногораца, 11,0% Муслимана, 2,7% Турака и 1,6% осталих националности.

Како су Дечани, Драгаш и Баковица изразито емиграционе општине, високи природни прираштај је онај одлучујући чинилац који је, поред компензирања негативног миграционог салда, истовремено условљавао и значајно повећања броја становника. У Призрену, који је са позитивним миграционим салдом, природни прираштај у апсолутном порасту 1971—1981. учествује са 88,0%.

Апсолутни пораст броја становника посматран по националности (таб. 4) показује да у пограничним општинама САП Косово стално опада број Срба и Црногораца. Од 1981. године почиње значајно и апсолутно и релативно смањење учешћа српског и црногорског становништва, као и смањење учешћа Турака, уз истовремени пораст учешћа, пре свега, становништва албанске народности, што се све заједно директно одразило на осетно померање у етничкој структури становништва пограничних општина САП Косово (таб. 5). На овако значајне промене и померање националне структуре директно је утицао висок природни прираштај Албанаца и иселјавање Срба и Црногораца.

Таб. 4. АПСЛУТНИ ПОРАСТ ПО НАЦИОНАЛНОСТИ САП КОСОВО И ПОГРАНИЧНЕ ОПШТИНЕ

Пограничне општине	Апсолутни пораст становништва			Апсолутни пораст Срба и Црногорца			Апсолутни пораст (плат) Муслиманци			Осталих		
	61—71	71—81	61—81	61—71	71—81	61—81	61—71	71—81	61—81	61—71	71—81	61—81
КОСОВО	278705	340748	620453	269537	310568	762105—4785	-23293	-28078	14953	53473	68426	
Пограничне општине	57350	75150	132500	56837	54033	110870—1730	-1546	-3276	2243	22663	24906	
Дечани	5753	9305	15058	7002	9705	16707—1280	-535	-1815	31	135	166	
Драгаш	5822	8204	14026	4521	4756	9277—22	58	80	1323	3506	4829	
Баковица	18104	20829	38933	1828	21096	39724—611	-523	-1134	87	256	343	
Призрен	27671	36812	64483	26668	18476	45162	183	-430	-247	802	18766	19568

Таб. 5. НАЦИОНАЛНИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА ПО ГРАНИЧНИХ ОПШТИНА 1961, 1971, И 1981. ГОДИНЕ

Територија општине	Учешће у укупном становништву									
	Турци	Муслиманци	Срби и Црногорци	Албанци	Остали	Турци	Муслиманци	Срби и Црногорци	Албанци	Остали
Дечани	1961. 25582	22472	2947	51	106	87,8	11,5	0,2	0,0	0,0
	1971. 31335	29474	1667	133	61	94,1	5,3	0,4	—	—
	1981. 40640	39179	1132	217	112	96,4	2,7	0,5	—	—
Драгаш	1961. 21028	9346	194	3464	5456	44,4	0,9	16,5	25,9	
	1971. 26850	13867	172	11076	1240	49,5	0,6	41,3	4,6	
	1981. 35054	18623	114	15942	176	199	53,1	0,3	45,5	0,6
Баковица	1961. 53270	47864	4985	21	321	89,9	9,4	0,1	0,1	
	1971. 71374	66492	4374	133	373	93,2	6,1	0,2	0,0	
	1981. 92203	87588	3851	278	477	95,0	4,2	0,3	0,0	
Призрен	1961. 70043	48495	12436	88	8405	619	69,2	17,8	0,1	0,9
	1971. 97714	75181	12619	2766	5794	1354	76,9	12,9	2,8	5,9
	1981. 134526	93657	12189	16857	8078	3745	69,6	9,1	12,5	6,0
Укупно пограничне општине	1961. 169923	128177	20562	3674	13896	3614	75,4	12,1	2,2	8,2
	1971. 227273	185014	18832	14108	7036	2283	81,4	8,3	6,2	3,1
	1981. 302423	239047	17286	33294	8263	4533	79,0	5,7	11,0	2,7
Индекс	1971/61.	133,8	144,3	392,1	50,6	63,2	—	—	—	—
	1981/71.	133,1	129,2	235,9	117,4	198,0	—	—	—	—
	1981/61.	178,0	186,5	84,1	59,5	125,4	—	—	—	—

Табела 6. ПРОСЕЧНЕ ГОДИШЊЕ СТОПЕ ПРОРОДНОГ ПРИРАШТАЈА И МИГРАЦИОНИ САЛДО АЛБАНАЦА И СРБА И ЦРНОГОРАЦА 1961—1981. ЗА САП КОСОВО

Период	Стопе природног прираштаја		Миграциони салдо	
	Албанци	Срби и Црногорци	Албанци	Срби и Црногорци
1961—1970.	30,2	19,5	33407	— 55870
1971—1980.	29,9	13,4	10540	— 56761
1961—1980.	28,6	16,9	43947(!)	—112631

Имајући у виду да је 1981. године у свим пограничним општинама живело укупно 17.286 Срба и Црногораца (од тога 12.189 у Призрену) као и да се континуитет иселавања није прекинуо ни до данас (Таб. 7), природни прираштај српског и црногорског становништва не може ни случајно да компензира негативни миграциони салдо који ће довести до још већег смањења броја Срба и Црногораца, а самим тим озбиљно наметнути и питање реалне могућности за развој и очување ових етноса у пограничним општинама.

Таб. 7. ДОСЕЉЕНА ЛИЦА СРПСКЕ, ЦРНОГОРСКЕ И ОСТАЛИХ НЕАЛБАНСКИХ НАЦИОНАЛНОСТИ НА ТЕРИТОРИЈУ СРС БЕЗ САП XI 1982. XII 1986.

Општина из које су досељени	Укупно XI 1982.	XI—XII	I—XII	I—XII	I—XII	I—XII
	XII 1986.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.
УКУПНО	13020	749	3826	3190	2573	2682
Витина	730	38	174	195	154	169
Вучитрн	199	10	55	69	39	26
Глоговац	10	—	6	3	—	1
Гњилане	1223	60	361	303	236	269
Дечани*)	69	3	24	17	14	11
Драгаш*)	74	2	29	16	9	18
Баковица*)	139	10	44	32	38	15
Исток	730	43	233	171	138	145
Качаник	18	—	6	6	6	—
Клина	341	28	114	93	53	53
Кос. Камен.	1156	78	334	271	229	244
Лепосавић	745	53	221	160	167	144
Лишњан	321	17	104	73	58	69
Ораховац	152	3	51	39	33	26
Пећ	940	54	300	261	153	172
Подујево	337	33	132	67	56	49
Призрен*)	577	26	159	140	133	119
Приштина	2904	130	751	735	609	679
Србица	47	—	19	11	6	11
Сува Река	228	1	88	63	56	20
Тит. Митр.	1216	125	359	267	222	243
Урошевац	858	35	262	198	164	199

*) Пограничне општине

Како је природни прираштај и један од доминантних чиниоца старосне структуре становништва, чије су величине и пропорције од огромног економског и друштвеног значаја, старосна структура Албанаца у пограничним општинама суштински се разликује од старосне структуре Срба и Црногораца у истим општинама.

Табела 8. СТАНОВНИШТВО ПО ВЕЛИКИМ СТАРОСНИМ ГРУПАМА САП КОСОВА И ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА 1981. ГОДИНЕ

Гериторија — националност	Укупно становништво	1—19 год.		20—59 год.		60 и више	
		Учешће 1—19 у укупном %	Учешће 20—59 у укупном %	Учешће 60 и више у укупном %	Учешће 60 и више у укупном %		
КОСОВО	1584440	828271	52,3	649393	41,0	101729	6,4
Срби и Црногорци	236525	86878	36,7	126152	53,3	22548	9,5
Албанци	1226736	678548	55,3	472108	38,5	72486	5,9
Дечани	40640	22210	54,7	15111	37,2	3191	7,9
Срби и Црногорци	1132	391	34,5	606	53,5	131	11,6
Албанци	39179	21661	55,3	14361	36,7	3035	7,8
Драгаш	35054	17687	50,5	14766	42,1	2423	6,9
Срби и Црногорци	114	54	47,4	60	52,6	—	—
Албанци	18623	9896	53,1	7443	40,0	1194	6,4
Баковица	92203	48799	52,9	37059	40,2	5935	6,4
Срби и Црногорци	3851	1489	38,7	2072	53,8	270	7,1
Албанци	87588	46984	53,6	34593	39,5	5630	6,4
Призрен	134526	69440	51,6	55807	41,5	8810	6,6
Срби и Црногорци	12189	4103	33,7	6686	54,9	1349	11,0
Албанци	93657	50836	54,3	36726	39,2	5778	6,2

Младо албанско становништво чини преко 53% свег становништва пограничних општина док је учешће становништва са 60 и више година мало.

Таб. 9. БРОЈ НАСЕЉА ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА САП КОСОВО

Гериторија	Укупан број насеља		Број етнички чистих албанских насеља		Број етнички чистих српских насеља		Број мешовити насеља	
	1961.	1981	1961.	1981	1961.	1981	1961.	1981
Укупно пограничне општине	235	236	92	158	4	4	139	74
Дечани	40	40	12	29	—	—	28	11
Драгаш	36	36	13	19	—	—	23	17
Баковица	83	83	24	64	—	—	59	19
Призрен	76	77 ³⁾	43	46	4	4	29	27

³⁾ Формирано ново насеље Поуско.

У 1981. години од укупно 236 насеља било је 158 етнички чистих албанских насеља, четири етнички чиста српска насеља⁴ и 74 мешовита насеља. У етнички чистим албанским насељима има 128.983 становника, док је у етнички чистим српским насељима (сва у општини Призрен) укупно 602 становника и то: у насељу Врбичане 42 становника, у насељу Дојнице 174 становника, у насељу Живињане 33 становника и у насељу Средска 453 становника. У односу на 1961. годину број етнички чистих албанских насеља повећао се за 71,7%, а број становника у њима у истом периоду порастао је за 187,8%. Број етнички чистих српских насеља није се мењао у односу на 1961. годину, али је и онако мали број становника смањен са 717 у 1961. на 602 у 1981. години. У 74 мешовита насеља 1981. године, има укупно 172.748 становника од којих Албанци чине 64,0%, Муслимани 19,2%, Срби и Црногорци 9,5%, Турци 4,8% и остали 2,5%. (Таб. 10.).

Број мешовитих насеља у односу на 1961. годину смањено се за 65 насеља или 53,2%, док је број становника у њима истовремено порастао за 45,5%. У мешовитим насељима општине Дечани 87,4% (према 83,4% 1961. године) од укупног становништва чине Албанци 9,8%, Срби и Црногорци и 2,8% сви остали. Гро становништва мешовитих насеља општине Драгаш у 1981. години чине Муслимани. Интресантно за мешовита насеља ове општине је, да се број Албанаца у односу на 1961. годину смањено чак за 23,5% што је, највероватније, последица другачијег изјашњавања о етничкој припадности у попису становништва 1981. године. У општини Баковица са 91,4% Албанаца у укупном становништву мешовитих насеља 1981. године, где се практично само општински центар може узети као мешовито насеље (таб. 12), у коме живи значајнији број Срба и Црногораца (3294), процес етничке хомогенизације практично је завршен. У мешовитим насељима општине Призрен 57,3% од укупног броја становника чине Албанци, 18,0% Муслимани, 12,2% Срби и Црногорци 8,6%, Турци и 3,9% становници осталих националности.

⁴) Под етнички чистим насељима подразумевања су она у којима одређена националност у укупном становништву учествује са 99 и више %.

Табела 10. БРОЈ СТАНОВНИКА УКУПНО, У ЕТНИЧКИ ЧИСТИМ НАСЕЉА МА И У МЕШОВИТИМ НАСЕЉАМА 1961—1981.

Општина	СТАНОВНИЦИ												Укупно Албанаца у укупном броју становника			
	Број						Састав						Укупно Албанаца у укупном броју становника			
	у етнички чистим насељима		у етнички мешовитим насељима		у осталим насељима		Срби		Албанци		Остали		Укупно Албанаца у укупном броју становника			
1961	1981	1961	1981	1961	1981	1961	1981	1961	1981	1961	1981	1961	1981	1961	1981	1981
Укупно покривачено општина	169923	302423	44817	128983	717	602	124389	172748	84720	110545	19720	16336	19949	43967	68,1	64,0
Дечани	25382	40640	7040	30333	—	—	18322	10397	15449	9006	2921	152	280	83,4	87,4	—
Драгаш	21028	35054	6606	18036	—	—	14422	17018	3009	620	185	109	10328	16289	27,1	3,6
Косовска	53270	92203	7080	40335	—	—	46210	51868	40804	47404	4966	3769	440	695	85,3	91,4
Призрен	70943	134526	24091	40272	717	602	45235	93555	24558	53515	11648	11447	9029	28393	54,3	57,2

Таб. 12. НАЦИОНАЛНИ СASTAV СТАНОВНИШТВА ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИ НА УКУПНО, ОПШТИНСКИ ЦЕНТРИ И ОСТАЛА НАСЕЉА 1961, 1971. И 1981. ГОДИНЕ

Година	Општина	Укупно становништво	Срби и Црногорци	Муслиманци	Укупно становништво у општинском центру у %	Укупно становништво у општинском центру у %		Укупно становништво у осталим насељима у %
						Албанци	Остали	
1961.	Дечани	25382	2947	51	6	100,0	100,0	100,0
	општински центар	3879	465	25	6	12,2	15,7	50,9
	остала насеља	22302	2482	25	—	87,8	84,3	49,1
1971.	Дечани	31335	2957	133	—	100,0	100,0	100,0
	општински центар	2585	2059	6	—	8,2	7,2	4,5
	остала насеља	28750	27415	127	—	91,8	93,0	95,5
1981.	Дечани	40640	39179	217	—	100,0	100,0	100,0
	општински центар	1829	1325	8	—	4,5	3,4	3,7
	остала насеља	38811	37854	209	—	95,5	96,6	96,3
1961.	Драгаш	21028	9346	194	5456	100,0	100,0	100,0
	општински центар	612	50	203	179	2,9	0,5	3,5
	остала насеља	20416	9296	75	5277	97,1	99,5	96,7
1971.	Драгаш	26850	13867	172	1240	100,0	100,0	100,0
	општински центар	44	118	8	129	0,1	0,6	0,1
	остала насеља	26806	13749	164	1111	99,9	99,4	99,9
1981.	Драгаш	35954	18423	114	176	100,0	100,0	100,0
	општински центар	1114	866	71	176	3,2	1,3	4,8
	остала насеља	33940	18377	41	1571	96,8	98,7	95,2
1961.	Косовска	53270	47864	4985	71	29	100,0	100,0
	општински центар	20778	18411	2092	44	11	39,0	38,5
	остала насеља	32492	29453	2893	27	18	61,0	61,5
1971.	Косовска	71374	66492	4374	133	2	100,0	100,0
	општински центар	29653	26471	2800	120	1	41,5	39,8
	остала насеља	41721	40021	1573	13	1	58,5	60,2
1981.	Косовска	92203	83388	3521	278	9	100,0	100,0
	општински центар	4505	3766	247	27	9	43,5	40,0
	остала насеља	50172	49472	557	31	9	54,4	56,5
1961.	Призрен	70943	48495	12436	88	8405	100,0	100,0
	општински центар	28062	14933	6173	29	6440	40,1	30,8
	остала насеља	41981	33562	6263	59	1965	59,9	69,2
1971.	Призрен	97714	75181	12619	2766	5794	100,0	100,0
	општински центар	41681	28400	7418	698	3981	42,7	37,8
	остала насеља	56033	46781	5201	2068	1813	57,3	62,2
1981.	Призрен	134526	93657	12189	8078	100,0	100,0	100,0
	општински центар	61801	39412	8179	5699	45,9	42,1	67,1
	остала насеља	72725	54245	4010	2379	54,1	57,9	32,9

1 Разлика до укупно чине остали.

Таб. 11. МЕШОВИТА НАСЕЉА ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА ПРЕМА НАЦИОНАЛНОМ САСТАВУ 1981. ГОДИНЕ

	Укупан број насеља	Број мешовитих насеља	Број становника					
			свега	Албанци	Срби и Црногорци	Муслимани	Турци	остали
Дечани	40	11	10307	9006	1011	217	—	73
Драгаш	36	17	17018	620	109	15942	176	171
Баковица	83	19	51868	47404	3769	278	9	408
Призрен	77	27	93555	53515	11447	16857	8078	3658

Промене у укупном становништву и националној структури пограничних општина САП Косово у периоду 1961—1981. године манифестују се како кроз пораст укупног становништва свих пограничних општина, тако и кроз пораст броја Албанаца у свим тим општинама без изузетака, и смањењем броја Срба и Црногораца, такође, у свим пограничним општинама без изузетка. Само у општини Драгаш и Призрен растао је и број Муслимана. Веома је изражена промена и по нивоима насеља сврстаних у две групе: општински центар и остала насеља на територији општине. Број Срба и Црногораца знатно је већи у општинским центрима Баковица и Призрен 1981. него 1961. године, док је у осталим насељима свих општина знатно смањен. Ово је, највероватније, резултат миграција на релацији остала насеља — општински центар, али је и последица интензитета очигледно снажнијег иселјавања из средина ван општинских центара. Истовремено број албанског становништва знатно се повећао у три општинска центра (Драгаш, Баковица и Призрен) али и у осталим насељима свих општинских центара. Све ово довело је до знатног померања етничке структуре која је утицала на измену националне физиономије насеља. Број етнички чистих албанских насеља повећао се у периоду 1961—1981. за 66 (са 92 на 158), док се број мешовитих насеља смањило за 65 (са 139 у 1961. на 74 у 1981. години).

ИЗМЕНЕНИЯ В СОВОКУПНОМ НАСЕЛЕНИИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ПОГРАНИЧНЫХ ОБЩИН САП КОСОВО (1961—1981)

В СР Србији ест 180 общин из которых 29 пограничных, потому что частью выходят на государственную границу.

На границе к Венгрии венгры составляют 41,00%, совокупного населения. к Румынии румыны — 2,1%, к Болгарии — болгары 7,2%, а к Албании албанцы — 79,0%.

Значительный рост числа населения, как и изменения в плотности населения пограничных общин СР Сербии, т. е. САП Косово к Албании результат исключительно высокого природного роста албанского населения. Кроме албанцев, в четырех пограничных общинах (Дечани, Драгаш, Дяковица и Призрен) живут сербы и черногорцы (5,7%), мусульмане (11,0%), турки (2,7%) и другие национальности (1,6%). По последней переписи населения в этих общинах САП Косово было всего 236 поселений, из которых 158 этнически албанских, четыре этнически чисто сербских и 74 смешанные поселения. По отношению к 1961 году число этнически чисто албанских поселений увеличивается на 71,7%, а число населения в них — на 187,8%. Число этнически чисто сербских — в тот же период неизменно, но число жителей уменьшилось. В смешанных поселениях в 1981 году жило 64,0% совокупного албанского населения.

Мр Светлана Радованович

ДР СРБОЉУБ Б. СТАМЕНКОВИЋ

УРБАНО-ГЕОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ВРАЊСКОЈ БАЊИ

У в о д

У послератном периоду, у условима социјалистичког самоуправног друштва, Врањска Бања мења своју привредну структуру. Осим туристичке функције, која се заснива на експлоатацији хипертермалне воде, а чији значај није у складу са природним потенцијалом, ово насеље добија и друге функције. Концентрација објеката примарних (Земљорадничка задруга „4. јули“, Цвећарски комбинат „Расадници“, Комбинат за производњу и прераду цвећа, уређење зеленила, пројектовање и декорацију „Цвеће“ и Живинарска фарма) и секундарних делатности (Рудници и копови неметала „Неметали“, Индустрија грађевинског материјала „Јужна Морава“ и текстилна индустрија „ТИВ“) у њој вишеструко је позитивно утицала не само на њен функционални развитак него и на просторно-функционални развој централног дела врањског краја. Овим је, најпре, поред осталог, условљено повећање укупне популације Бање. Друго, иницирано је усмеравање конвергентног гравитационог дејства према Врањској Бањи и повећање њене улоге као апсорпционог центра (центар запошљавања радне снаге) и треће, то је релевантан фактор који у знатној мери доприноси функционалном растерећењу Врања, јер удаљеност Бање од Врања износи само 12 км.

Свеукупни друштвено-економски развитак утицао је на развој феномена дневне миграције становништва на релацији: њена околина — Врањска Бања, али и обратно. Ми ћемо овом приликом изложити само неке урбано-географске карактеристике дневне миграције радне снаге и школске омладине, које произилазе из муко-трпних теренских истраживања ове савремене друштвене појаве и изузетно сложене, како по својим узроцима, тако и по последицама. Наиме, овде ћемо саопштити само један минималан број чињеница до којих смо дошли обимним истраживањем дневне миграције

радне снаге и школске омладине у 33 насеља¹ врањског краја од 1980. до 1985. године.

1. ДНЕВНО ГРАВИТАЦИОНО ПОДРУЧЈЕ

У просторној организацији општине Врање и врањског краја Врањска Бања представља секундарно стедиште дневне миграције. Према овом граду, ради обављања функције рада или стицања основног образовања, свакодневно се крећу 594 мигранта, или 14,6% од укупног броја дневних миграната врањске општине, односно 4,3% од укупне дневне миграције врањског подручја². Однос дневне миграције радне снаге, с једне стране, и ученика, с друге, је 80,8%:19,2%, тако да основна структурална обележја укупне дневне миграције одређују радници, с обзиром на то да је њихово учешће у укупној маси дневних миграната веће за 61,6% у односу на ученике.

Врањска Бања добија дневне мигранте из 43 насеља смештених у четири општине (Врање, Владичин Хан, Бујановац и Лесковац) крајњег јужног дела југоисточне Србије. Главну масу дневних миграната добија из насеља у склопу општине Врање (581 мигрант, или 97,8% од целокупног броја). Они долазе из 35 насеља ове комуне, а то је, у ствари, 81,4% укупног броја насеља из којих се врши дистрибуција дневних миграната према Врањској Бањи. Уз то, из насеља лоцираних у склопу других комуна долазе 13 дневних миграната (2,2%), и то: 11 мигранта из шест насеља општине Владичин Хан и по један дневни мигрант из села Лопардинца (општина Бујановац) и Предејана (општина Лесковац), тако да је максимални просторни домет дневне миграције Врањске Бање 38 км (Предејане — Врањска Бања).

У дневном гравитационом подручју Врањске Бање, из кога добија дневне мигранте, издвајају се седам просторних кругова или зона, оивичених изотелами на сваких пет км удаљености од ње. Са аспекта обима дневне миграције, а то значи и интезитета просторно-функционалне повезаности, највећи значај имају први и други

¹) **Врање**, Врањска Бања, Власе, Барелић, Крива Феја, Ристовац, Бујановац, Кленике, Биљача, Муховац, **Владичин Хан**, Цеп, Стубал, Јагњило, Прибој, **Прешево**, Рељан, Церевајка, Рајинце, Миратовац, Ораовица, **Сурдулица**, Власина Округлица, Јелашница, Мачкатица, **Босилеград**, Доња Љубата, Горња Лисина, Бистар, **Трговиште**, Доњи Стајевац, Радовница и Ново Село.

²) Анкетирали смо раднике и ученике дневне мигранте у организацијама где обављају своје послове и радне задатке или стичу образовање. На тај начин утврдили смо да укупан број дневних миграната износи 13.968 радника и ученика. Међу општинама врањског краја по обиму дневне миграције најзначајнија је општина **Врање**, у којој има 4.057 дневних миграната, док је Врањска Бања међу насељима врањског краја на шестом месту, после Врања, Бујановца, Владичиног Хана, Прешева и Сурдулице, а испред Босилеграда и Трговишта, општинских седишта истоимених комуна.

Таб. 1 — Просторни распоред дневних миграната Врањске Бање (радника и ученика) по насељима из којих долазе

Насеље	Радници	Ученици	Укупно
1	2	3	4
Врање	258	—	258
Изумно	19	26	45
Гоплац	13	24	37
Бујковац	27	6	33
Бресница	9	22	31
Кумарево	10	18	28
Корбевац	24	—	24
Моштаница	17	—	17
Дуга Лука	6	11	17
Паневље	13	—	13
Ранутовац	12	1	13
Превалац	10	—	10
Буковац	10	—	10
Лева Река	1	5	6
Првонек	5	—	5
Суви Дол	4	—	4
Дубница	4	—	4
Клисурица	3	—	3
Златокоп	3	—	3
Прибој	3	—	3
Владичин Хан	3	—	3
Липовац	2	—	2
Врбово	2	—	2
Доњи Вртогош	2	—	2
Горњи Вртогош	2	—	2
Сливница	1	1	2
Павловац	1	—	1
Мазараћ	1	—	1
Прекодолце	1	—	1
Ратаје	1	—	1
Предејане	1	—	1
Тибужде	1	—	1
Доњи Нерадовац	1	—	1
Буштрање	1	—	1
Стара Брезовица	1	—	1
Мечковац	1	—	1
Лалинце	1	—	1
Горњи Нерадовац	1	—	1
Стубал	1	—	1
Големо Село	1	—	1

1	2	3	4
Миливојце	1	—	1
Власе	1	—	1
Лопардинце	1	—	1
Укупно	480	114	594

просторни круг (удаљеност до 10 км), јер из насеља ових зона Бања добија 568 дневних миграната, или 95,6% од укупног броја дневних миграната, с тим што су насеља на удаљености од 5 до 10 км далеко значајнија, како по обиму дневне миграције, тако и по броју из којих се врши дистрибуција миграната. Међутим, треба имати у виду да се у другом просторном кругу дневног гравитационог подручја налази Врање, које Врањској Бањи даје 43,4% укупне дневне миграције.

Са порастом удаљености од града смањује се број дневних миграната и број насеља из којих се врши њихова дистрибуција. Свакако, треба поменути да на просторни размештај дневне миграције Врањске Бање, осим удаљености, утиче и њена саобраћајна повезаност са околним насељима и организација превоза.

Таб. 2. — Зонални размештај дневне миграције Врањске Бање према изотелама на сваких пет км удаљености

Удаљеност у км од Врањске бање	Број дневних миграната	%	Број насеља из којих долазе мигранти	%
До 5	201	33,8	9	20,9
Од 5 до 10	367	61,8	16	37,2
Од 10 до 15	7	1,2	6	14,0
Од 15 до 20	15	2,5	8	18,6
Од 20 до 25	2	0,3	2	4,7
Од 25 до 30	1	0,2	1	2,3
Од 30 до 35	1	0,2	1	2,3
Укупно	594	100	43	100

Са аспекта сагледавања просторно-функционалних односа и веза у дневном гравитационом подручју овог града, интересантно је указати на квантитет дневне миграције из Врањске Бање према другим насељима у њеној околини. Наиме, утврдили смо да Бања другим насељима, која су обухваћена овим истраживањем, даје укупно 562 дневна мигранта, и то: 324 радника (57,7%) и 238 ученика и студената (42,3%), као и то да они одлазе у 8 насеља врањског подручја. Свакако, овде треба поменути да би укупан број дневних миграната из Врањске Бање био сигурно већи да је истраживањем обухваћен већи број насеља.

Таб. 3 — Дневни мигранти (радници и школска омладина) из Врањске Бање по насељима у која одлазе

Насеље	Број дневних миграната		
	Радници	Школска омладина	Укупно
Врање	292	237	529
Ристовац	18	—	18
Крива Феја	9	—	9
Владичин Хан	2	—	2
Биљача	1	—	1
Бујановац	1	—	1
Ново Село	1	—	1
Сурдулица	—	1	1
Укупно	324	238	562

Ако упоредимо однос апсорпције дневне миграције (коју добија из других насеља), с једне стране, и дисперзије, (коју даје други насељима), с друге, произилази да је она у мрежи водећих насеља врањског краја значајнија као апсорпциони центар, јер прима већи број миграната него што даје. Гро дневних миграната који одлазе из Врањске Бање усмерен је према Врању (529 или 94,1%), тако да се на релацијама: Врањска Бања — Врање и Врање — Врањска Бања свакодневно креће 787 дневних миграната (550 радника и 237 ученика и студената), или 5,6% од укупне дневне миграције врањског краја. Међутим, Врањска Бања је, у међусобном односу мерено обимом дневне миграције, већи дисперзитивни центар у односу на Врање, јер овом граду даје дневно више миграната него што из њега добија.

2. ДЕМОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ

Да би се стекла потпунија слика о дневној миграцији према Врањској Бањи и неким карактеристикама у њеном гравитационом подручју, указаћемо на основне демогеографске одлике, као што су: полна структура дневних миграната, старосна структура по великим старосним групама, брачно стање и број чланова породица радника миграната, социјално-економска обележја, структура миграната према миграционом стажу, начин путовања и врста превоза миграната и структура миграната према времену утрошеном на путовањима.

У полној структури дневних миграната веће учешће има мушко становништво, како код радника тако и код ученика. Међутим, као позитивна развојна тенденција у полној структури дневне миграције овог насеља може се означити разлика између мушког и женског просторно мобилног становништва. Разлика између броја

мушких и женских миграната код категорије ученика је 5,2%, а код радне снаге 28,0%. Ови подаци указују да су на видiku позитивне промене у схватањима о друштвеном положају жене и женске деце. Они су значајнији још и више ако се има у виду да је реч о женској деци, ученицама које живе у селима.

Таб. 4 — Полна структура дневних миграната Врањске Бање по категоријама

Категорија дневних миграната	Мушки		Женски	
	Број	%	Број	%
Радници	307	64,0	173	36,0
Ученици	60	52,6	54	47,4
Укупно	367	61,8	227	38,2

Старосну структуру дневних миграната Врањске Бање по великим старосним групама (омладина 0—19 година, млади средовечни 20—39, старији средовечни 40—59 и старо стнаовништво 60 и више година³⁾) карактерише највећа заступљеност младих средовечних (345 миграната или 58,0%), која је, у ствари, већа него заступљеност омладине (117 или 19,7%), старијих средовечних (131 или 22,1%) и миграната који припадају групи старог становништва (1 мигрант или 0,2%) узетих заједно.

Од укупно 480 радника дневних миграната ожењених или уда-тих је 434, или 90,4% од укупног броја. Највећи број њих живи у четворочланом (57,1%) и трочланим породицама (18,9%), док је учешће миграната који имају двочлану (6,5%), петочлану (9,0%) и шесточлану породицу (6,0%) знатно мање. Најмањи број дневних миграната живи у седмочланим и осмочланим породицама.

Таб. 5 — Структура породица радника дневних миграната Врањске Бање према броју чланова

Број чланова породице	Број дневних миграната	Процент
1	46	9,6
2	28	5,8
3	82	17,1
4	248	51,7
5	39	8,1
6	26	5,4
7	4	0,8
8 и више	7	1,5
Укупно	480	100

³⁾ Др Д. Брезник: Демографија, Анализа, методи и модели, Научна књига, Београд, 1980, стр. 68.

Дневни мигранти овог града функцију рада обављају у индустријским, пољопривредним, угоститељско-туристичким, саобраћајним и просветним организацијама, с тим што је највећи број запослен у индустрији (62,1%) и пољопривреди (24,4%).

Таб. 6 — Преглед броја радника дневних миграната Врањске Бање по делатностима

Делатност	Број дневних миграната	Процент
Индустрија	298	62,1
Пољопривреда	117	24,4
Здравство	26	5,4
Угоститељство и туризам	22	4,6
Просвета	11	2,3
Саобраћај	6	1,2
Укупно	480	100

У организационо-функционалној подели привреде на секторе активности са становишта обима дневне миграције највећи значај имају секундарни и примарни сектор привреде. Осим тога, квартални сектор има већи значај у односу на терцијарни. Ови индикатори истовремено одређују квантитативна (редослед) и квалитативна својства (функционални значај) односа и веза у просторно-функционалној повезаности Бање са њеном околином, што значи да је она са својим гравитационим подручјем најјаче повезана преко секундарних активности, слабије преко примарних, а најслабије преко кварталних и терцијарних делатности.

Таб. 7 — Радници дневни мигранти Врањске Бање по секторима делатности

Сектор	Број дневних миграната	Процент
Примарни	117	24,4
Секундарни	298	62,1
Терцијарни	25	5,2
Квартални	40	8,3
Укупно	480	100

У квалификационој структури дневних миграната највеће учешће имају неквалификовани и квалификовани радници. Овим групама припада 63,1% од целокупног броја радника дневних миграната. Осим ових група, битно веће учешће у односу на друге имају квалификовани радници и радници са средњом школском спремом, док је заступљеност осталих знатно мања и креће се од 5,2% до 2,5%.

Таб. 8 — Школообразованост и квалификациона структура радника дневних миграната Врањске Бање

Школска спрема- квалификација	Број дневних миграната	Процент
Висока	25	5,2
Виша	21	4,4
Средња	101	21,0
ВКВ	12	2,5
КВ	124	25,8
ПК	18	3,8
НК	179	37,3
Укупно	480	100

Однос броја дневних миграната по миграционим групама према миграционом стажу које смо издвојили је различит по категоријама. У првој, другој, и трећој групи већину чине ученици, а радници само у четвртој. Структуру мигрантске радне снаге карактерише највеће учешће радника са миграционим стажом већим од четири године. Најмање је учешће радника са стажом од три до четири године. Од ученика најбројнији су они који путују од две до три године, док је најмање оних који путују преко четири године, што је и нормално, јер сви они образовање и васпитање стичу у старијим разредима основне школе. Иначе, у целини посматрано доминирају дневни мигранти са миграционим стажом преко четири године (69,4%), а најмање је са стажом од три до четири године (7,4%).

Таб. 9 — Дневни мигранти Врањске Бање према миграционом стажу

Миграциони стаж	Радници		Ученици		Укупно	
	Број	%	Број	%		%
До 1	21	42,0	29	58,0	50	8,4
Од 2 до 3	36	40,9	52	59,1	88	14,8
Од 3 до 4	17	38,6	27	61,4	44	7,4
Преко 4 године	406	98,5	6	1,5	412	69,4
Укупно	480	80,8	114	29,2	594	100

Редослед значаја начина путовања и коришћења појединих врсте превоза за све дневне мигранте у целини, као и за раднике и ученике посматрано појединачно, исти је. Већина дневних миграната (70,9%) користи аутобуски превоз. На другом месту по бројности су дневни мигранти „лешаци“, а затим они који путују комбиновано — у доласку, пешке и аутобус, у повртаку, аутобус и пешице. Бицикл, мотоцикл и сопствени путнички аутомобил као врсте превоза дневних миграната се најмање користе.

Таб. 10 — Дневни мигранти према начину путовања и врсти превоза од домицила до Врањске Бање

Начин путовања врста превоза	Радници		Ученици		Укупно	%
	Број	%	Број	%		
Пешке	56	57,7	41	42,3	97	16,3
Аутобус	367	87,2	54	12,8	421	70,9
Пешке и аутобус	27	62,8	16	37,2	43	7,2
Бицикл или мотоц.	20	87,0	3	13,0	23	3,9
Сопст. аутомобил	10	100	—	—	10	1,7
Укупно	480	80,8	114	29,2	594	100

Према времену утрошеном на путовањима од домицила до Бање најбројнији су мигранти који утроше од 16 до 30 минута (47,3%), од 46 до 60 минута (20,0%) и од 31 до 45 минута (14,0%). Према томе, већина дневних миграната (81,3%) свакодневно у једном смеру утроши од 16 до 60 минута. По бројности затим долазе они који на путу утроше најмање времена — до 15 минута, и мигранти који утроше од 61 до 120 минута, а најмање учешће имају дневни мигранти који на путовањима утроше преко два часа.

Таб. 11 — Дневни мигранти према времену које утроше од домицила до Врањске Бање

Време у минутама	Радници		Ученици		Укупно	%
	Број	%	Број	%		
До 15	52	88,1	7	11,9	59	9,9
Од 16 до 30	248	88,3	33	11,7	281	47,3
Од 31 до 45	55	66,3	28	33,7	83	14,0
Од 46 до 60	97	81,5	22	18,5	119	20,0
Од 61 до 120	24	53,3	21	46,7	45	7,6
Преко 120	4	57,1	3	42,9	7	1,2
Укупно	480	80,8	114	19,2	594	100

У свим групама дневних миграната Врањске Бање према утрошеном времену на путовањима веће учешће имају радници у односу на ученике.

3. УРБАНО-ГЕОГРАФСКИ ЗНАЧАЈ ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА

Иако су дневне миграције предмет проучавања већег броја наука (социологија, демографија, географија, економија и др.), оне су по свој суштини, у првом реду, урбано-географска појава, јер су везане за просторни комплекс: насеље — насеље (село-град, град-село, село-село и град-град), па отуда и указивање на њихов урбано-географски значај, који се, поред осталог, огледа у могућности ма њиховог вишеструког коришћења за потребе просторног и урбанистичког планирања.

Овом приликом, на примеру Врањске Бање, указаћемо на њихов значај у сагледавању рецентне и потенцијалне гравитационе привлачности⁴ у мрежи водећих насеља врањског краја, као и на евидентирање квантитета иселјавања по насељима у дневном гравитационом подручју Врањске Бање.

Функционални капацитет насеља⁵ одређен је бројем и развијеношћу његових регионалних функција, а он представља основу за рангирање значаја насеља у простору. Сасвим је нормално, у друштвено-економским условима какви су у југоисточној Србији, да насеље које има већи функционални капацитет има и већи обим дневне миграције. Побемо ли од тога произилази да је Врањска Бања у мрежи насеља врањског краја на шестом месту, што смо уосталом већ и поменули, после Врања (2.811 дневних миграната), Бујановца (2.163 миграната), Владичиног Хана (2.135 миграната), Сурдулице (1.447 миграната) и Прешева (1.227 миграната). Значи, њена рецентна гравитациона привлачност мерена укупним бројем дневних миграната и укупном популацијом, већа је од Босилеграда (505 дневних миграната) и Трговишта (210 миграната), седишта истоимених општина.

Потенцијалну гравитациону привлачност одређује број дневних миграната који садашњи домицил намерава да замени Врањском Бањом. Од укупно 594 дневна мигранта, њих 185, или 31,1% од укупног броја, намерава да се настани у Бањи. У овом контингенту дневне миграције веће учешће имају радници (122 миграната или 65,9%) у односу на ученике (63 или 34,1%). Према изјавама рад-

⁴ Видети: Др В. Рудић и др С. Б. Стаменковић: Дневне миграције становништва у врањском крају као индикатори гравитационе привлачности простора, Зборник радова, Научни симпозијум „Географски проблеми пограничних регија наше земље“, Одсек за географију и просторно планирање ПМФ-а у Београду и Народни музеј у Врању, Врање 1987, стр. 361—368.

⁵ Ј. Илић: Карактеристике функционалних односа између града и околне са посебним освртом на СР Србију, Становништво, бр. 3—4, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1970, стр. 167.

ника, они ће своје стамбене проблеме у Врањској Бањи решити на следећи начин:

— 68 радника, или 55,7% од укупног броја миграната који намеравају да промене садашњи домицил, индивидуалном стамбеном изградњом;

— 47 радника (38,5%) становима у друштвеној својини и

— седам радника (5,8%) изнајмљивањем станова од приватних станоодаваца.

Ови подаци, у комбинацији са другим, могу се користити као релативна основа за вођење правилне стамбене политике.

Корисно је указати на потенцијалну гравитациону привлачност водећих насеља у врањском крају и позицију Врањске Бање. Већу потенцијалну гравитациону привлачност од Бање имају: Прешево (45,4% од укупног броја његових дневних миграната намерава да се настану у њему), Трговиште (43,3%), Врање (42,2%), Босилеград (40,4%) и Бујановац (33,5%), а мању: Сурдулица (21,4%) и Владичин Хан (18,1%). Ако овоме додамо да у овом крају има укупно 326 насеља, или 5,9% од укупног броја насеља у СР Србији, види се да Врањска Бања заузима значајно место у мрежи насеља.

Подаци до којих смо дошли омогућавају сагледавање квантитета иселавања дневних миграната из њихових домицила. Дневни мигранти који намеравају да се настане у Врањској Бањи живе у 24 насеља, што, у ствари, представља 55,8% од укупног броја насеља из којих се врши дистрибуција миграната.

Таб. 12 — Преглед броја дневних миграната који намеравају да се настане у Врањској Бањи по насељима у којима живе

Насеље	Број дневних миграната		Укупно
	Радници	Ученици	
Врање	84	—	84
Изумно	4	14	18
Бресница	2	16	18
Кумарево	2	10	12
Топлац	3	9	12
Дуга Лука	2	8	10
Моштаница	3	—	3
Буковац	3	—	3
Лева Река	1	2	3
Бујковац	—	3	3
Првонек	2	—	2
Липовац	2	—	2
Паневље	2	—	2
Дубница	2	—	2

Сливница	1	1	2
Корбевац	1	—	1
Ранутовац	1	—	1
Клисѹрица	1	—	1
Горњи Нерадовац	1	—	1
Стара Брезовица	1	—	1
Големо Село	1	—	1
Врбово	1	—	1
Лопардинце	1	—	1
Предејане	1	—	1
Укупно	122	63	185

Већ смо поменули да из Врања у Врањску Бању свакодневно долази 258 миграната. Знатан део њих — 84 миграната, или 33,2%, намерава да се настани у њој. По броју оних који намеравају да садашњи домицил замене новим истичу се још пет села — Бресница, Изумно, Кумарево, Топлац и Дуга Лука, која заједно Бањи дају 70 потенцијалних житеља из групе дневних миграната. Ова села смештена су у оквиру првог просторног круга, а заједно са Врањем, Бањи дају 83,2% од укупног броја дневних миграната који намеравају да се настане у њој, тако да је учешће осталих насеља знатно мање.

ЗАКЉУЧАК

Према Врањској Бањи израженије су дневне миграције радне снаге у односу на школску омладину. У 15 организација, у којима смо обавили анкетање дневних миграната, почетком 1985. године било је укупно 1.702 запослена радника, тако да на дневне мигранте отпада 28,2% од укупног броја запослених радника, док је Основна школа у истом периоду имала укупно 932 ученика, што значи да су 12,2% од укупног броја ученика дневни мигранти.

Њено дневно гравитационо подручје чине насеља из којих добија дневне мигранте и насеља којима даје дневне мигранте (улаз — излаз). Однос броја дневних миграната који прима и даје приближно је једнак и износи просечно око 11%, од њене укупне популације.

У даљем развоју феномена дневних миграција према Врањској Бањи може се очекивати незнатно смањење укупне масе дневних миграната и њихово постепено досељавање у њој.

LES CARACTERISTIQUES URBANO-GEOGRAPHIQUES DE LA MIGRATION QUOTIDIENNE DE LA POPULATION EN DIRECTION DE VRANJSKA BANJA

Parmi les localités de la région de Vranje, Vranjska banja occupe la sixième place pour l'ampleur de la migration quotidienne, après Vranje, Bujanovac, Vladičin Han, Preševo et Surdulica, mais avant Bosilegrad et Trgovište, centre de la commune de même nom. Elle accueille tous les jours 594 migrants (480 travailleurs et 114 élèves). Ils viennent de 43 localités appartenant à quatre communes (Vranje, Vladičin Han, Bujanovac et Leskovac) de l'extrême-sud de la Serbie du Sud-Est. Les migrants domiciliés à Vranjska banja se rendent dans d'autres localités pour les mêmes raisons que ceux qui y viennent. Ils sont au nombre de 562 (324 travailleurs et 238 élèves) soit 11,20% de la population totale de Vranjska banja. Ils se rendent dans 8 agglomérations appartenant à 5 communes (Vranje, Vladičin Han, Bujanovac, Trgovište et Surdulica).

S'agissant de l'ampleur de l'émigration journalière, Vranjska banja est liée surtout à Vranje dont elle reçoit 258 travailleurs, alors qu'elle lui fournit 529 migrants journaliers (292 travailleurs et 237 élèves).

L'auteur a analysé aussi certaines caractéristiques structurales de la migration quotidienne en direction de la ville: sexe et âge des migrants, état civil et familles suivant le nombre des membres, répartition des migrants selon les secteurs d'activité dans lesquels ils travaillent, structure de leurs qualifications, ancienneté en matière de migration, mode de déplacement et moyens de transport du domicile à Vranjska banja, et enfin durée du déplacement.

S. Đ. Stamenković

ЛИБАДЕ

— ИЗ ЗБИРКЕ ГРАДСКЕ НОШЊЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ВРАЊУ

Рад о либадама проистекао је првенствено из жеље да се почне са систематизацијом збирке текстила, у овом случају градске ношње, које се чува у музеју, али и као претходница једном већем и студиознијем раду, у коме би била обухваћена градска ношња у Врању, у периоду од одласка Турака па до њеног потпуног изобичајавања. Стога ће у раду већа пажња бити посвећена каталошкој, а мање истраживачкој обради либадета.

Начин одевања је одраз како услова живота, тако и друштвено-економских прилика који владају у једној средини. Ношња, од носно одело, означава статус, али и националну припадност онога ко је носи. Одећом се исказује вредносни систем, затим естетска и морална схватања одређене друштвене заједнице. Стога се кроз начин одевања или поједине њене делове могу пратити и одређена превирања и трансформације у друштву.

У време слабења турске власти и њеног повлачења током XIX века, почиње постепено да се формира и посебан начин одевања, који задржава оријенталне елементе, али и формира нове. У склопу насталих друштвених промена у Србији, а нарочито после 1830. године, и у граду Врању почињу, мада у односу на остале крајеве нешто касније, да се осећају изразите промене у начину одевања. Врањска градска ношња формирала се под директним турским утицајем. Међутим, имала је она и своје специфичности. „Колико по томе што је град Врање у 19. веку, до ослобођења од Турака, био богат град, још више по своме савршеном укусу, Врањанци су, присвајајући ову женску ношњу од Турака, усавршили и своју у погледу лепоте, и женска врањска градска ношња била је врло лепа, али и врло скупа“¹

Део одеће који ће се разматрати у овом раду појављује се релативно касно, када у Србији добија већ своју, можемо рећи, коначну варијанту. Реч је о либадету, које се у овим крајевима јавља тек са коначним турским повлачењем, негде на крају прошлог и почетку овог века. С обзиром на то да су се Турци у Вра-

¹) Јован Хаџи-Васиљевић, **Врањска градска ношња ранијих година**, Гласник Етнографског музеја 7, Београд 1932, 6.

њу задржали све до 1878. године, стога су и утицаји са севера слабије могли да се шире. Тек са њиховим повлачењем утицаји српске ношње се јаче осећају и промене слободније прихватају.

Стога Јован Хаџи-Васиљевић, када описује делове женске одеће, не помиње либаде, већ каже да „преко антерије је ношено фермене. Иако нешто друкчије од либадета у Србији, ипак је одговарало либадету. Фермене је било најчешће од fine, танке, црне, чоје, а врло ретко и од сомота. По кроју је било припијено уз тело и тесних рукава тако, да се није лако ни облачило ни свлачило. Празнично фермене је било везено срномом и златом, често толико, да се од веза једва распознавала чоја. На десетак година пред ослобођење Врања, фермене су почели мање вести догле.“²

Према томе, може се рећи, да се либаде као саставни хаљетак градске ношње, појављује тек у годинама после ослобођења и јачег продора утицаја из осталог дела Србије. Међутим, либаде можемо сматрати континуираним наставком хаљетка који се догле носио, а који је преузет из турске женске ношње, под називом — фермен. Иначе, либаде као „типични оријентални одевни предмет“³ је „једна варијанта салте“⁴ која је у наше крајеве продрла са турским освајањем.

Реч либаде заступљена је у многим језицима и у многим варијантама. Поменућемо само, исти, облик који се јавља у турском (libade), арапском (lubbâdâ) и перскијском језику (lebâd).⁵ Реч либаде, у значењу одеће, среће се и у хиндуском језику (libas).⁶

У збирци музеја чувају се 22 предмета набављена откупом и поклоном. Либада по изгледу одговарају сличним хаљецима који су се носили у осталим деловима Србије после 1860. године. Ако бисмо хтели да уопштено опишемо све примерке, то би било овако: кратки, горњи женски хаљетак напред размакнутих пешева, дугачких у доњем делу проширених рукава, украшен везом од златних и сребрних срмених нити. Либаде је било искључиво терзијски производ. Њих су у овим крајевима радили посебни мајстори, тзв. „срмекаши“.⁷ Либада су шивена од црне или беле свиле, тзв. атласа, затим од сомота и кадифе. Боје су углавном тамне, црна, тегет, љубичаста. У збирци постоји само један примерак белог либадета. Иначе, ова врста либадета била је део невестине ношње. За разлику од њега, црно атласно либаде, са црном гајтанском оптоком, носило се у жалости.

²) Исто, 18.

³) Мирјана Прошић Дворнић, **Женски градски костим у Србији XIX века**, Зборник Музеја примењених уметности 24—25, Београд 1980—1981, 16.

⁴) Зорана Васић, **Либаде-хаљетак грађанск ношње**, Београд 1985, 3.

⁵) Абдулах Шкаљић, **Турцизми у српскохрватском-хрваткосрпском језику**, Сарајево 1973, 435.

⁶) И. М. Оранский, **фолклор и јазк гиссарских парја**, Академија наук СССР, институт востоков еденија издательство „наук“ главнија редакција литературе, Москва 1977, 353.

⁷) Ј. Х. Васиљевић, **нав. дело**, 7.

Врањанка у градској ношњи

Према досадашњим сазнањима, а и судећи по сачуваним фотографијама, из музејске збирке, либаде је било искључиво хаљетак свечане женске ношње. Испод њега се носила свилена, а касније вероватно и тања памучна кошуља. У периоду између два рата либаде се носи знатно мање, да би педесетих година, и већег продора фабричких производа, престало у потпуности да се носи. Међутим, и поред свега, мора се истаћи да је то хаљетак који се доста дуго задржава и комбинује, често и са европском одећом. С обзиром на то да је релативно касно прихваћено, стога се и задржао најдуже у употреби од свих одевних предмета, без изразитијих промена.

Либаве се као ретко који хаљетак задржао у континуитету у доста дугом периоду, а један од узрока

је и то што су се „вез на либадету и бисер на фесу остављали у наслеђе женским члановима породице и прелазили из гардеробе мајке у девојачку спремну кћери.“⁸

КАТАЛОГ

1. Либаве, инв. бр. 186

Прва половина XX века
Хаљетак женске горње кратке одеће, отворених и у доњем делу полукружно завршених пешева. Ручави су дугачки у доњем делу знатно проширени, са унутрашње стране делом разрезани.

Ивицама и делом шавова на леђима иде украс од златних танко упредених срмених нити. Украс чини позамантеријска трака у виду ланчића, нашивена по самим ивицама либадета, и стилизована биљна лозица изнад њега.

⁸) М. П. Дворнић, нав. дело, 20.

Либаде је од црног атласа, постављено штампаним памучним платном и светло плавим сатеном.

Димензије:

Дужина — 39 цм, дужина рукава — 61 цм, ширина рукава — 36 цм

2. **Либаде**, инв. бр. 304

Крај XIX века

Горњи женски кратки хаљетак, напред отворен. Састављен из лећа, клинова и пешева благо заобљених доњих ивица. Рукави су дугачки у доњем делу проширени, са унутрашње стране делом разрезани. Либаде је по ивицама и делом на лећима украшено танко упреденим гајтанима од златних срмених нити. Поред ивице иде украс у виду мемица, затим узана ширитна трака изнад које се налази пуњена цветна лозица.

Либаде је од тамно плавог сомота, постављено смећим памучним платном и рипсом црвене боје. Са унутрашње стране налази се мањи џеп од истог материјала.

Димензије:

Дужина — 36 цм, дужина рукава — 58 цм, ширина рукава — 35 цм

3. **Либаде**, инв. бр. 305

Крај XIX века

Женска горња кратка одећа, састављена из лећа, клинова и пешева у доњем делу благо заобљених ивица. Рукави су дугачки, у доњем делу проширени, са унутрашње стране разрезани. Ивицама и делом дужих шавова на лећима тече украс од златних срмених гајтана. Поред самих ивица иде украс у виду мемица изнад којег се налази ужа ширитна трака и на крају цветна лозица са доста пластичним цветним бобама.

Либаде је од тамно плавог сомота, постављено сивим памучним платном на лећима, а црвеним рипсом на рукавима и предњицама. Са унутрашње стране налази се мањи џеп од истог материјала.

Димензије:

Дужина — 35 цм, дужина рукава — 63 цм, ширина рукава — 32 цм

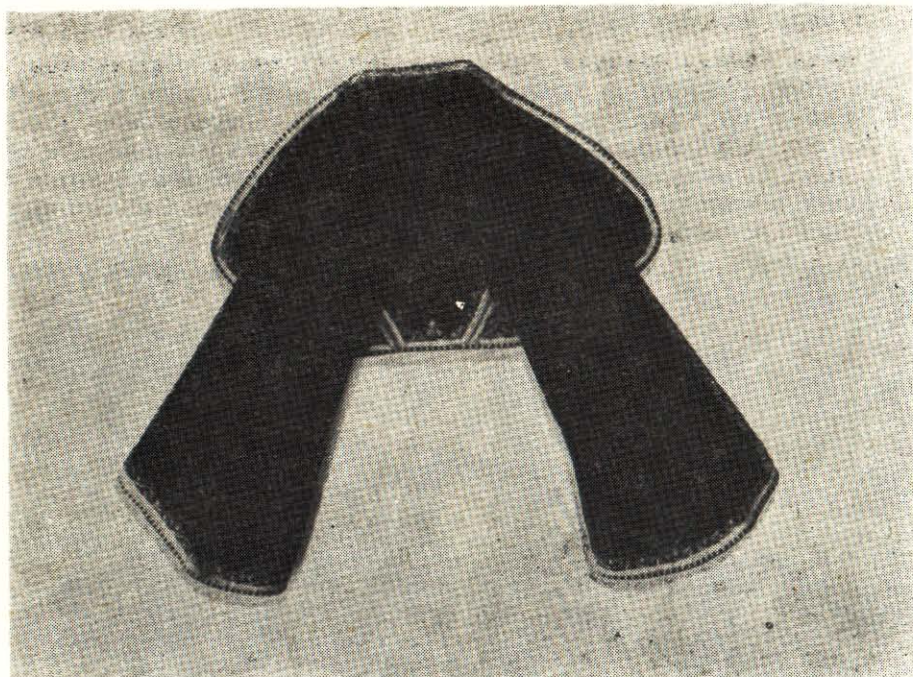
4. **Либаде**, инв. бр. 1061

Крај XIX века

Женска горња кратка одећа, напред целом дужином отворена, полукружно завршених предњих делова. Рукави су дугачки, у доњем делу знатно проширени, разрезани.

Спољним ивицама и делом шавова на лећима тече украс од златних танко упредених срмених гајтана. По самим ивицама тече позамантеријска трака у виду ланчића изнад кога су два реда узаних срмених гајтана и на крају стилизована биљна лозица.

Инв. бр. 305

Либаде је од црног атласа, постављено платном драп и сатеном црвене боје. По ивицама је нашивена жута сатенска трака, која се назире испод украшеног ланчића.

Димензије:

Дужина — 38 цм, дужина рукава — 61 цм, ширина рукава — 37 цм

5. Либаде, инв. бр. 1062

XX век

Хаљетак горње кратке женске одеће, спреда отворен, благо заобљених пешева у доњем делу, дугих у доњем делу проширених рукава, делом разрезаних са унутрашње стране.

Ивицама и делом шавова на леђима тече украс од златних срмених нити. По самим ивицама нашивена је позамантеријска трака у виду ланчића, изнад њега два реда узаних срмених гајтана и на крају стилизована биљна гранчица.

Либаде је од црног атласа, постављено пругастим плавим памучним материјалом и плавим сатеном.

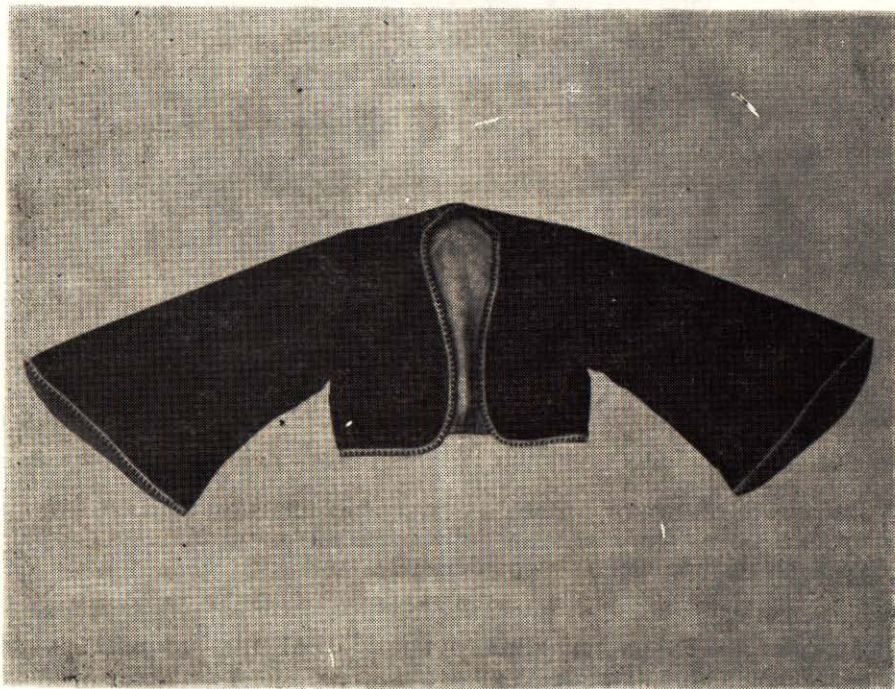
Димензије:

Дужина — 39 цм, дужина рукава — 62 цм, ширина рукава — 38 цм

6. **Либаде**, инв. бр. 1063

Крај XIX века

Горња кратка женска одећа, напред отворена. Састављена је из лећа, клинова и пешева благо заобљених дољих ивица. Рукави су дугачки, у доњем делу проширени, неразрезани. Либаде је украшено златним срменим гајтанима постављеним у виду мемица по спољним ивицама либадета, изнад којих је узана ширитна трака и врло узана и танка позамантеријска трака постављена у виду ланчића.

Инв. бр. 1063

Либаде је од кадифе тегет боје, постављено сивим памучним материјалом, а на лећима и рукавима црвеним рипсом.

Димензије:

Дужина — 36 цм, дужина рукава — 56 цм, ширина рукава — 35 цм

7. **Либаде**, инв. бр. 1064

Прављено 1902. године

Хаљетак горње женске кратке одеће, напред отворен, полукружно завршених предњих делова, дугачких проширених, са унутрашње стране делом разрезаних рукава.

Ивицама и делом шавова на лећима тече украс од златних узаних срмених гајтана, металних нити намотаних на конач

и ситних металних шљокица. Украс чини ланчић, нашивен по спољним ивицама либадета, и изнад њега танка стилизована биљна лозица.

Лиаде је од црног атласа, постављено штампаним памучним материјалом и светло плавим сатеном.

Димензије:

Дужина — 39 цм, дужина рукава — 66 цм, ширина рукава — 41 цм

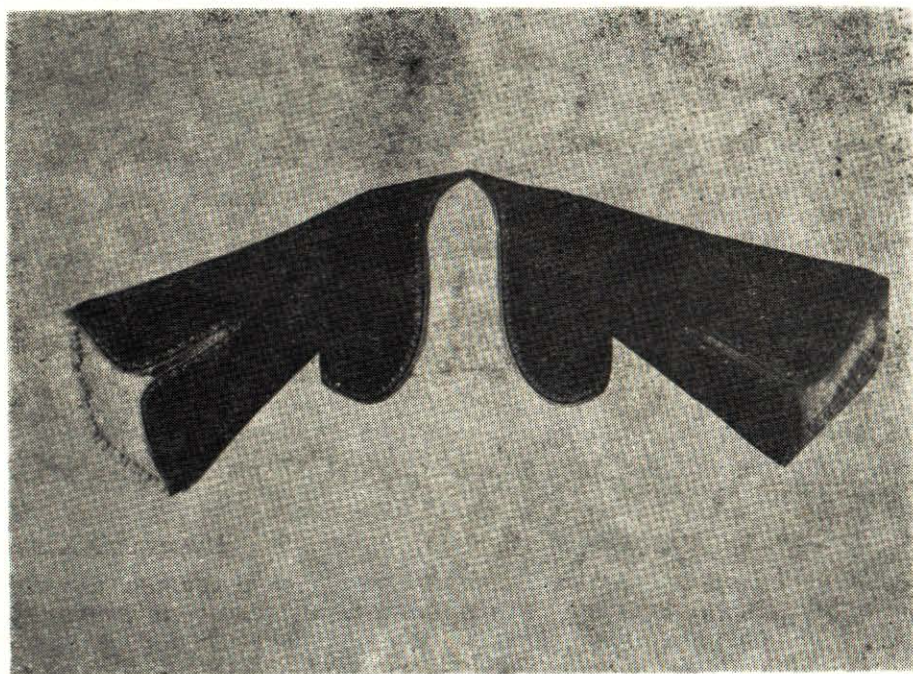
8. Лиаде, инв. бр. 1065

XX век

Женска горња кратка одећа, полукружно завршена. Рукави су дугачки, у доњем делу проширени са унутрашње стране дубоко разрезани и спојени шнираним узаним ширитним тракама.

Спољним ивицама и делом лећних шавова тече украс у виду ланчића изнад кога иде развојени цветни украс у низу.

Лиаде је од црног атласа, постављено сивим памучним мате-

Инв. бр. 1065

ријалом и розе сатеном. По доњој ивици рукава, са унутрашње стране, нашивена је розе сатенска трака местимично убрана у машинице. Са унутрашње стране налази се мањи цеп.

Димензије:

Дужина — 39 цм, дужина рукава — 61 цм, ширина рукава — 40 цм

9. **Лобаде**, инв. бр. 1066

Почетак XX века

Горњи кратки женски хаљетак отворених у доњем делу заобљених предњица. Рукави су дуги, проширени, делом са унутрашње стране разрезани.

Спољним ивицама лобадета тече уска позамантеријска трака у виду ланчића изнад које се налази стилизована биљна граница са листићима. Украс је надопуњен ситним металним шљокицама причвршћеним јако тордираним металним жицама спирално намотаним на конач.

Лобаде је од црног атласа, постављено пругастим памучним материјалом и розе свиленим рипсом. Са унутрашње стране налази се мањи џеп.

Димензије:

Дужина — 41 цм, дужина рукава — 62 цм, ширина рукава — 37 цм

10. **Лобаде**, инв. бр. 1067

Прва половина XX века

Хаљетак горње женске кратке одеће, дугачких, јако, проширених неразрезаних рукава.

Спољним ивицама и делом шавова на леђима тече украс у виду мемица рађен златним танко упреденим срменим гајтанима.

Лобаде је од атласа драп боје, постављено свиленом материјом у истој боји као и лобаде. Са унутрашње стране налази се мањи џеп.

Димензије:

Дужина — 37 цм, дужина рукава — 57 цм, ширина рукава — 37 цм

11. **Лобаде**, инв. бр. 1068

Почетак XX века

Женски горњи кратки хаљетак, спреда полукружно завршен, са дугачким у доњем делу проширеним, делом са унутрашње стране разрезаним рукавима.

Украсен танко упреденим златним срменим гајтанима. По спољним ивицама је нашивена узана позамантеријска трака у виду ланчића и два реда узаних право постављених срмених гајтана. Изнад овог украса тече стилизована биљна граница.

Лобаде је од црног атласа, постављено коцкастом памучном материјом и светло плавим сатеном.

Димензије:

Дужина — 36 цм, дужина рукава — 56 цм, ширина рукава — 34 цм

Инв. бр. 1067

12. Лобаде, инв. бр. 1069

Крај XIX века

Горња кратка женска одећа, напред отворена. Састављена је из лећа, клинова и пешева благо заобљених ивица у доњем делу. Рукaви су дугачки, у доњем делу знатно проширени, не-разрезани.

Дуж спољних ивица и делом дужих шавова на лећима тече украс у виду ланчића и уска срмена ширитна трака. Изнад ње тече цветна лозица састављена од тролиста и ситних цветића у виду пластично постваљених бобица. Украс је надопуњен ситним металним шљокицама.

Лобаде је од тамно плавог сомота, постављено сивим памучним платном, а на предњицама и рукавима црвеним рипсом. Димензије:

Дужина — 35 цм, дужина рукава — 58 цм, ширина рукава — 35 цм

13. **Либаде**, инв. бр. 1072

Крај XIX века

Кратки, женски горњи хаљетак састављен из леђа, клинова и предњица благо заобљених доњих ивица. Има дугачке, у доњем делу проширене, са унутрашње стране делом разрезане рукаве. Спољним ивицама нашивена је позамантеријска трака у виду ланчића изнад којег тече лозица у виду „шестица“. Делимично је сачуван и украс од ситних металних шљокица. Либаде је од црног атласа, постављено тамно сивим памучним платном и светло плавим сатеном. По самим ивицама, са унутрашње стране нашивена је узана жута сатенска трака која покрива украсни ланчић. Са унутрашње стране налази се мањи цеп.

Димензије:

Дужина — 37 цм, дужина рукава — 53 цм, ширина рукава — 38 цм

14. **Либаде**, инв. бр. 1073

Почетак XX века

Хаљетак горње женске кратке одеће дугачких, у доњем делу проширених рукава, делом расечених са унутрашње стране. Украшен позамантеријском траком у виду ланчића постављеном дуж спољних ивица хаљетка и делом шавова на леђима, и са два раздвојена реда узаних срмених гајтана изнад њега. Либаде је од црног атласа, постављено помучним материјалом драп и сатеном вишњеве боје. По ивицама, са унутрашње стране, нашивена је жута трака коју покрива украсни ланчић.

Димензије:

Дужина — 36 цм, дужина рукава — 61 цм, ширина рукава — 38 цм

15. **Либаде**, инв. бр. 1074

Прва половина XX века

Женска горња одећа дугачких широких рукава, без отвора са стране. Ивицама и око шавова на леђима нашивена је позамантеријска трака у виду ланчића, затим врло уска ширитна трака и на крају узана цветна лозица. Либаде је од љубичасте кадифе, постављено штампаним платном, а предњи делови и рукави светло плавим сатеном. По ивицама је нашивена узана розе сатенска трака коју сакрива украсни ланчић.

Димензије:

Дужина — 39 цм, дужина рукава — 57 цм, ширина рукава — 34 цм

16. **Либаде**, инв. бр. 1075 Крај XIX века
 Хаљетак горње женске одеће, спреда полукружно завршен, са дугачким, у доњем делу знатно проширеним рукавима, са унутрашње стране делом расеченим.
 По спољним ивицама и делом лећних шавова иде пазамантеријска трака у виду ланчића изнад које тече цветно лисна лозица. Цветови су у виду ситних бобица доста пластично постављених. Украс је надопуњен ситним металним шљокицама. Вез је раћен златним танко упредених срменим гајтаном.
 Либаде је од тамно плавог сомота, постваљено пругастим памучним материјалом и црвеним сатеном.
 Димензије:
 Дужина — 37 цм, дужина рукава — 60 цм, ширина рукава — 35 цм
17. **Либале**, инв. бр. 1076 Прва половина XX века
 Горњи женски кратки хаљетак, састављен из лећа, клинова и пешева благо заобљених ивица у доњем делу. Рукави су дугачки, у доњем проширени, нерасечени.
 Ивицама и делом шавова на лећима тече украс у виду мемипа раћен златним срменим нитима.
 Либаде је од црног атласа, постављено пругастим памучним материјалом и рипсом розе боје.
 Димензије:
 Дужина — 36 цм, дужина рукава — 59 цм, ширина рукава — 30 цм
18. **Либаде**, инв. бр. 1077 Почетак XX века
 Женски горњи кратки хаљетак, дугачких, у доњем делу проширених рукава са унутрашње стране делом разрезаних.
 По спољним ивицама тече позамантеријска трака у виду ланчића изнад које тече стилизована биљна гранчица.
 Либаде је од црног атласа, постављено штампаним памучним материјалом, рукави и предњице светло плавим сатеном. По самим ивицама, са унутрашње стране нашивена је узана жута сатенска трака коју покрива украсни ланчић.
 Димензије:
 Дужина 37 цм, дужина рукава — 60 цм, ширина рукава — 37 цм
19. **Либаде**, инв. бр. 1078 Крај XIX века
 Горњи кратки женски хаљетак, спреда отворених и благо заобљених предњих делова. дупих у доњем делу знатно проширених рукава.
 Спољним ивицама и делом лећних шавова нашивена је узана позамантеријска трака у виду ланчића. Орнаментални украс чини цветна лозица, раћена танко упреденом златном срменом

нити, ситним металним шљокицама и металним нитима намотаним на конач.

Либаде је од црног атласа. Леђа су постављена жутиим помучним платном, а рукави и предњице свиленим рипсом светло зелене боје. По ивицама, са унутрашње стране нашивена је трака од истог материјала местимично убрана у машинице. Са унутрашње стране нашивен је мањи цеп.

Димензије:

Дужина — 37 цм, дужина рукава — 60 цм, ширина рукава — 40 цм

20. Либаде, инв. бр. 1079

Почетак XX века

Хаљетак горње женске одеће, спреда полукружно завршен, са дугачким, у доњем делу проширеним рукавима.

Инв. бр. 1079

Ивице и део шавова на леђима је украшен везом од сребрних срмених нити. По самим ивицама је нашивена узана позаматеријска трака у виду ланчића а затим шири сребрни ширит. Потом се ниже ред крупнијих бобичастих розета доста пластично постављених. Украс је надопуњен ситним металним шљокицама.

Либаде је од тамно црвеног сомота, постављено црвеном памучном материјом и црвеним рипсом.

Димензије:

Дужина — 31 цм, дужина рукава — 55 цм, ширина рукава — 30 цм.

21. Либаде, инв. бр. 1080

Прва половина XX века

Кратки женски горњи хаљетак, спреда отворен, благо заобљених предњих делова, са дугачким, у доњем делу проширеним, са унутрашње стране расеченим рукавима.

Дуж ивица и делом на леђима тече украс у виду ланчића и биљна лозица.

Либаде је од црног атласа, постављено штампаним белим памучним материјалом и црвеним сатеном на рукавима и предњим деловима. По ивицама је нашивена узана жута сатенска трака коју сакрива украсни ланчић.

Димензије:

Дужина — 37 цм, дужина рукава — 57 цм, ширина рукава — 39 цм

22. Либаде, инв. бр. 1383

Крај XIX века

Горња женска кратка одећа заобљених предњих делова, дугачких, у доњем делу знатно проширених, нерасечених, рукава. Украшено свиленом позамантеријском траком у виду ланчића и три реда право постављених свилених гајтана, црне боје.

Либаде је од црног атласа, постављено светлосмеђим платном и црвеним сатеном.

Димензије:

Дужина — 37 цм, дужина рукава — 58 цм, ширина рукава — 37 цм

Библиографија:

Д. Стојановић, **Градска ношња у Србији током XIX и почетком XX века**, Каталог Музеја примењених уметности, Београд 1980.

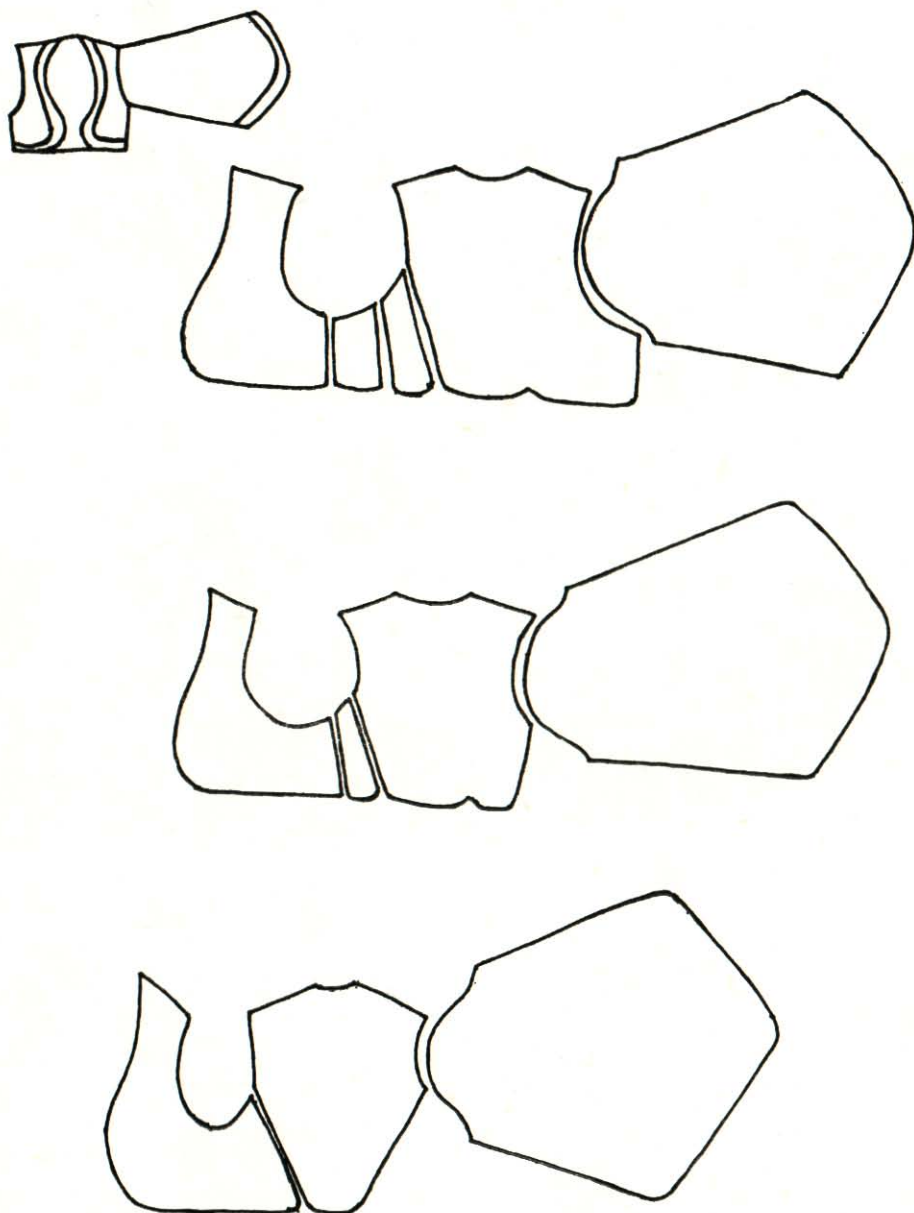
RESUME

Libade — La collection des costumes nationaux du Musée de Vranje

Le Musée national de Vranje possède dans ses collection les vingt-tros exemplaires de »libade« (habits solennel de femmes) fabriqués dans le velour et le coton. Le »libade« vient à la mode à Vranje vers 1860 et se perdit vers le milieu du XXe siècle. Dans la collection du Musée national de Vranje nous retrouvons un exemplaire en blanc portait durant les fêtes de mariage. Les »libade« noirs complets etaient portés en deuil.

Milina Ivanović

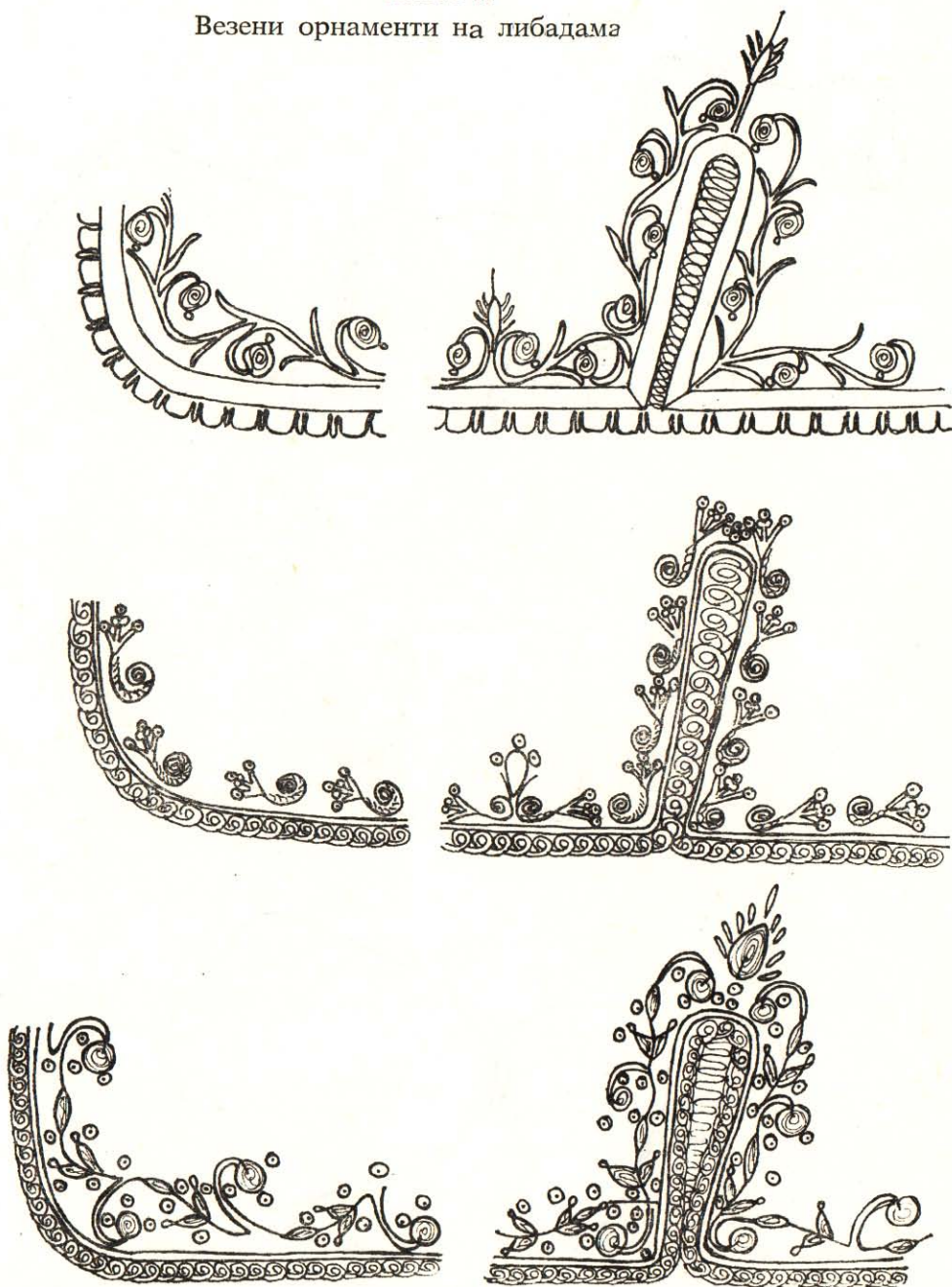
ТАБЛА I
Начини кројења либада*

Инв. бр. 1383, 1069, 1073.

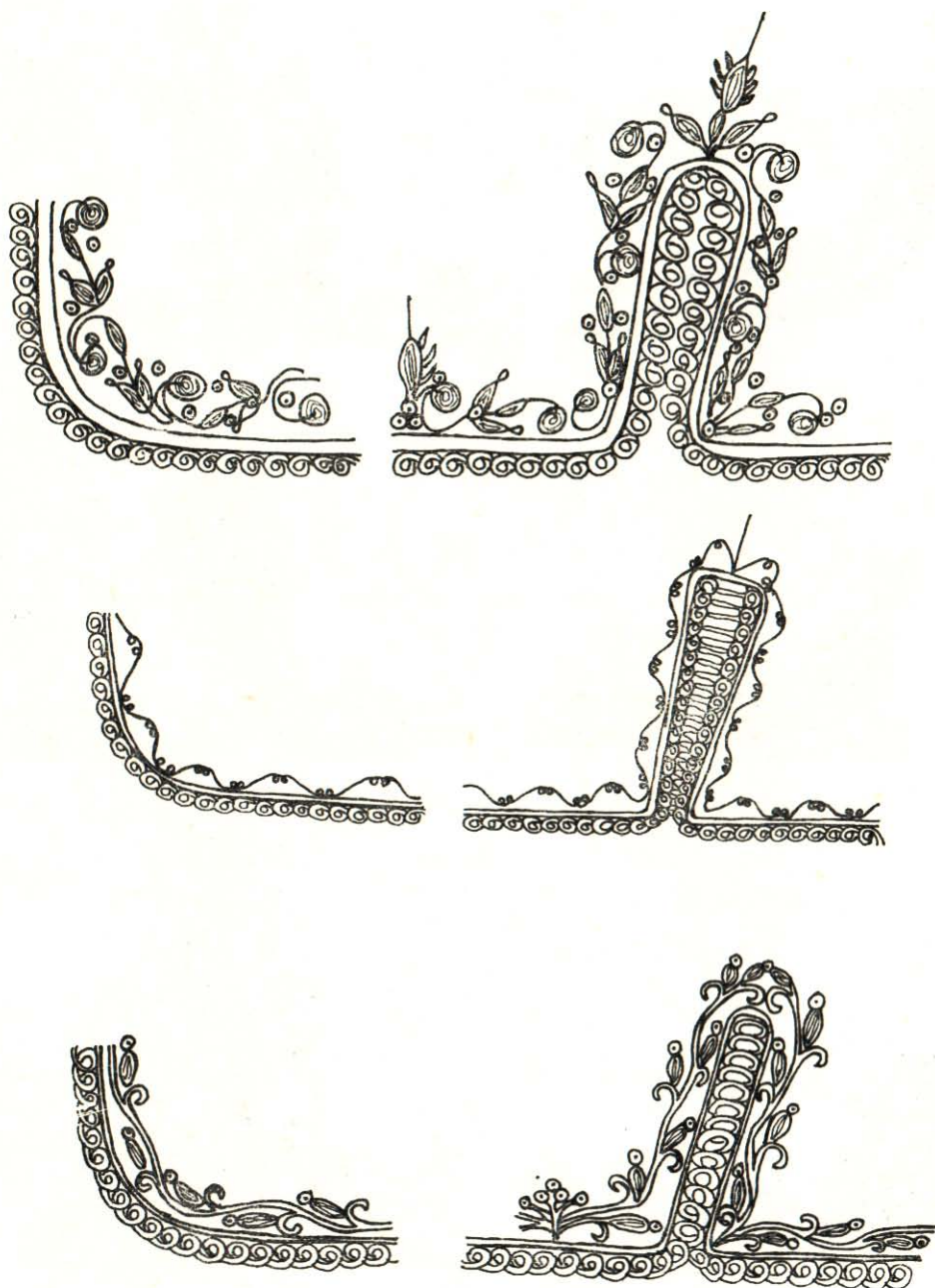
* Постоје и варијанте са ушитком на предњацима.

ТАБЛА II
Везени орнаменти на либадама

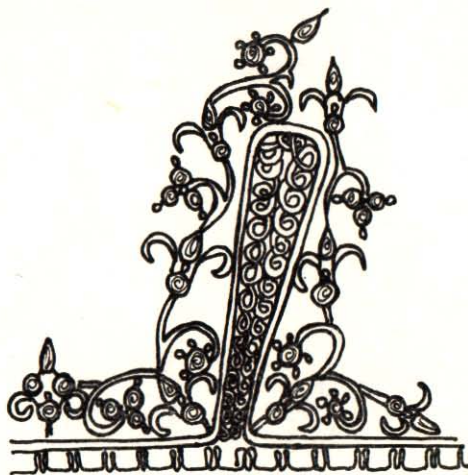
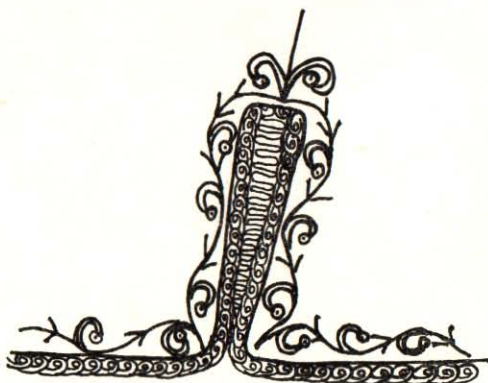
Инв. бр. 305, 1065, 1075.

ТАБЛА III

Инв. бр. 1069, 1074, 1066.

ТАБЛА IV

Инв. бр. 1061, 1064, 304

ЛИК ЧОВЕКА У НАРОДНОЈ УМЕТНОСТИ ВРАЊСКОГ КРАЈА

— ИЗ ЗБИРКЕ ТЕКСТИЛА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ВРАЊУ —

Представљање људских ликова вуче корене још из преисторије. На ту претпоставку упућују пећински, али и археолошки налази на многобројним локалитетима. Фигуре човека, у целисти или у деловима, представљене су у разним врстама материјала, па сходно томе и различитим техникама. Представе су онакве како их је видео, или замислио, народни уметник.

Са коликом реалношћу он је успевао да их представи и докле је сезала стилизација зависило је од врсте материјала, али и технике којом се ради. Најчешће представе људских фигура су на текстилу, камену, дрвету, глини... Уметничко представљање људских ликова „у много чему често је и одраз не само људске конституције већ знатно више друштвених односа, схватања и хтења одређене епохе. То је једна од основних инспирација, увек свежа, неисцрпна, недоречена и загонетна, због своје једноставности и симболике“.¹

Да је симболика у представљању људских ликова била доста изражена указује и то што су дела народних уметника била „увек одраз економско-друштвених прилика, религиозних и идејних струјања, а такође и заосталих, старих паганских веровања, која још увек живе код нас и преносе се с колена на колена“.²

Колико је људска фигура интересантна за представљање, још у преисторијска времена, указују многобројни случајни археолошки налази из околине града Врања. Сачувани предмети су рађени од различитих врста материјала (глина, метал).

Овом приликом биће речи само о представама људског лика на предметима од текстила, који се налазе у збирци Народног музеја у Врању. Представе на пешкирима, ћилимима, торбама, чарапама... сусрећу се на територији целе Србије,³ тако да нису специфичност само њеног јужног дела.

¹) Др Петар Влаховић, *Представе човека у народној уметности Србије*, Развитак, Зајечар 1972, 6, стр. 65.

²) Персида Томић, *Лик човека у народној уметности Србије*, Београд, 1974, 7.

Број предмета који се чува у музеју са људским представама није велики, али су они интересантни због начина представљања ликова на њима. То су пре свега предмети текстилног покућства — ћилими већих и мањих димензија, јастуци, украси за зид. Фигуре су ретко представљене саме. Чешће су у комбинацији са геометријским мотивом различитих облика, затим са биљним и животињским.

Предмети са антропоморфним мотивом потичу са села (етно-географска област Пољаница) и из града Врања. Већи ћилими и јастуци стајали су у гостинској или соби младенаца. Мањи ћилими („аше“) служили су за прекривање коњског седла. Ови предмети су углавном у употреби на селу. Предмети са везеним људским фигурама — украси за зид — потичу из градске средине. Фигуре су представљене у ближој реалистичкој форми или у јакој стилизацији.

На крају свакако треба рећи да све представе, биле оне реалистичке или стилизоване, имају неку „своју одређену духовну садржину, која је битна и важнија од спољњег, често симболичног израза“.4 А стога, што „тема антропоморфности је тако широка и тако значајна јер поставља људски бића која хоће у његовој природи и у његовој мистерији да нађу више или мање дубоки идентитет између стваратеља и предмета које представља. Једном речи — да примени на себе ову чисто унутрашњу индивидуалност.“5

КАТАЛОГ

1. **Ћилим**, Големо Село (Пољаница) Почетак XX века

Инв. бр. 1084

Ткан од црвеног домаћег предива. Састављен из три струке. При крајевима, са ужих страна, уткан је по један ред женских фигура како играју коло. У горњем делу фигуре су представљене како се држе за руке, а у доњем делу фигуре су са рукама на боковима. Остали простор је попуњен геометријским мотивом.

Шаре су изведене разнобојном вуном, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

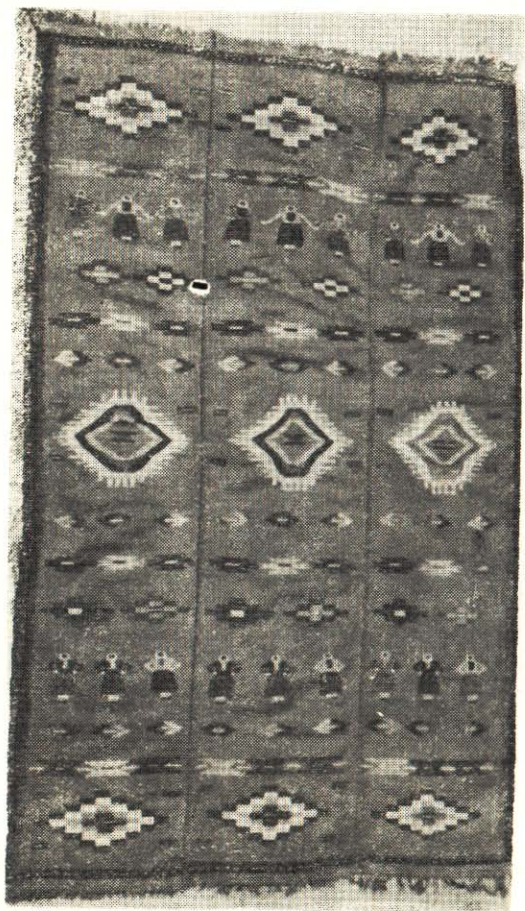
Дужина — 260 цм, ширина — 160 цм

3) Исто, 8.

4) Др П. Влаховић, нав. дело, 65.

5) Босиљка Радовановић, Српски надгробни споменици, Београд 1955—1956, 6.

Инв. бр. 1084

Инв. бр. 975

2. Билимче, Стрешак (Пољаница)

Почетак XX века

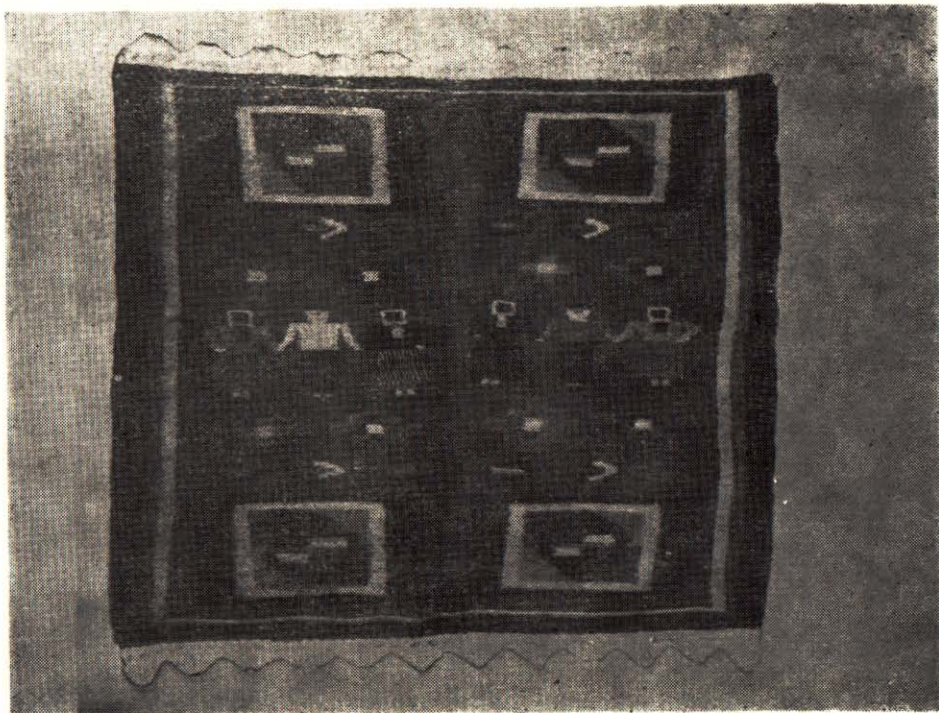
Инв. бр. 1085

Ткан од домаће црвене вуне. Састављен из две струке. Има мању окрајницу у виду пруга и поље. По средини ширег дела поља уткане су мушке и женске фигуре како играју коло. Простор са страна је попуњен геометријским мотивом.

Шаре су ткане разнобојном вуном, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 93 цм, ширина — 106 цм

Инв. бр. 1085

3. **Билимче**, Стрешак (Пољаница)

XX век

Инв. бр. 1000

Од домаће црвене вуне. Састављен из две струке. По средини ширег дела уткане су женске фигуре како играју коло. Простор са страна је испуњен геометријским мотивом.

Шаре су рабене разнобојном вуном и памуком, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 98 цм, ширина — 102 цм

4. **Билимче**, Стрешак (Пољаница)

Почетак XX века

Инв. бр. 1013

Од домаће црвене вуне. Састављен из две струке. Средишни део је украшен женским фигурама које се држе у колу за

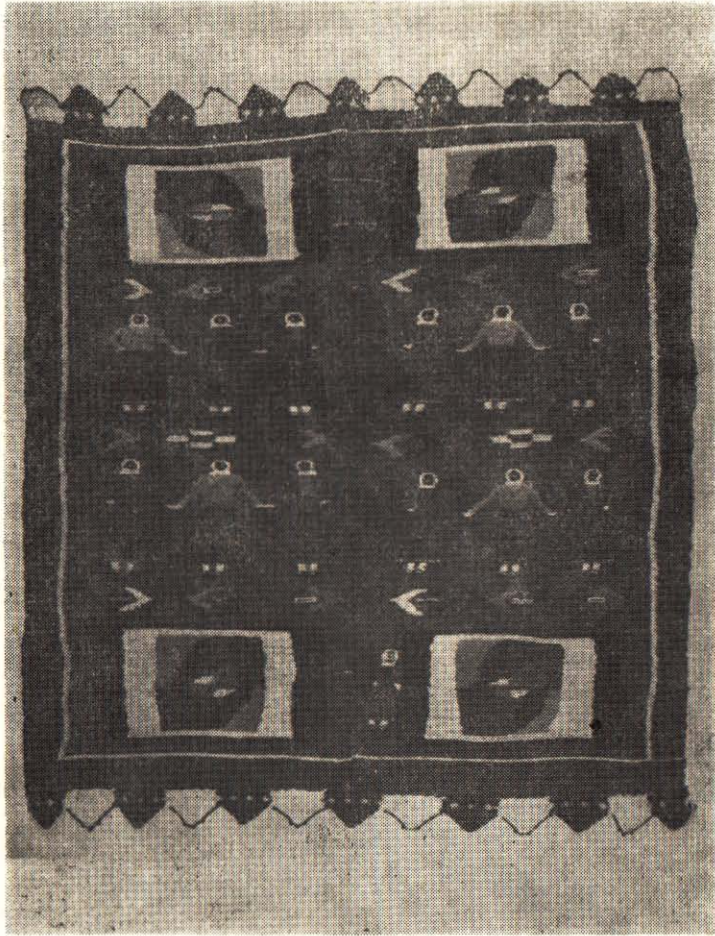
Инв. бр. 1000

руке. Испод њих је издвојена једна сама женска фигура са рукама на боковима. Остали простор је попуњен геометријским мотивима.

Шаре су рабене разнобојном вуном и памуком, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 105 цм, ширина — 101 цм

Инв. бр. 1013

5. **Ѓилимче**, Големо Село (Пољаница)

Почетак XX века

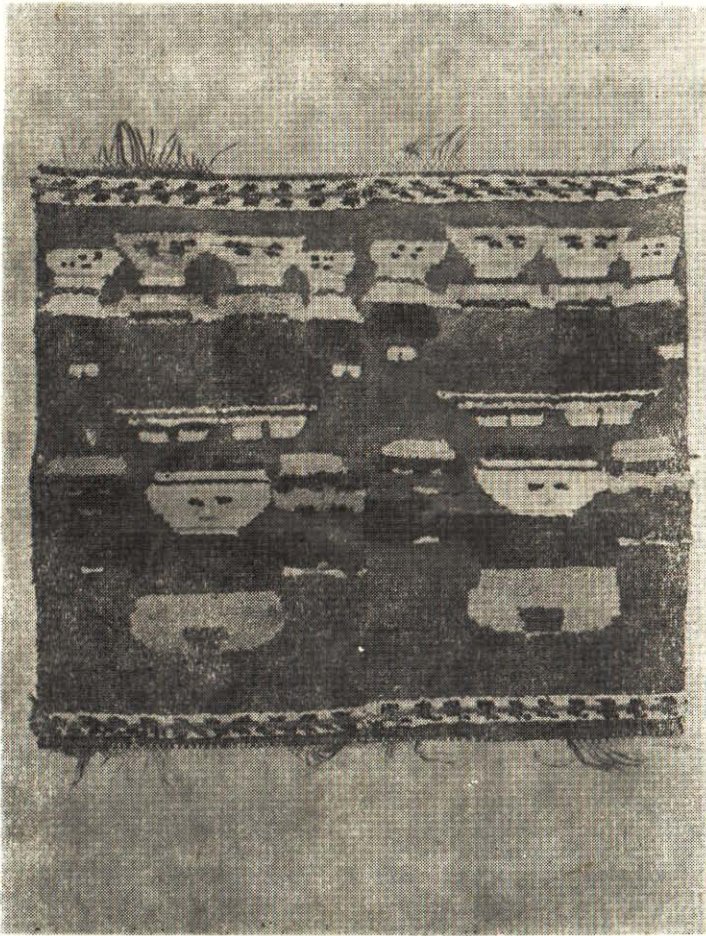
Инв. бр. 1022

Ткан од домаће црвене вуње. Састављен из две струке. Цела површина ћилимчета је украшена стилизованим антропоморфним мотивом, подељеним у два реда. У горњем реду су представљене на свакој струци по две женске и две дечје фигуре. У доњем реду су представљене мушке фигуре на коњима, и са њихове обе горње стране по једна глава.

Мотиви су рађени разнобојном вуном, вуницом и памучним концем, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 86 цм, ширина — 96 цм

Инв. бр. 1022

6. Јастук, Влазе (Пољаница)

Прва половина XX века

Инв. бр. 975

Од домаћег црвеног предива. У средини је представљена сама женска фигура са рукама на боковима, како игра коло. Фигура је смештена у великом „колу“ са назубљеним ивицама. Са сваког, ужег краја, у два реда, представљено је коло, са играчима мушким и женским који се држе за руке у једном и женским играчима са рукама на боковима у другом реду.

Мотиви су рађени у комбинацији са геометријским мотивом, облика „наковња“.

Шаре су рађене разнобојном вуном и памучним концем, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 128 цм, ширина — 41 цм

7. Јастук, Пољаница

XX век

Инв. бр. 974

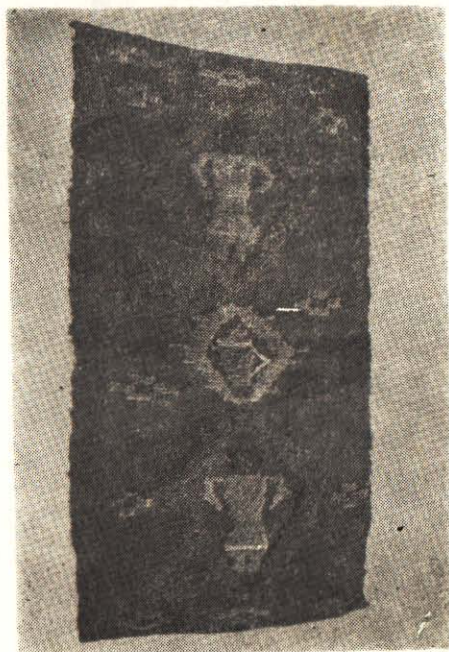
Од конопље, природне боје и црвене вуне. Средину предњег дела испуњава крупна женска фигура са једном руком на боку, док је друга рука испружена и држи везу цвећа. Крајеви јастука су испуњени цветним мотивом („врањско цвеће“). Шаре су изведене вуном у црној, црвеној и плавој боји, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 111 цм, ширина — 42 цм

Инв. бр. 974

Инв. бр. 721

8. Јастук, Големо Село (Пољаница)

XX век

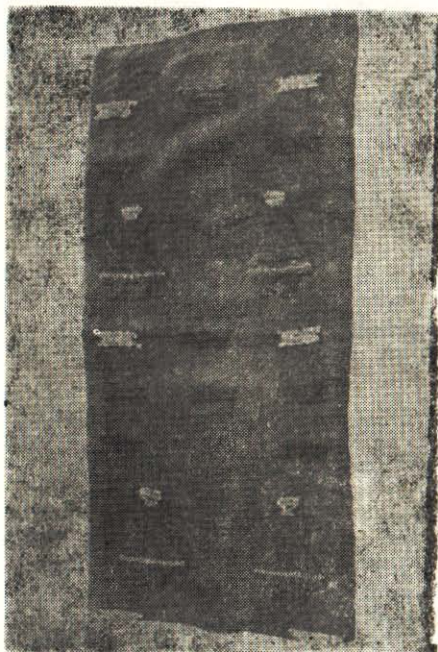
Инв. бр. 906

Од конопље, црне и вуне црвене боје. Ближе, ужим, крајевима су уткане по две женске фигуре како се држе за руке. Фигуре су у комбинацији са геометријским мотивом.

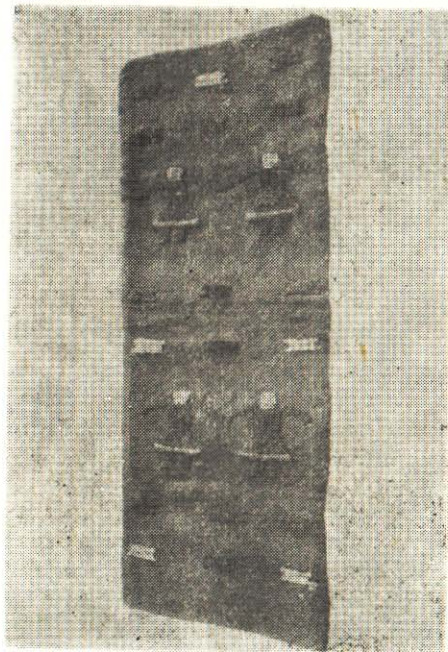
Шаре су рађене разнобојном вуном, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 88 цм, ширина — 40 цм

Инв. бр. 906

Инв. бр. 905

9. Јастук, Големо Село (Пољаница)

Почетак XX века

Инв. бр. 905

Ткан од конопље, црне и домаће вуне црвене боје. На крајевима украшен са по две женске фигуре које се држе за руке. Фигуре су рађене у комбинацији са геометријским мотивом. Шаре су рађене разнобојном вуном, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 96 цм, ширина — 39 цм

Инв. бр. 248

Инв. бр. 630

10. Лице јастука, Големо Село (Пољаница)

XX век

Инв. бр. 721

Ткано од домаће вуне црвене боје. По дужини су уткана два већа и једно мање „коло“. У већим, са стране, уткане су женске фигуре, а у мањем, у средини, посуда за воду.

Инв. бр. 635

Инв. бр. 637

Шаре су рађене разнобојном вуном, испуштањем петљи у ткању.

Димензије:

Дужина — 80 цм, ширина — 43 цм

11. **Вез, Врање** Прва половина XX века

Инв. бр. 248

На правоугаоном комаду јуте, природне боје, извезене су две веће фигуре, мушкарца са једне и жене са друге стране, окренуте једна за другом. Између њих су извезени мотиви птица које стоје на цветним гранама.

Вез је рађен покрстицом, разнобојном вуном.

Димензије:

Дужина — 49 цм, ширина — 62 цм

12. **Вез, Врање** Прва половина XX века

Инв. бр. 635

На правоугаоном комаду јуте, природне боје, извезене су веће фигуре мушкарца и жене окренутих једно према другоме. Ивице су опточене црним материјалом фабричке производње.

Вез је рађен разнобојном вуницом, покрстицом.

Димензије:

Дужина — 61 цм, ширина — 54 цм

13. **Вез, Врање** Прва половина XX века

Инв. бр. 630

Вез рађен на јути, природне боје. Ивице су опточене светло плавим сатеном од кога једна трака иде по средини предмета формирајући два издужена правоугаона поља. У свако поље је извезена по једна фигура жене са судом на глави.

Вез је рађен разнобојном вуницом, покрстицом.

Димензије:

Дужина — 56 цм, ширина — 50 цм

14. **Вез Врање** Прва половина XX века

Инв. бр. 637

На комаду тамно црвеног плиша, квадратног облика, по дијагонали, је извезен мотив „анђела“ са цвећем у рукама. Цветни мотив је извезен и са горње стране ногу.

Вез је рађен разнобојном вуном, „на петљу“.

Димензије:

Дужина — 41 цм, ширина — 41 цм

RESUME

LE VISAGE DE L'HOMME SUR LES OBJETS DU TEXTILE DANS LA MUSÉE
DE VRANJE

Le Musée national de Vranje possède une collection d'objets en textile avec le representation humaines. Ce sont des pièce de decoration qu'om retrouve dans le milieu rural et urbain. Nous retrouvons ces representations figuratifs sur les kilims, coussins, couvertures. . . .

О ЦВЕТКОВИЋЕВОЈ ДРАМАТИЗАЦИЈИ „НЕЧИСТЕ КРВИ“

О Цветковићевој драматизацији **Нечисте крви** писали су, пре свега, сви они критичари који су оцењивали позоришне представе рађене на основу ње. Међутим, о тој драматизацији постоји и дужи критички текст Радоша Требјешанина.¹ Занимљиво је да је овај писац објавио две варијанте овог текста и то у размаку од три године, први пут 1982. а други пут 1985. године.²

Пре свега, Требјешанину није ни јасно ни познато да постоје две драматизације и да су одржане две прапремијере на основу Цветковићевих **двеју** драматизација, и то 1967. и 1974. године. И друго, апсолутно су немотивисане **различите** оцене о вредности и домену Цветковићевих драматизација.

У тексту из 1982. године, објављеном у **Нашем стварању**, Требјешанин каже да је песник из Лесковца Томислав Цветковић написао четврту драматизацију **Нечисте крви**, рачунајући као прву драматизацију самог Боре Станковића, као другу рад „познатог глумца“ Радивоја Динуловића, а као трећу труд Аритона Михаиловића. Међутим, одмах после овог податка настаје неспоразум Радоша Требјешанина са чињеницама јер он додаје овакав податак: „Према архивским подацима Народног позоришта у Лесковцу Цветковићева драмска обрада романа „Нечиста крв“ давана је у времену од две године 110 пута у 12 места Србије. Представа је у свим местима наишла на разумевање и прихватање њених уметничких квалитета у масама позоришних гледалаца и локалних публицистичких приказа“.³ Требјешанин даље каже да је Цветковићеву драматизацију режирао „познати глумац“ (сиц!) Јован Путник, а да је „и поред свих техничких и опште субјективних сметњи драматиза-

1. Уп. Радош Требјешанин, **Драматизације Станковићевог романа „Нечиста крв“**, Наше стварање, 1—2, 1982, стр. 77—84.

2. Уп. Радош Требјешанин, **Пет драматизација романа „Нечиста крв“ Боре Станковића**, Врањски гласник, XVIII, 1985, стр. 183—206.

3. **Наше стварање**, стр. 80.

ција Цветковића... очувала свој уметнички квалитет и доживела заслужени успех."⁴

Из текста који је Требјешанин објавио две године касније у **Врањском гласнику** произилази да са драматизацијом Томислава Н. Цветковића ствари стоје, и што се чињеница и што се њене вредности тиче, сасвим другачије. Наиме, у овом тексту се каже: „Након четрдесет година од драматизације романа „Нечиста крв“ Радивоја Динуловића и двадесет пет година од драматизације истог романа Аритона Михаиловића и двадесет година од појаве филма „Софка“ појавила се на позорници Народног позоришта у Лесковцу драматизација романа „Нечиста крв“ коју је написао Томислав Н. Цветковић, тада управник овог позоришта и ранији писац трагедије „Никола Скобаљић“ која није освојила признање успеха гледалачке публике у Лесковцу.“⁵ Читалац је већ помало изненађен јер Томислав Н. Цветковић није више песник већ само тадашњи управник позоришта и — **ранији** писац трагедије која је настала 1971. године. Дакле, без обзира на стилске незграпности **тадашњи** и **ранији**, поставља се питање у односу на који је датум Цветковић **ранији** писац трагедије: у односу на 1967. или у односу на 1974. годину јер следи овакав Требјешанинов текст: „године 1974. колектив глумаца Лесковачког народног позоришта на челу са даровитим редитељем Јованом Путником (који је само две године раније код Требјешанина био **познати глумац** — прим. Н. Т.), каснијим писцем драматизације романа „Јовча“ од Боре Станковића (сиц!), одлучио је да повери своје управнику, Томиславу Н. Цветковићу, писање драматизације романа „Нечиста крв“ у намери да се позоришни репертоар освежи јединим реалистичким драмским делом које је написао Борислав Станковић, пореклом Врањанац, комшија Лесковчана“.⁶ Да човек просто не поверује својим сопственим очима! Најпре, колектив коме је на челу даровити редитељ Путник **поверио је** године 1974. свом сопственом управнику да **напише** драматизацију коју је овај, према тврђењу самог Требјешанина од пре две године, већ написао године 1967, затим, читалац сазнаје, ваљда први и једини пут у животу, да је Путник, тај даровити редитељ а две године раније познати глумац, написао драматизацију **романа Јовча** — романа који иначе сам Бора Станковић никада није написао; писац, пореклом Врањанац, комшија Лесковчана, успео је за живота да напише само приповетку са тим насловом и да започне драмски текст који би се могао назвати и драматизацијом. Међутим, то није све. Бора Станковић је и писац **јединог** реалистичког драмског дела које се зове **Нечиста крв!**

Ту се не завршавају сва изненађења и открића која Радош Требјешанин приређује недужном читаоцу. Он даље вели:

4. **Наше стварање**, стр. 82.

5. **Врањски гласник**, стр. 197.

6. **Врањски гласник**, стр. 197.

„Према писменом саопштењу аутора Цветковића драматизација романа „Нечиста крв“, коју је он написао, извођена је у режији Лесковачког народног позоришта више пута у току 1974. године, управо извођена је 110 пута у дванаест места наше домовине. Успех је био завидан, позоришна сала је била пуна гледалаца и када су се давале репризе.“⁷ У контексту **писменог саопштења** самог Томислава Н. Цветковића може се видети да је представа **Нечисте крви** имала успеха; сви искази самог Тебјешанина су или јасно негативни или омогућују да се наслути негативан суд. Видели смо, најпре да **Нечиста крв** није доживела признање код гледалаца, али — тај негативан суд је тако срочен да се може односити и на представу **Николе Скобаљића**. Међутим, како зарез без икакве сумње одваја релативну заменицу који од наслова Цветковићеве трагедије, реченица „тада управник... и писац **Николе Скобаљића**“ може се и мора схватити као уметнута. Осим тога, Требјешанин каже, привидно неутрално, да је драматизацију свог управника колектив прихватио без **стручне рецензије**,⁸ заборављајући да то нема никакву снагу ни значај поготово не ону коју би имало у оваквом контексту, јер је сам писац овог „критичког“ текста навео да је тај исти колектив том истом управнику **поверио** да напише, додуше већ написану, драматизацију. Исти смисао има и следећа констатација Радоша Требјешанина: „Редитељ Јован Путник, нема сумње, уложио је много труда и знања за коректуру драматизованог текста и његову реализацију у позоришној техници на сцени“.⁹ Најзад, поменимо само још ову опаску критичара Требјешанина: „Читава драматизација романа „Нечиста крв“ Томислава Н. Цветковића сувишно је оптерећена фолклорним елементима речи, песме, мелодије, навика, обичаја, итд. почев од самог почетка драматизације са евокацијом врањских ментафа“.¹⁰ То што је сувишно године 1985. било је **вешто** две године раније јер: „Феномен врањанске чорбацијске друштвене политуре презира сељачког рода који се и у роману назире Цветковић вешто замењује фолклором, ношњом, песмом и игром“¹¹; те исте, 1983. Цветковић је по Требјешанину, „учинио у својој драматизацији смео и нов покушај креирања Софкиног живота у родитељској и младожењиној кући“¹², а две године касније тај исти драматизатор је пренагласио еротизам. Итд. итд. Уместо да сам истражује и критички процењује податке, он се комотно ослонио на **писмено саопштење** самог аутора и не потрудивши се да га коректно цитира и пажљиво искористи.

Ствар је, међутим, што се чињенице тиче, у следећем.

Постоје две верзије драматизације **Нечисте крви** и на основу те две верзије урађене су две **различите** представе. Прва је изведе-

7. Исто, стр. 197.

8. Исто, стр. 197.

9. Исто, стр. 197.

10. Исто, стр. 204.

11. **Наше стварање**, стр. 81.

12. Исто, стр. 80.

на у сезони 1967/1968. Премијера је била 29. новембра 1967. Режија је била поверена Вукану Јовановићу, тадашњем сталном редитељу позоришта, а главна улога новоангажованој глумици Тинки Шарац. И та је представа била добро примљена од публике јер је изведено педесет реприза, али ипак локална критика није била одушевљена. Рецензент Борислав Здравковић је у првој верзији своје рецензије био чак врло оштар, касније је нешто ублажио свој суд, мада је о драматизацији рекао и ово: „У ствари, Цветковићева драматизација није ништа друго до огољен и на сцену пренет дијалог, истргнута кичма из тела, коштица изваћена из плода“. Вукан Јовановић није осетио ни вредности Станковићевог текста нити се заинтересовао за сценске могућности драматизације. Глумица несумњивог дара и сценског шарма Тинка Шарац покушала је да удахне живот и лик Софке и у томе је, по нашем мишљењу, имала доста успеха, мада рецензент Б. Здравковић није имао тај утисак. У ствари, неспоразум је био у томе што се сматра да нам је Бора Станковић толико близак и познат да свако од нас има своју представу, једино правилну и потпуну, и романа и лика Софке; уколико на сцени или ма каквој интерпретацији та представа не буде задовољена, резултат је — негативан суд. Тако се и догодило да критика буде врло уздржана, тачније негативна, а да публика са много више срдачности и поверења прими ову представу у којој се појавила једна добра глумица и у којој се могао видети близак свет препознатљивог менталитета и схватања живота.

Цветковићева драматизација, ова, прва њена верзија играна је још у Покрајинском позоришту у Приштини¹³ и у Народном театру у Битоли. Прапремијера у лесковачком Народном позоришту била је најављена интервјуом са Томиславом Н. Цветковићем.¹⁴

Нечиста крв изведена је на сцени лесковачког Народног позоришта и 3. октобра 1974. године. Међутим, била је то сасвим нова представа, са другим редитељем, другим глумцима и, што је тренутно за нас најважније, у новој верзији Цветковићеве драматизације Станковићевог романа. То је заправо она представа која је доживела успех и на премијери,¹⁵ затим имала тријумфалну југословенску турнеју, успешно учешће на сусретима Јоаким Вујић,

13. Критичар приштевског **Јединства**, поводом ове премијере, приметио је да је драматизатор романа Томислав Н. Цветковић „из скоро нераскидивог ткива сензибилно-психолошког, поетског и друштвеног романа извукао скоро све што је било могуће извући из тог као из једног даха створеног дела“. Критичар још каже да је Цветковић углавном роман свео на драму о Софки и тиме осиромашио Борино дело, али је редитељ Душан Добровић ипак успео да створи „праву допадљиву представу“ (М. Лукић, **Бора Станковић: Нечиста крв**, Јединство, 31. март 1969).

14. Н. Т., „**Нечиста крв**“ **Боре Станковића**. Роман је драматизовао директор позоришта Томислав Н. Цветковић, *Наша реч*, 46—47, 27. новембар 1967.

15. Основне податке о овој представи види у: Николај Тимченко, **Фрагменти из историје лесковачког позоришта II**, Лесковац, 1981, стр. 58—60, 64—65.

аматерима да постигну свој највећи успех. То је, најзад, она представа о којој највише говори Радош Требјешанин безнадежно мешајући две различите интерпретације и две различите драматизације **Нечисте крви** у лесковачком Народном позоришту. била кандидована за Стеријино позорје¹⁶ и послужила лебанским

Повољним реаговањем локалне критике и критике која је пратила гостовање ансамбла који је изводио **Нечисту крв** на поменутој југословенској турнеји, придружили су се и критичари на сусретима **Јоаким Вујић** у Титовом Ужицу. Док је критичар **Политике** и члан жирија на Сусретима Мирко Милорадовић сврстао представу **Нечисте крви** међу најистакнутије, критичар **Борбе** Бранислав Милошевић је дао језгровиту и тачну карактеристику представе, па је ваља цитирати у целости:

„Представа „Нечиста крв“, у извођењу лесковачког Народного позоришта, обишла је читаву земљу и стигла на Сусрете: као што је познато, ово је драматизација познатог романа Боре Станковића коју је начинио Томислав Н. Цветковић, а режирао Јован Путник.

„Софка, та блиска књижевна рођака чувеног Миткета, и сва она психолошка грађа коју овај лик активира, нису овог пута били у средишту Путниковог интересовања. Редитељ је, објашњавајући шта се све збива у души лепе несрећнице, покушао да наслика и околности у којима се њена несрећа догађа: тако смо добили два различита дела представе, први, у којем је доминирала Софкина еротска патетика и патња и други, у којем су главну улогу преузеле социолошке прилике у којима је Софкина судбина могућна, и евентуално, трагична. Одмах ваља рећи да је овај други део био и бољи део представе.

„У првом делу, Путник је „радио“ са директним и не одвећ рафинованим знацима: показало се да разголићене женске груди, дуги уздисаји, плачевна атмосфера самосажаљења нису најбољи начин да се уђе у душу осујећеног света у којем су пригушени еротизам, увеле страсти и онемоћале емоције симболи једног одложеног, неоствареног живота; у другом делу, међутим, урађеном са много више мере, добрим осећањем за ритам и распоред емоција, Верица Јовановић (Софка) успела је да изрази нешто од Софкиног трагизма и да артикулише сав онај мутни бол Софкине душе. Радоман Контић играо је Марка у добром кључу, мада му је, чини се, недостајало текста; Дара Апић (Тодора) прецизна, ако не и одвећ схематична. Сценографија Предрага Цакића једноставна, ефикасна, функционална, костими неуједначени и недовољно индивидуализовани.

16. Тачије речено, са још десетак представа из Србије, „Нечиста крв“ је предложена савезном селектору Двадесетог Стеријиног позорја Георгију Пару и он је ту представу гледао (уп. М. Карацић. У ужи избор за 20. Стеријино позорје ушло двадесет девет представа, Политика, 22. јануар 1975).

„Представа коју публика воли да гледа и кад се с њом не слаже.“¹⁷

Треба даље рећи да критичари који су пратили турнеју лесковачког ансамбла нису пренебрегли Цветковићеву драматизацију видјети у њој један од прворазредних фактора представе. Тако је, на пример, П. В. (по свој прилици Петар Волк), уз констатацију да је представа **Нечисте крви** један од највиших домета лесковачког позоришта, приметио да је „Цветковићева драматизација извукла... сасвим успешно песничке валере из текста Боре Станковића и начинила врло погодну основу за сценске стилизације Јована Путника.“¹⁸ Слично мишљење исказали су Миодраг Кујунџић и Далибор Форетић; Кујунџић је, на пример, устврдио: „Драматизација је допустила да се наслути постичност основне идеје дела, да се основна фабула пренесе веродостојно“. Форетић је, опет, приметио: „Цветковић с много умешности улази *in medias res*: његова драматизација почиње тренутком кад је већ посве јасно да је кућа ефенди-Мите потпуно пропала, развијајући даље драмску радњу чистим, једноставним линијама, назначујући тек у обрисима проблеме романа...“¹⁹

Иначе, кад је реч о бројкама, које и у стварима уметности и уметничког успеха неког подухвата нешто значе, ваља констатовати да је лесковачки колектив најпре учествовао на отварању **Борине недеље** у Врању приказујући **Нечисту крв** у октобру 1974. Тада је та представа одушевила врањску публику а гостовање лесковачког ансамбла проглашено је **догађајем сезоне**. Миодраг Пешић је том приликом констатовао да је Томислав Н. Цветковић „потпуно успешно обавио задатак којег се прихватио, дајући тиме свој немали допринос популаризацији и уметничкој интерпретацији Станковићевог дела“.²⁰ Признање од критике и публике у Борином Врању — за ансамбл лесковачког позоришта, редитеља Путника и писца драматизације Цветковића, нема сумње, најдраже је признање. После овог тријумфалног гостовања у Врању, лесковачко позориште је пошло на своју велику турнеју и том приликом обишло не дванаест, како пише Требјешанин, већ четрдесетак градова од Баковице до Крања укључујући ту Загреб, Нови Сад, Београд и сцене Хрватског народног казалишта, Српског народног позоришта и Југ.

17. Бранислав Милошевић, **Симболи неоствареног живота**. Представе из Шапца, Лесковац и Приштине на сусретима „Јоаким Вујић“, Борба, 4. јун 1975.

18. Уп. **Књижевне новине**, бр. 475, 16. новембра 1974.

19. Испорпан преглед писања критике о овој турнеји дао је Вили Хубач, **Афирмација на југословенском плану**, Наша реч, 27. новембра 1974. Додали бисмо да је у емисији Радио-Бањалучка од 2. новембра 1974. године такође било говора о овој драматизацији; том приликом Миланка Тунгуз је приметила да је представа лесковачког Народног позоришта побудила велико интересовање бањалучке публике а да је драматург Томислав Н. Цветковић „веома вјешто умео да пренесе акценте социјалне и психолошке драме о „Српским Глембајевима“, са наглашеном поетском компонентом“. Све је то допринело да та представа буде и један изузетан сценски доживљај“.

20. Уп. напис М. Пешића у **Врањским новинама** од 25. октобра 1974.

драмског позоришта. Ово гостовање организовала је Југословенска отворена сцена из Загреба, а њен успех крунисан је додељивањем Ордена братства и јединства лесковачком позоришту. То су, укратко, оне бројке које квантитативно одређују опсег и значај подухвата лесковачког позоришта са драматизованим романом Боре Станковића.²¹

Најзад, потпуности ради, ваља саопштити још један податак у вези с Цветковићевом драматизацијом **Нечисте крви**: године 1984. аматери, чланови драмске секције КУД „Браћа Рибар“ у Лебану освојили су прво место на регионалном такмичењу и стекли право да учествују на фестивалу драмских аматера Србије играјући другу верзију драматизације у режији Драгана Димитријевића, члана Народног позоришта у Лесковцу. Истакла се Слабана Стојиљковић у улози Софке за коју је и добила награду. Награђен је и редитељ лебанске представе Драган Димитријевић. Тако се и догодило да је Цветковићева драматизација омогућила, као предтекст, један од највећих успеха у историји лебанског културно-уметничког друштва.²²

НИКОЛАЈ ТИМЧЕНКО

21. Одјек ове турнеје може се наслутити из самих наслова многобројних написа у штампи (уп. односно место у фусноти 15).

22. В. Х., **Успех Лебанчана**. У Лебану завршена Дванаеста регионална смотре позоришних аматера Србије, Наша реч, 27. априла 1984.

Др Александар Стојановски, Врањски кадилук у XVI веку, Врање, 1985, стр. 220.

У оквиру едиције посебних издања Народног музеја у Врању као девета књига, појавила се студија једног од значајних историчара-турколога, Александра Стојановског „Врањски кадилук у XVI веку“.

Како су наши домаћи извори о првим вековима турске владавине често недовољни или непоуздани, а турска архивска грађа мало коришћена, сасвим је јасно да је тај период историје српског народа најмање обрађен и расветљен.

У том погледу, ни овај део јужне Србије није изузетак, јер до сада није објављен ни један обимнији научни рад о врањској области под турском влашћу. С обизром на то да су се Врање и његова шира околина налазили у саставу турског царства, као дубока провинција, најбројније и најпоузданије изворе крије турска архивска грађа.

Вредност монографије А. Стојановског „Врањски кадилук у XVI веку“ је управо у томе, што се аутор приликом рада служио аутентичним турским документима, пописним или катастарским књигама (Тапу тахрир дефтерлери). Како у уводном делу и сам истиче, биле су му доступне три дефтерне књиге: из 1519. општина, из 1528. сумарна и 1570. опширна. Ове пописне књиге представљале су истраживачу првокласан извор за економска, друштвена и топографска проучавања врањског краја, једино што не пружају податке за догађања о времену у коме су настала, мада се може рећи да у њима има и одређеног одјека великих политичких догађаја у турском царству.

Осим поменутих извора османско-турске провинције, писац се за овај рад користио и постојећом литературом која се односила на период и тему обухваћени његовим истраживањем.

Монографија је подељена на два дела: општи и посебни. Први, обимнији део садржи четири главе следећих наслова: Увођење турске управе (11—19); Насеља и становништво (19—55); Друштвено-економски односи (55—95); Привредни живот (95—127).

Прва глава одсликава политичке прилике области Врања после косовске битке, прве сукобе са Турцима и даје сасвим нове податке о паду града Врања и његове околине под турску власт. До сада се у историјској науци као година када је врањска област пала под директну и трајну турску управу узимала 1454—5. година,

док Стојановски у својој књизи износи сасвим нови податак, датирајући пад Врања још у време Муратовог похода на Ново Брдо, почетком 1427. године.

Сазнајемо и да су у XVI веку Врање и његова шира околина били укључени у редован турски управни систем, тако шта је на овом подручју формиран, вероватно због малобројности муслиманског становништва, један од највећих кадилука у Бустендилском санџаку. Седиште кадилука налазило се у Врању, а у његов састав улазило је неколико нахија: Врање, Морава, Моравица, Прешево, Пчиња и Иногосте.

На основу изнетих података у другој глави, где је реч о Граду, тврђави Врање и сеоским насељима, може се закључити да је Врање у XVI веку било релативно мало насеље оријенталног типа, са малим бројем становника, чију су већину сачињавали муслимани (по пописним књигама из 1519. и 1570. године), док је хришћанско становништво у највећем броју аутохтоно и српско (у већини по пописној књизи из 1528. године). Њихово основно занимање била је земљорадња, коју су обављали на миријској (државној) земљи, уз обавезу да дају феудалну ренту. Међутим, иако мало, насеље је играло значајну улогу, нарочито као војни, административни и судски центар за једно, доста широко подручје југоисточне Србије.

На територији Врањског кадилука, утврђено је око 340 сеоских насеља, чији је састав становништва приказан и табеларно. Исламизација је имала веома слаб успех код овог становништва и није спровођена применом грубе силе, већ је имала економско-социјалну основу. Међутим, без обзира на верску и етничку припадност, сеоско становништво је имало статус раје, чије је основно занимање било земљорадња и сточарство, посебно овчарство. Мали део раје вршио је специјалне задатке у корист државе (војници, дербенџије, соколари).

Трећа глава посвећена је функционисању тимарско-спахијског система у Врањском кадилуку, успостављеном још у претходном веку. Доминантан облик својине над земљом била је државна земља. Она се, у зависности од величине годишњих прихода, делила на: тимаре, зеамете и хасове.

У Врањском кадилуку 1519. године било је 150 индивидуалних тимара и само 13 колективних. Њихов број се по попису из 1570. године повећао, јер су додељивани спахијама за војну службу. Део тимара је припадао и члановима Врањске тврђаве.

Зеамета је било само четири и њихови уживаоци морали су, поред личног учешћа, у ратни поход послати још 25 чебелија и 37 помоћника. У саставу миријске земље били су и тзв. хаса-поседи, као лична својина феудалаца, без права отуђивања. Зато није случајно што се као хаса-поседи јављају обично ливаде, воденице и воћњаци. Непосредни сопственици мањих парцела државне земље

били су зависни сељаци, раја. Такве парцеле које су држали хришћани звале су се баштине, а муслимани чифтлуци.

На подручју Врањског кадилука 1519. године било је и седам тимара у рукама хришћана спахија, који су у ствари представљали остатке средњовековне феудалне класе, сада у служби Турака.

Као и у осталим областима Отоманске империје, и у Врањском кадилуку постојале су три врсте феудалне ренте, које су се подударале са порезима уопште: радна, натурална и новчана. Што се тиче затечених војних и полувојних институција, оне су укључиване у османски феудални систем, као специјалне службе и уз одређене повластице извршавали су их припадници хришћанске раје. На тај начин су широку примену добиле три службе: војничка, дербенџијска и соколарска.

Четврта глава обрађује привредни живот врањске области током XVI века и износи да је главно занимање становништва било земљорадња и сточарство, што је условљено конфигурацијом терена. Рударска активност задржала се кроз читаво време турске владавине, с тим што је највећи рударски центар била Власина, док су главни центри занатске и трговачке делатности били Врање и Прешево, мада у доста скромним размерама. Од осталих привредних делатности врањског краја треба још поменути: пчеларство, риболов, воденичарство и ваљавичарство.

Песебан део књиге чине три поглавља: Сеоска насеља (129—175); Мезре (175—185); Манастири и манастиришта (185—197).

У првом се аутор задржао на насталим и неидентификованим сеоским насељима, набрајајући их азбучним редом.

У другом говори о мезрама (напуштеним насељима, селиштима), издвајајући посебно мезре које се јављају пописом из 1519, од оних из 1570. године.

Манастири и манастиришта су последње поглавље књиге, занимљиво из више разлога. На територији Врањског кадилука у XVI веку било је више манастира укључених у тимарски систем, али је њихов број од шест из 1519. године порастао на шеснаест у 1570. години. Ова промена објашњава се обновом Пећке Патријашије 1557. године, која је утицала на оживљавање извесног броја манастира. Затим се набрајају сви манастири и манастиришта која се помињу у проученим пописним књигама.

Монографија А. Стојановског „Врањски кадилук у XVI веку“ је дело изузетног значаја за изучавање врањске области под турском влашћу и незаобилазно у даљем раду, јер се њена вредност заснива на аутентичној грађи која до сада није коришћена. Због низа нових чињеница које пружа, течног језика којим је писана и прегледности ова књига заслужује пажњу сваког озбиљнијег истраживача.

Као врстан познавалац турских архива, Стојановски нам је својом књигом пружио уверљиву слику живота у Врању и његовој околини XVI века.

На крају треба истаћи и то да је монографија одлично опремљена, да садржи резиме на француском језику, индекс личних и географско-топографских имена, низ табеларних приказа података и карту са означеним насељима Врањског кадилука у XVI веку.

Снежана Радивојевић—Петровић

Зборник Историјског музеја Србије, број 22, Београд 1985, 263

Најновији број зборника Историјског музеја Србије у рубрици Чланци, расправе, прилози садржи 10 радова (5—206). Налаз средњовековног оруђа из манастира Намасије је предмет чланка Марина Бриболића. Многи налази разнородног археолошког материјала богато илуструју живот манастира Намасије од средине XV до почетка друге половине XVII века. Откривено керамичко посуђе, оруђе које се користило у пољопривреди, многобројне алатке за обављање занатске делатности и очувани остаци привредних објеката јасно илуструју интензиван живот током два века постојања манастира Намасије.

Владимир Стојанчевић је описао српску националну револуцију и политику великих сила на Блаканском полуострву у првој половини XIX века. Нова српска држава, која гуче портине војске, одржава политичке, привредне или војне односе и са великим европским силама—Австријом, Русијом и Француском, а води и званичне преговоре с Портом о регулисању укупних српско-турских проблема. На српско-турске односе све више почиње да утиче и спољни фактор, који после 1833. не представља више само Русија већ и у друге европске силе, пре свега Аустрија и Енглеска. Аустрија притиска Србију изразито турскофилском политиком, која је истовремено и антисрпска.

О заробљеницима лешничког шанца говори прилог Милана Јевтића. Он констатује да је половином јула 1813. један део босанске војске прешао Дрину и напао Србе. Заробљене Србе на лешничком кланцу Турци су оковали и послали за Цариград. На путу су злостављани, а у Цариграду обављали најтеже послове. Јевтић, даље пише о лешничким заробљеницима на основу белега—камених обележја устаљених крајпуташа у шабачком крају.

Димитрије Давидовић у историји обновљене Србије (1821—1838) је предмет рада Владимира Стојанчевића. Давидовић, по Стојанчевићу, спада међу значајније личности новије историје Србије. Развио је велику активност на пословима стручног уређења кнез-Милошеве канцеларије и, посебно њене спољнополитичке службе. Давидовић се ангажује за добијање султанових фермана и хати-

шерифа и на организацији државне управе. За Давидовића најчешће је везана појава првог Устава обновљене српске државе — Сретењски устав.

Развој наставе страних језика у Србији од 1820. до 1963. је описала Мирослава Симоновић. Настава се прати кроз основне, средње и више образовне установе. Разматра се проблем кадрова, уџбеника и програма. Мирослава закључује да је програм рада у школама у разматраном периоду био под великим утицајем школског система Аустрије и Мађарске, одакле су већином и долазили кадрови да би организовали и одржавали наставу. Али доласком младих људи школованих у иностранству постепено се мењају програми рада у настави страних језика. То је нарочито дошло до изражаја после ступања на престо Михаила Обреновића, када су спроведене реформе.

Парадигме политичке теорије Мите Ценића је описао Драган Симеуновић. Аутор истиче да Ценић прилази дијалектички односу партије и класе, схватајући да социјалистима Партија мора бити радничка партија. При томе, она као револуционарна свест изван класе, бива истовремено и део класе и њена свест по себи испољена најјасније у класној борби.

Бодрожих Милица је обрадила политичке зборове и друге скупове радника Крагујевца у периоду 1903—1914. и приказала организациони успон месне партијске и синдикалних организација, проslave Првог маја, солидарност с крагујевачким радницима на скуповима у Србији, манифестације културног значаја, покретање „Радника“ и рад на његовом јачању, зборове о учешћу на изборима и критику изборног система, борбу ССДП и ГРС за изгласавање Закона о радњама и његову примену и измене, манифестације и солидарност са политичком борбом радника других народа и протестне скупове против званичне политике.

Ото Фолбер и немачка понуда сепаратног мира Србији у јесен 1915. је предмет прилога Андреје Митровића. Немачка настоји да политичким средствима из рата изведе Србију тако да на њен рачун оствари територијалне, привредне и политичке претензије како Аустро-Угарске и Немачке тако и Бугарске. Фолбер је приватно радио на успостављању везе између немачке и српске владе у складу са немачком званичном политиком настојећи да јој буде на услузи.

Момчило Исић је описао страдање подринских основних школа у првом светском рату. Аутор је у цифрама изнео ратну штету основних школа у појединим местима подринског округа која укупно износи 5.397.904 дин. или 52.920 по једној школи. Исић подвлачи да је подринско основно школство у 1918/19. школској години знатан број деце стекао елементарну писменост иако је тада у срезу био низак проценат писмености свег становништва.

Сремски фронт је обрадио Милован Целебџић и описао поред осталог ослобођење Руме, Срем. Митровице, немачки против-

напад код Манџелоса, децембарску офанзиву, немачки противнапад код Отока, немачку офанзиву „зимска олуја“, припреме за пролећну офанзиву, почетак офанзиве и пробој сремског фронта 12. IV 1945. у 4.45 часова у праскозорје. Аутор је користио објављену и необјављену грађу из Архива Војноисторијског института, као и постојећу литературу која говори о том проблему.

У одељку из музеологије донет је прилог Душана Којовића о принципима презентације у музејима револуције, а у анализима извештај о раду Историјског музеја Србије у 1984. години, затим план рада Музеја за 1985. (скраћена верзија), извештај о међурејубличкој и међународној сарадњи, осврт Мирослава Кудрне на изложбу „Устанак у Србији 1941. у делима уметника“, одржаној у Прагу у Народном музеју новембра—децембра 1984, реч Николе Бугарчића, члана Председништва РО СУБНОР-а Србије са отварања изложбе поводом 40-те годишњице ослобођења Србије 1944—1984), осврт Павла Васића на рад Љиљане Константиновић „Графика XIX века као историјски извор“ као и Борислава Шурдића на изложбу „Поморство и развој капитализма“, отворену у Музеју револуције септембар—октобар 1985. Донет је и преглед изложби музеја у 1984. години као и библиографија написана из штампе о изложбама Музеја у 1984. и 1985. Косане Јочић—Живковић.

И из овог кратког осврта на последњи број зборника Историјског музеја Србије се види да он представља значајан допринос археологији, историји, како дипломатској тако и војној, педагогији, музеологији и др. Зборник садржи значајна научна остварења писана на основу архивске грађе, расположиве литературе, постојеће штампе и оригиналних археолошких материјала. У књизи су донети бројни цртежи, скице, фотоси, статистички прегледи који оживљавају текст и доприносе свестранијем сазнавању дате проблематике. Од посебног је значаја одељак „Анали“ из кога се види веома плодна активност Музеја на изложбеном пољу, како у земљи тако и у иностранству. Веома позитивни прикази изложби из пера врсних стручњака као што је, нпр., проф. др Павле Васић је потврда високог домета ове реномиране музејске установе која овим зборником, двадесетдругим по реду, потврђује да је и на издавачком пољу постигла висок степен на челу са својим садашњим директором Гојком Лађевићем, као и претходним.

Бодрожич Милица

Славонски повијесни зборник, Центар за повијест Славоније и Барање, број 23/1986., Славонски Брод, стр. 381.

И овај 23. број Славонског повијесног зборника држи се своје уобичајене схеме у погледу разноликости рубрика и информативног нивоа.

У рубрици Изворни знанствени чланци налази се 9 радова. Владо Хорват је написао прилог за историју привреде и грађанског

друштва у другој половини XIX века на основу биографије начелника Јосипа Рукавине (3—15). Хорват истиче да је још у XVIII столећу Вуковар био занатско-трговинско средиште. Његов даљи напредак је везан за развој индустрије који почиње у другој половини XIX века. Записи Рукавине сведоче о великим променама у друштвеним и привредним односима у Вуковару.

Мира Колар—Димитријевић је на основу многобројне архивске грађе написала наставак о радним слојевима Вировитице пред други светски рат (17—34). У њему се анализира положај радних слојева и описује класна борба у контексту друштвено-политичких збивања. Све сложенији друштвено-политички односи су се одразили и на социјално-економска збивања, па долази до концентрације напредних комунистичких снага, с једне, и реакционарних капиталистичких снага, са друге стране.

Преглед развика НОП-а на подручју среза Подравске Слатине је дао Иван Дражен Јелић (35—61) на основу богате архивске грађе. У раду се говори о развiku оружане борбе и народне власти од 1941—1945. Описана су и страдања народа овог краја као једног од центара устанка Славоније. Становништво овог подручја је стално било на удару усташких казених експедиција и других репресивних мера непријатеља.

Нада Лазић је обрадила Котарски НОО Нова Градишка од 1942—1945. године (63—82) и најпре указала на развој народне власти у новоградишком срезу до формирања КНОО-а у лето 1942. Даље се прати формирање, развоја КНОО-а кроз његову организациону структуру, специфичност и активност у организацији економског, социјалног и политичког живота ослобођеног подручја до краја рата.

Уједињени савез антифашистичке омладине Хрватске у Славонији 1944. је предмет рада Зденке Лакић који представља наставак чланка објављеног у претходном броју. У раду се анализирају војни и политички чиниоци који су утицали на omasовљењу УСАОХ-а и на активирање многобројне антифашистички расположене омладине разних идеолошких и политичких схватања и разне социјалне структуре а за реализацију политичких циљева НОП-а. Има речи и о провођењу реорганизације одбора УСАОХ-а.

Војно-партизанску болницу у Гудноги је обрадио Недељко Марко Панцић (111—126). У чланку је приказан настанак, развој, улога, систем функционисања, снабдевања, заштите и значај ове болнице, која је деловала од краја 1942. па до маја 1945. Стога она може да послужи као пример за изучавање дела војног санитета НОР-а у Славонији.

Јосип Баинап је описао привредни положај села Рачиновци од 1941—1945. (127—144). Аутор је анализирао узроке и последице деловања изузетних ратних прилика на живот и привреду овог села које са веома слабом материјалном базом дочекује ослобођење и обнову.

Прилог проучавању деланости партијске организације у комплексу јасеновачких логора је написао Анђелко Барбић (145—171). Аутор констатује да је у Старој Градишци и Јасеновцу у току НОР-а организована делатност на линији КП и НОП-а. Посебна активност се развија за побољшање прехране и животних услова, подизању морала и сарадње с НОП-ом изван логора, као и припремама за ослобођење логора Стара Градишка (у јесен 1944) и пробој логораша из Јасеновца априла 1945. Партијска организација је тада носилац отпора против дехуманизације човекове личности и масовних злочина.

Југословенску историјску литературу о логору Стара Градишка је обрадио Иван Медвед (173—186). Аутор истиче да је усташки логор исцрпно третиран у мемоарско-публицистичкој литератури, укључујући у тај опус записе логораша и дела настала на основу њих. Али у југословенској историографији се мало писало о томе, што потврђује и приложена библиографија направљена по абecedном реду аутора (свега 77 јединица).

У рубрици Грађа (185—250) донета су писма Богослава Шулека Андрији Брлићу уз објашњења Артуковић Мате и извештаји Југословенског посланства у Вашингтону о приликама у Хрватској (1941—1943) уз коментаре Љубе Бобана. У одељку Објетнице (251—270) донети су прилози Носић Црнковић Весне: Одједи хрватског народног препорода у Славонији о 150. годишњици илирског покрета) и Јовић Драгише. Уз стоту објетницу рођења Буре Баковића (1886—1986). У рубрици Информације је објављен водич кроз архивски фонд Обласног народноослободилачког одбора за Славонију (1943—1945) који је направила Живковић Керже Злата, а у Библиографији преглед издања Центра у раздобљу од 1962—1986 (у поводу 25. годишњице рада) Миле Коњевића и Библиографија радова Центра у раздобљу од 1881—1985, такође од Миле Коњевића.

У одељку Оцене и прикази донето је 16 осврта и то 9 на књиге и 7 на часописе и зборнике (323—380). На крају зборника су дате обавести и упутства сарадницима.

Публиковањем овог зборника, чији је главни и одговорни уредник др Миле Коњевић, савремена историографија је добила бројне научне прилоге писане на основу прворазредне архивске грађе, постојаће литературе и штампе из економске, војне, социјалне и политичке историје. Објављена грађа пружа могућност за писање нових научних остварења. Од посебног је значаја да се НОБ Славоније па и Хрватске поклања велика пажња (на њу се односи највећи број радова). Овај зборник потврђује да је редакција настојала и успела да у књизи донесе што више прилога о друштвеној структури уз примену методологије засноване на марксистичком схватању развоја друштва. Наведени радови ће допринети развоју критичке мисли читалаца. Зато се зборник најсрданије препоручује свима заинтересованим.

Бодрожих Милица

Даваоци мишљења за објављене радове

Др Звездана Павловић
Др Вера Ценић
Хранислав Ракић
Др Момчило Златановић
Др Вујадин Рудић
Радмила Стојановић
Др Мирољуб Стојановић
Миодраг Митровић

Лектор

Момчило Златановић

Вињета на корице:

Графички дизајн споменика ослободиоца Врања 1878.

Предраг Савић из Врања

Књига је штампана средствима:

Републичке заједнице науке СР Србије

Основне заједнице науке Јужноморавског региона

и Самоуправне интересне заједнице Културе — Врање

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК КЊ. XX

Гираж 950 и по 50 посебних отисака

